SASTHDAMUKTHAVALI. -6

SRI BHAGAVAD GITHA.

With

GITHARTHA SANGRAHA

A commentary

BY

SRIMAD YAMUNA CHARYA.

Edited By

P. B. ANANTHA CHARIAR.

PRINTED AT THE

SRI SUDARSANA PRESS,

CONJEEVERAM.

1901

Price Rs. 1 - 14 - 0.

श्रीः।

शास्त्रमुक्तावळी – ६

॥ श्री भगवद्गीता ॥

श्रीम द्यामुनाचार्य विरचितया

गीतार्थसंग्रहाख्यया

प्रतिपद्व्याख्ययासह

श्री काञ्ची प्रतिवादिभयंकर अनन्ताचार्येण

परिशोधिता

श्री सुदर्शनमुद्राक्षरशालायां

॥ अमुद्यत ॥

॥ श्रीकांची ॥

इदानी मेतन्मूल्यम् — १ - १४ - ०

१९०१

श्रीः

श्रीहयग्रीवायनमः।

॥ श्रीमतेरामानुजायनमः ॥

शास्त्रमुक्तावळी ॥

(१) श्रीमद्यामुनाचार्यप्रणीत गीतार्थसंग्रहसहिता

श्रीभगवद्गीता ॥

श्रुतिशिखरसमधिगम्यं शोभितमूर्द्धन्य बर्हिबर्हचयम् । मायागोपकिशोर म्मनसावाञ्चात्मनाकलये ॥ श्रियःपति रखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानः स्वेतरसमस्त चिदचिद्वस्तुशेषीश्रीभूनीलादि दिव्यमहिषीभि स्सहनित्य सूरिभिरनवरतमभिष्टूयमान चरणकमलः परमव्योमनिलयो निखिल जगदुदयविभवलयलीलो वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धावस्थावस्थितः परमकारुणिकोभगवान्महीप्रार्थित कंसचैद्यादि भूभारभूत दुर्वर्गनिबर्हण व्याजेन " ततोखिलजगत्पद्मबोधायाच्युतभानुना । देवकीपूर्वसन्ध्याया माविर्भूतम्महात्मना" इत्युक्तरीत्या देवकीतनयतयावतीर्य कुरुपाण्डवानां युद्धे प्रसक्ते समाश्रितवात्सल्यातिशयात्पार्थस्य रथिनः स्वयं सारथित्वाऽ वस्थाय अस्थानस्नेहकारुण्याभ्यांयुद्धान्निवृत्तव्यापारस्यतस्ययुद्धोत्साह जननव्याजेन सकलमुमुक्षुजनानुजिघृक्षया परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधन भूतंसकलवेदान्तसारतममर्थं प्रकाशयाञ्चकार ॥ ... ...

---

(१) इदञ्चगीतार्थसंग्रहाभिधानं श्रीभगवद्गीताव्याख्यानं श्रीमद्यामुनाचार्यप्रणीतमिति तत्तदध्यायसमाप्तिस्थपङ्क्त्या " श्रीमद्यामुनाचार्यप्रणीते गीतार्थसंग्रहे " इत्याकारयावगम्यते । ग्रन्थशैलीपर्यालोचनेन व्याख्यानकर्तायं विशिष्टाद्वैतमतानुयायीत्येवोपलभ्यते । द्वौतावद्यामुनाचार्यौपूर्वमभूताम् । एकश्चतावत्सुप्रसिद्धयोगिवरस्य नाथमुनेःपौत्रः - ईश्वरमुनेःपुत्रः - आगमप्रामाण्यादिग्रन्थनिर्माता - श्रीभगवद्भाष्यकारस्य श्री रामानुजमुनेः परमाचार्यभूतः । द्वितीयश्च - सहस्रगीतिव्याख्यायाः चतुर्विंशतिसाहस्र्याः प्रणेतुःश्रीकृष्णगुरोःपिता । अत्र प्रथमस्य एतद्ग्रन्थः

धृतराष्ट्रउवाच ॥

धर्मक्षेत्रेकुरुक्षेत्रे समवेतायुयुत्सवः ।
मामकाःपाण्डवाश्चैव किमकुर्वतसञ्जय ॥ १ ॥

एवंरूपभगवत्प्रवृत्तिं जानन्नपि धृतराष्ट्रः प्रबलतरपापवासनाप्रभ्रष्टविवेकः सुयोधनविजयबुभुत्सयासञ्जयंपृच्छति (धर्मक्षेत्रइति) हेसञ्जय धर्मक्षेत्रे - धर्मानुष्ठानोपयोगिविशिष्टदेशभूते । कुरुक्षेत्रे - कुरुर्नामपाण्डवधार्तराष्ट्राणांकूटस्थोराजा, तस्यक्षेत्रं, तस्मिन् कुरुक्षेत्राख्ये देशे । युयुत्सवः योद्धुमिच्छवस्सन्तः । समवेताः-सम्मिलिताः । मामकाः-मदीयादुर्योधनादयः। पाण्डवाः - पाण्डुतनयायुधिष्ठिरादयश्च । किमकुर्वत - किंकृतवन्तः? ॥ १ ॥

संजयउवाच ॥

दृष्ट्वातुपाण्डवानीकं व्यूढंदुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

राजादुर्योधनः । व्यूढं-पद्मशकटादिव्यूहरचनया निवेशितम् । पाण्डवानीकम् - पाण्डवानां - धर्मराजादीनां, अनीकं - सैन्यन्तु । दृष्ट्वा - विलोक्य । आचार्यं-द्रोणं । उपसङ्गम्य-समीपङ्गत्वा । वचनं-वक्ष्यमाणवाक्यम् । अब्रवीत् - उक्तवान् ॥ २ ॥ ... ...

कर्तृत्वविषये सन्देहः । यद्यपितत्प्रणीतेषु ग्रन्थेषुगीतार्थसंग्रहइति कस्यचिद्ग्रन्थस्यनामास्ति । " मानत्वंभगवन्मतस्यमहतः पुंसस्तथानिर्णयः - स्त्रिस्सिद्धयआत्मसंविदखिलाधीशानतत्त्वाश्रयाः । गीतार्थस्यचसंग्रहःस्तुतियुगंश्रीश्रीशयोरित्यमून्यद्ग्रन्थाननुसन्दधेयतिपतिस्तंयामुनेयंनुमः ॥ " इतिश्रीमद्वेदान्ताचार्यैस्तत्प्रणीत ग्रन्थपरिगणनसमये गीतार्थसंग्रहोपिपरिगणितः । तथापि - सगीतार्थसंग्रहः श्लोकरूपोऽन्यएवास्मात - अष्टाविंश्लोकरूपस्य गीतार्थसंग्रहस्य श्रीभगवद्यामुनमुनिप्रणीतताप्रसिद्धेः - श्रीमद्वेदान्ताचार्यैस्तस्यैवव्याख्यातत्वात् - पूर्वाचार्यैस्तदुद्धृतश्लोकानामेव तत्र तत्रोदाहरणाच्च । द्वितीयस्याप्येतद्ग्रन्थकर्तृत्वं बलादनुमेयमेव । तस्याप्येतादृश ग्रन्थकर्तृताया अप्रसिद्धेः - तत्प्रणीतग्रन्थान्तरानुपलम्भाच्च । अत्रयद्युक्तन्तद्ग्राह्यम् ॥

अस्यचैकमेवपुस्तकं मस्मदीय " श्रीहयवदनलीलासदन " पुस्तकालयस्थमवलंब्य यथामतिशोधनंप्रतिपदव्याख्यानङ्कृत्वा चास्यमुद्रणमकारीत्यलम् ॥ इति निवेदयिता ॥

प्र. गा. अनन्ताचार्यः ॥

पश्यैतांपाण्डुपुत्राणामाचार्यमहतींचमूम् ।
व्यूढांद्रुपदपुत्रेणतवशिष्येणधीमता ॥ ३॥

हेआचार्य। तवशिष्येण - अन्तेवासिना । धीमता-बुद्धिमता । द्रुपदपुत्रेण-धृष्टद्युम्नेन । व्यूढाम्-व्यूहरूपेणस्थापिताम् । महतीम्-अधिकाम् । एताम्-पुरःस्थिताम् । पाण्डुपुत्राणाम् - पाण्डुतनयानाम् । चमूम् - सेनाम् । पश्य - अवलोकय ॥३॥ ... ...

अत्रशूरामहेष्वासा भीमार्जुनसमायुधि ।
युयुधानोविराटश्च द्रुपदश्चमहारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्चवीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्चनरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्चविक्रान्त उत्तमौजाश्चवीर्यवान् ।
सौभद्रोद्रौपदेयाश्च सर्वएवमहारथाः ॥ ६ ॥

महेष्वासामहाधन्विनः। युधि-युद्धे। भीमार्जुनसमाः-भीमश्चअर्जुनश्च भीमार्जुनौ, ताभ्यांसमाः-तुल्याः । राजानः। अत्रास्यांसेनायां। सन्तातिशेषः, तानेवनामभिर्निर्दिशति.युयुधानः-सात्यकिः । विराटोमत्स्यदेशाधीश्वरो राजा । महान्उन्नतोरथोयस्यसः - महारथः द्रुपदः, पाञ्चालदेशाधीशश्च धृष्टकेतुर्नाम कश्चिद्राजा। वीर्यवान् विक्रमशाली। काशिराजश्च । पुरुजित् । सचकश्चित्। कुन्तिभोजोनामकश्चित्। नरपुङ्गवः। नरश्रेष्ठः। शैब्यश्चविक्रांतः विक्रमशाली । युधामन्युर्नामकश्चित् । वीर्यवान्धीरः। उत्तमौजानामकश्चित् । सौभद्रः -अभिमन्युः । द्रौपद्याअपत्यानि पुमांसोद्रौपदेयाः, प्रतिविन्ध्यादयःपञ्च।अत्रसन्तीतिपूर्वेणान्वयः. सर्वेसात्यकिप्रमुखामहारथाएव।४।५।६॥

अस्माकन्तुविशिष्टाये तान्निबोधद्विजोत्तम ।
नायकाममसैन्यस्य संज्ञार्थंतान्ब्रवीमिते ॥ ७ ॥

हेद्विजोत्तम । अस्माकन्तु-अस्मन्मध्येतु । मम। सैन्यस्य-सेनायाः। नायकाः - नेतारः। येविशिष्टाः-शूराः। सन्ति। ते - तव । संज्ञार्थं - सम्यक्ज्ञानार्थं । ब्रवीमि- वदामि । तान्विशिष्टान्। निबोध- बुध्यस्व ॥७॥ ... ...

भवान्भीष्मश्चकर्णश्च कृपश्चसमितिंजयः ।
अश्वत्थामाविकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैवच ॥ ८ ॥

भवान् - त्वम् । भीष्मः-गङ्गातनयश्च । कर्णः - राधेयश्च । समितौ-युद्धे

जयतीतिखमितित्रयः। कृपः - कृपाचार्यश्च । अश्वत्थामा - भवत्सुतः । विकर्णोमदनुजश्च । तथैवसौमदत्तिः-भूरिश्रवाः ॥ ८ ॥ ... ...

अन्येचबहवश्शूरामदर्थेत्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणास्सर्वेयुद्धविशारदाः ॥९॥

अन्येचबहवो - भूयांसः । मदर्थे -ममप्रयोजननिमित्ते । त्यक्तजीविताः - त्यक्तुमध्यवसितजीवाः । नानाशस्त्रप्रहरणाः - शस्त्राण्याग्नेयादीनि अस्त्राणि , प्रहरणानि - खड्गादीनि , नानाविधानि , शस्त्रप्रहरणानि , येषां तेतथोक्ताः । युद्धविशारदाः - समरचतुराः । शूराः - शल्यादयः । सन्तीतिशेषः ॥९॥ ... ...

अपर्याप्तन्तदस्माकं बलंभीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तन्त्विदमेतेषां बलंभीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

तत्तस्मात् - शूरजनसंख्यान्यूनाधिक्यादिहेतोरित्यर्थः । अस्माकं । बलं-सैन्यम् । भीष्माभिरक्षितम् - भीष्मेणअभिरक्षितंसत् । अपर्याप्तम् - अनलं। इदमेतेषांपाण्डवानाम् । बलम् । भीमाभिरक्षितम् - भीमसेनेन - अभिरक्षितंसत् । पर्याप्तम् - अस्मद्विजयायालम् । भीष्मस्यपाण्डवपक्षपातित्वात् । भीमस्यसमस्त धार्तराष्ट्रवध दीक्षितत्वाच्चेतिभावः ॥ १० ॥ ...

अयनेषुचसर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तस्सर्वएवहि ॥ ११ ॥

सर्वएव - सर्वेपि । भवन्तोयूयम् । सर्वेष्वयनेषु-व्यूहप्रवेशमार्गेषु । यथाभागम् - स्वस्वविभक्तदेशमनतिक्रम्य। अवस्थिताः - वर्तमानास्सन्तः। भीष्ममेव - सेनापतिंगाङ्गेयमेव । अभिरक्षन्तु-अभितोरक्षन्तु ॥ ११ ॥ ...

तस्यसंजनयन्हर्षं कुरुवृद्धःपितामहः ।

सिंहनादंविनद्योच्चैः शंखंदध्मौप्रतापवान् ॥ १२ ॥

प्रतापवान् - प्रशस्तपराक्रमः । कुरुवृद्धः - कुरुषुवयसाज्ञानेनशौर्येणवा-अधिकः । पितामहोभीष्मः । तस्य-दुर्योधनस्य । हर्षम् - सन्तोषम् । सञ्जनयन्-सम्यग्जनयितुम् । उच्चैरधिकम् । सिंहनादम् । विनद्य - कृत्वा । शङ्खं । दध्मौ - पूरयामास ॥ १२ ॥ ... ...

ततःशंखाश्चभेर्यश्चपणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यंत सशब्दस्तुमुलोभवत् ॥ १३ ॥

ततः-अनन्तरम् । शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवाः आनकाः गोमुखाश्च वाद्यवि

शेषाः । सहसा - तत्क्षणमेव । अभ्यहन्यन्त - वादिताः । सैनिकैरिति शेषः । सहिशङ्खादिजन्यःशब्दः-ध्वनिः । तुमुलः-संकुलः । अभवत् ॥ १३ ॥

ततःश्वेतैर्हयैर्युक्ते महतिस्यंदनेस्थितौ ।
माधवःपांडवश्चैव दिव्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

ततः - अनन्तरम् । माधवः - श्रीकृष्णः । पाण्डवोर्जुनश्च । श्वेतैः - धवलैः । हयैरश्वैः । युक्ते - योजिते । महति - उन्नते । स्यन्दने - रथे । स्थितौ सन्तौ । दिव्यौ - अप्राकृतौ । शङ्खौ । प्रदध्मतुः - पूरयामासतुः ॥ १४ ॥

पांचजन्यंहृषीकेशो देवदत्तंधनञ्जयः ।
पौण्ड्रंदध्मौमहाशंखं भीमकर्मावृकोदरः ॥ १५ ॥

हृषीकेशः - श्रीकृष्णः । पाञ्चजन्यम् - पाञ्चजन्याख्यम्महाशङ्खम् । दध्मौ । धनञ्जयः - अर्जुनः । देवदत्तन्नामशङ्खम् । दध्मौ । भीमकर्मा - भयङ्करव्यापारः । वृकोदरः-भीमसेनः । पौंड्रनाम । महाशङ्खम् । दध्मौ ॥ १५ ॥

अनंतविजयंराजा कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ।
नकुलःसहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

कुन्तीपुत्रोराजायुधिष्ठिरः । अनन्तविजयन्नाम महाशङ्खम् । दध्मौ । नकुलः सहदेवश्च । माद्रीतनयौ । सुघोषमणिपुष्पकौ - तन्नामकौ । शङ्खौ । प्रदध्मतुः ॥ १६ ॥ ... ...

काश्यंश्चपरमेष्वासः शिखण्डीचमहारथः ।
धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदोद्रौपदेयाश्च सर्वशःपृथिवीपते ।
सौभद्रश्चमहाबाहुः शंखान्दध्मुःपृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

परमेष्वासः - प्रकृष्टधनुर्धरः । काश्यः - काशिराजश्च । महारथः - शिखण्डीच । धृष्टद्युम्नः । विराटश्च । अपराजितः - युद्धेशत्रुभिरपरिभूतः । सात्यकिश्च । द्रुपदः । द्रौपदेयाः - प्रतिविन्ध्यादयश्च । महाबाहुः - बलवान् । सौभद्रः - अभिमन्युश्च । सर्वशः - सर्वेपि । हेपृथिवीपते - धृतराष्ट्र । पृथक्पृथक् - प्रत्येकम् । शङ्खान् । दध्मुः - पूरयामासुः ॥ १७ ॥ १८ ॥

सघोषोधार्त्तराष्ट्राणां हृदयानिव्यदारयत् ।
नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोव्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

सः - पाण्डवसैन्यशङ्खध्मानादिर्जनितः । घोषः - ध्वनिः । तुमुलः - सं

कुलःसन् । नभः - आकाशञ्च । पृथिवीम् - भूमिंच । अनुनादयन् - प्रतिध्वनिद्युतंकुर्वन् । धार्तराष्ट्राणाम्-दुर्योधनादीना मेव । हृदयानि - मनांसि । व्यदारयत् - बिभेद ॥ १९ ॥ ... ...

अथव्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्तेशस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्यपांडवः ॥ २० ॥
हृषीकेशंतदावाक्य मिदमाहमहीपते ।

अर्जुनउवाच ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथंस्थापयमेच्युत ॥ २१ ॥

हेमहीपते - धृतराष्ट्र । कपिध्वजः - हनुमत्केतुः । पाण्डवोर्जुनः । अथ - अनन्तरम् । शस्त्रसम्पाते - युद्धे । प्रवृत्ते - आरब्धेसति । व्यवस्थितान् - सन्नद्धान् । धार्तराष्ट्रान् - दुर्योधनादीन् । दृष्ट्वा - विलोक्य । धनुः - गाण्डीवम् । उद्यम्य - उद्धृत्य । तदा - तस्मिन्समये । हृषीकेशं - श्रीकृष्णम् । इदम् - वक्ष्यमाणम् । वाक्यम् । आह - अब्रवीत् । किमिति । हेअच्युत । उभयोः - सेनयोर्मध्ये । मे - मम । रथम् । स्थापय - निवेशय ॥ २० ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥
कैर्मयासहयोद्धव्य मस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योद्धुम् - कामो येषां ते योद्धुकामाः तान् योद्धुकामान् सतः । अवस्थितान्-पुरोवर्त्तमानान् । एतान् - धार्तराष्ट्रान् । यावत्पर्यन्तम् । अहंनिरीक्षे - पश्यामि । अस्मिन् - रणसमुद्यमेयुद्धोद्योगे । मया । कैः - शूरैस्सह । योद्धव्यम् - युद्धंकर्तव्यः ॥२२॥ ... ...

योत्स्यमानानवेक्षेहं यएतेत्रसमागताः ।
धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धे र्युद्धेप्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

अहम् । योत्स्यमानान् - अस्माभिस्सहयुद्धंकरिष्यमाणान् । अवेक्षे - अवलोकयामि । एते - पुरतोदृश्यमानाः । येभीष्मद्रोणादयः । युद्धे - संगरे । दुर्बुद्धेः - दुष्टबुद्धेः । धार्तराष्ट्रस्य - दुर्योधनस्य । प्रियचिकीर्षवः - प्रियंकर्तुमिच्छन्तः । अत्र - रणभूमौ । समागताः - सम्यग्जीवितत्यागनिश्चयपूर्वकमागताः ॥२३॥ ... ...

संजयउवाच ॥

एवमुक्तोहृषीकेशो गुडाकेशेनभारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वारथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोण प्रमुखतः सर्वेषांचमहीक्षिताम् ।

उवाचपार्थपश्यैतान् समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

हेभारत - धृतराष्ट्र । हृषीकेशः - कृष्णः । गुडाकेशेन - अर्जुनेन [illegible] अनेनप्रकारेण । उक्तस्सन् । उभयोः सेनयोर्मध्ये । भीष्मद्रोणप्रमुखतः - भीष्मद्रोणयोरग्रतः । सर्वेषाम् - महीक्षिताम् - [illegible] । प्रमुखतः - पुरतः । रथोत्तमम् - रथश्रेष्ठम् । स्थापयित्वा - निवेश्य । पार्थ - अर्जुन ! समवेतान् - सम्मिलितान् । एतान् - कुरून् - [illegible] । पश्य । अवलोकय । इत्युवाच - उक्तवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ ... ...

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथपितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन् पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥

अथ- अनन्तरम् । तत्र-सेनाद्वयमध्ये । पार्थः - अर्जुनः । उभयोः - द्वयोरपिसेनयोः । स्थितान् - वर्तमानान् - पितॄन् , पितामहान् , आचार्यान् , मातुलान् , भ्रातॄन् , पुत्रान् , पौत्रान् , तथा सखीन्-मित्राणि, श्वशुरान् , सुहृदः - कृतोपकारांश्च । अपश्यत्- ददर्श ॥ २६ ॥ ... ...

तान् समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

कौन्तेयः - अर्जुनः । अवस्थितान् - समरसन्नाहेनवर्तमानान् । तान्सर्वान् - बन्धून् । समीक्ष्य - सम्यग्विलोक्य । परया - महत्या । कृपया । आविष्टो - व्याप्तः । विषीदन् - दुःखितःसन् । इदम् - वक्ष्यमाणंवाक्यम् । अब्रवीत् ॥२७॥ ... ...

अर्जुनः ॥

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुंसमुपस्थितम् ॥ २८ ॥

सीदंति मम गात्राणिमुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

हेकृष्ण । युयुत्सुम् - योद्धुमिच्छुम् । समुपस्थितम् - सम्यक्पुरतोवर्तमानम् । इमं-स्वजनं-बन्धुजनम् । दृष्ट्वा । मम । गात्राणि - करचरणाद्यवयवाः । सीदन्ति- कृशीभवन्ति । वक्त्रश्च परिशुष्यति-शुष्कंभवति । मे-मम । शरीरे । वेपथुः - कम्पश्च । जायते । रोमहर्षः - रोमाञ्चः । जायते ॥२८॥२९॥

गांडीवं स्रसते हस्तात् त्वक् चैव परदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

हस्तात् - करात् । गाण्डीवं - धनुः । स्रंसते - भ्रश्यति । त्वक् - चर्म । परिदह्यति - परितस्तप्यते । अवस्थातुं - स्थित्यावर्तितुश्च । नशक्नोमि - शक्तोनभवामि । मे - मम । मनश्च - स्वान्तम् । भ्रमतीव - विघूर्णतीव ॥ ३० ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वास्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

विपरीतानि-अरिष्टसूचकानि । निमित्तानि-शकुनानिच । पश्यामि । आहवे-युद्धे । स्वजनं - बन्धुजनम् । हत्वा । श्रेयः - फलम् । नानुपश्यामि ॥ ३१ ॥

नकांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किंनो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेनवा ॥ ३२ ॥

हेकृष्ण विजयम् । नकांक्षे नेच्छामि । राज्यञ्च नकांक्षे ॥ सुखानिच नकांक्षे । हेगोविन्द । नः–अस्माकम् । राज्येनकिम् । जीवितेनवाकिम् ॥३२॥

येषामर्थे कांक्षितं नोराज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुरा पौत्राः स्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ ३४ ॥

येषां आचार्यादीनाम् । अर्थे–प्रयोजने निमित्ते । नः - अस्माकम् । राज्यम्-कांक्षितं । भोगाः–भोग्यपदार्थाः । कांक्षिताः । सुखानिच । कांक्षितानि । इमे । आचार्यादयः । प्राणान् । धनानिच । त्यक्त्वा - त्यक्तुमङ्गीकृत्य । युद्धेऽवस्थिताः ॥३३॥३४॥ ... ...

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ॥
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किंनु महीकृते ॥ ३५ ॥

हेमधुसूदन । घ्नतोपि - अस्मान्हिंसतोपि । एतान् - धार्तराष्ट्रान् । त्रैलोक्यराज्यस्यापिहेतोः - त्रिलोक्याधिपत्यार्थमपि । हन्तुं - हिंसितुम् । नेच्छामि । महीकृते - महीमात्रप्रयोजनायतु । किमुवक्तव्यम् ॥३५॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नःका प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

हेजनार्दन । धार्तराष्ट्रान् । निहत्य-संहृत्य । नः-अस्माकम् । काप्रीतिःस्यात्

क्रावा प्रीतिर्भवेत्। "अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहर्ताच षडेतेह्याततायिनः॥ सदापानरतायेच सदाकामरतास्तथा। सदाद्यूतक्रियासक्ताः सदाखद्वश्वनप्रियाः॥ सदापैशुन्यसक्ताश्च सदामांसप्रियाअपि। शास्त्रज्ञाअपिलोकेऽस्मिं स्तएतेत्वाततायिनः।" इत्यादिप्रकारेण-आततायिनोप्येतान् हत्वा। अस्मान्। पापमाश्रयेदेव ॥३६॥ ...

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुंधार्तराष्ट्रान् स्वबांधवान्।
स्वजनं हि कथं हत्वासुखिनः स्याम माधव ॥३७॥

तस्मात् - कारणात्। वयम्। सबान्धवान् - बन्धुभिस्सहितान्। धार्तराष्ट्रान्। हन्तुम्। नार्हाः। हेमाधव। स्वजनम्। हत्वा। कथम्। सुखिनः। स्याम - भवेम ॥३७॥ ... ...

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम्।
कुलक्षयकृतं दोषम्प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

हेजनार्दन। लोभोपहतचेतसः - राज्यलोभेननष्टविवेकाः। एते - धार्तराष्ट्राः। कुलक्षयकृतन्दोषम्। मित्रद्रोहेपातकञ्च। नपश्यन्तियद्यपि – न जानन्त्येव। तथापि। कुलक्षयकृतम् - कुलक्षयेन - स्वजननाशेन, कृतमागतम्। दोषं - पातकम्। प्रपश्यद्भिः - जानद्भिः। अस्मात्पापान्निवर्तितुम्। कथम्। नज्ञेयं - नविचारणीयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ...

कुलक्षयेप्रणश्यन्ति कुलधर्मास्सनातनाः।
धर्मेनष्टेकुलंकृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ॥४०॥

कुलक्षयेसति। सनातनाः - शाश्वताः। कुलधर्माः। प्रणश्यन्ति। धर्मे - नष्टेसति। कृत्स्नं - समस्तम्। कुलं-नष्टावशिष्टंकुलम्। अधर्मः - अनाचारः। अभिभवत्युत - व्याप्नोत्येव ॥४०॥ ... ...

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्तिकुलस्त्रियः।
स्त्रीषुदुष्टासुवार्ष्णेय जायतेवर्णसंकरः ॥४१॥

हेवार्ष्णेय - कृष्ण। अधर्माभिभवात् - अधर्मव्याप्तिहेतोः। कुलस्त्रियः - कुलाङ्गनाः। प्रदुष्यन्ति - प्रकर्षेणदुष्टाभवन्ति। स्त्रीषु। दुष्टासुसतीषु।

वर्णसङ्करः - जातिसाङ्कर्य्यम् । जायते ॥ ४१ ॥ ... ...

संकरोनरकायैव कुलघ्नानांकुलस्यच ।

पतन्तिपितरोह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

सङ्करोवर्णसङ्करः–जातिसाङ्कार्य्यम् । कुलघ्नानां - कुलक्षयकारिणाम् । कुलस्यचनरकायैवभवति । एषां - कुलघ्नानाम् । पितरः - लोकान्तरवासिनः । लुप्तपिण्डोदकक्रियाः - लुप्ताः–दातुरभावान्नष्टाः, पिण्डोदकानां - क्रियायेषान्ते - तथोक्ताः सन्तः । पतन्ति - अधोगतिम्प्राप्नुवन्ति ॥ ४२ ॥

दोषैरेतैःकुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्साद्यन्तेजातिधर्माः कुलधर्माश्चशाश्वताः ॥ ४३ ॥

कुलघ्नानाम् । वर्णसंकरकारकैः - जातिसांकर्यकरैः ॥ एतैर्दोषैः । शाश्वताः । जातिधर्माः, कुलधर्माश्च । उत्साद्यन्ते ॥ ४३ ॥ ... ...

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणांजनार्दन ।

नरकेनियतंवासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणाम् - प्रणष्टकुलाचाराणां । मनुष्याणाम् । हेजनार्दन । नरके - कुम्भीपाकादौ । नियतं - निश्चयेन । वासोभवति । इति-अनेनप्रकारेण । अनुशुश्रुम - वयंश्रुतवन्तः ॥४४॥ ... ...

अहोबतमहत्पापं कर्तुंव्यवसितावयम्

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुंस्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

वयम् । राज्यसुखलोभेन - राज्यसुखेच्छया । स्वजनं - बन्धुजनम् । हन्तुं - संहर्तुम् । उद्यताः - उद्युक्ताः । इतियत् । एतन्महदतिदारुणम् - पापम् । कर्तुम् । व्यवसिताः - व्यवसायंकृतवन्तः । अहो - आश्चर्यम् । बत - कष्टम् ॥४५॥ ... ...

यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः

धार्त्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमतरंभवेत् ॥ ४६ ॥

रणे - समरे । अप्रतीकारं - अकृतप्रतिक्रियम् । अशस्त्रं - आयुधरहितं । माम् । शस्त्रपाणयः - आयुधहस्ताः । धार्त्तराष्ट्राः । हन्युर्यदि । तद्धननमेव । मे - मम । क्षेमतरं - अत्यन्ताहितम् । भवेत् ॥ ४६ ॥ ... ...

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्री भगवद्गीतायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अर्जुनः। एवं - अनेनप्रकारेण । उक्त्वा। सशरं - बाणसहितम्। चापं-धनुः। विसृज्य - विहाय। शोकसंविग्नमानसः - शोकेन - दुःखेन,-संविग्नं-अत्यन्तवलितं, मानसं -मनोव्यापारो,यस्यसतथोक्तःसन्। संख्ये-युद्धरङ्गे। रथोपस्थे - रथस्योपरि। उपाविशत् - उपविवेश ॥४७॥ ... ...

इति श्रीमद्यामुनाचार्य विरचिते गीतार्थसंग्रहे अर्जुनविषादोनाम प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

श्रीः

॥ द्वितीयोध्यायः ॥

सञ्जय उवाच ॥

तं तथा कृपयाविष्ट मश्रुपूर्णाकुलेक्षणं ।
विषीदंतमिदं वाक्य मुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

तथा - तेनप्रकारेण। कृपया - दयया । आविष्टं - व्याप्तम् । अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् - अश्रुभिर्बाष्पैः,पूर्णे - समग्रे, आकुले-चंचले, ईक्षणे-नेत्रे, यस्यतं-तथोक्तं । विषीदन्तं-शोचन्तम् अर्जुनं प्रति। मधुसूदनः-कृष्णः। इदं-वक्ष्यमाणवाक्यं । उवाच ॥ १ ॥ ... ...

श्रीभगवानुवाच ॥

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

हेअर्जुन। अनार्यजुष्टम् - अनार्यैरविद्वद्भिः, जुष्टम् - सेवितम्। अस्वर्ग्यं - परलोकविरोधि। अकीर्तिकरं - अयशस्करम्। इदं कश्मलं - शोकः

विषमे-सङ्कटे। कुतः - कस्माद्धेतोः । त्वां- भवंतम् । समुपस्थितं- प्राप्तम्॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थनैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

हेपार्थ । क्लैब्यम् - दैन्यम् । मास्मगमः- नप्राप्नुहि । त्वय्येतत्- क्लैब्यम्। नोपपद्यते- नयुज्यते । अतः । हेपरन्तप- शत्रुतापकर । क्षुद्रम्-तुछं। हृदय दौर्बल्यं- मनोदैन्यम् । त्यक्त्वा- विहाय। उत्तिष्ठ ॥ ... ...

अर्जुनउवाच ॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

हेअरिसूदन- आश्रितशत्रुनिरासक । मधुसूदन- हेकृष्ण। अहं। संख्ये- युद्धे। पूजार्हौ-पुष्पादिभिः,पूजनीयौ। भीष्मम्,द्रोणश्च-पितामहमाचायश्चप्रति इषुभिः- बाणैः । कथम् योत्स्यामि- कथं युद्धम् करिष्यामि ॥४॥ ...

गुरूनहत्वाहि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

महानुभावान् । गुरून्- भीष्मद्रोणादीन् । अहत्वा-अनिहत्य । इहैव-लोके भैक्ष्यं- भिक्षान्नम् । भोक्तुमपि । श्रेयोहि-उचितंहि । अर्थकामान् - अर्थकांक्षिणः । गुरून् । हत्वा । रुधिरप्रदिग्धान्- रक्तोपसिक्तान् । भोगान्- भुज्यमानान् - पदार्थान् । इहैव- तदुपदिष्टस्थानएवास्थित्वा। कथंभुञ्जीय - अनुभवेयम् ॥५॥ ... ...

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयोयद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा नजिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

वयं। यद्वाजयेम-तान् वाजेष्यामः । नः-अस्मान्। यदिवाजयेयुः-तेवाजेष्यंति । अनयोर्मध्ये । नः-अस्माकं। कतरत् - किंवा। गरीयः-श्रेष्टं। एतन्नविद्मः नजानीमः । वयं। यानेवहत्वा। नजिजीविषामः - जिवितुं नेछामः । ते-धार्तराष्ट्रा एव । प्रमुखे-पुरतः । अवस्थिताः - युद्धार्थमुपस्थिताः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहितन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः – कार्पण्येन - स्वजनं कथम् हनिष्यामीति

मनोदैन्येन, दोषेण- कुलक्षयकृतेनच, उपहतः – अभिभूतः, स्वभावोधै र्यादिर्यस्यतथोक्तः । धर्मसम्मूढचेताः- धर्मसंदिग्धमानसस्सन् । त्वां- भव न्तम् । पृच्छामि । यत् निश्चितंश्रेयस्स्यात् । तत् । मे- मह्यम् । ब्रूहि- वद । अ हं । ते- तव । शिष्यः- शासनार्हः । त्वां । प्रपन्नम्-शरणागतम् । मां । शा धि- शिक्षय ॥ ७ ॥ ... ...

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियाणां - चक्षुरादीनां । उच्छोषणम्- अत्यन्तशोषकरम् । मम । शोकम् । यत्कर्म । अपनुद्यात्- निवर्तयेत् । तत्कर्म । अहं । भूमौ । अ सपत्नम्-निष्कण्टकम् । ऋद्धम्-समृद्धम् । राज्यम् । सुराणां-देवानां आधि पत्यं – इन्द्रत्वमपि । अवाप्य-लब्ध्वा । नप्रपश्यामि ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच ॥

एवमुक्त्वाहृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वातूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

परन्तपः । गुडाकेशः-अर्जुनः । हृषीकेशम्- श्रीकृष्णंप्रति । एवमुक्त्वा । अहं । नयोत्स्ये- युद्धंनकरिष्यामीति । गोविंदंप्रत्युक्त्वा । तूष्णींबभूव– निर्व्यापारोभूत । ह–आश्चर्यं ॥ ९ ॥ ... ...

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥

हेभारत । श्रीहृषीकेशः । प्रहसन्निव । उभयोस्सेनयोर्मध्ये । विषीदन्त मर्जुनंप्रति । इदम्–वक्ष्यमाणं । वचः- वाक्यम् । उवाच ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

हेअर्जुन । त्वं । अशोच्यान् - शोचितुमनर्हान् बन्धून्प्रति । अन्वशोचः – शोचितवानसि । प्रज्ञावादांश्च-देहातिरिक्तात्मज्ञानवादांश्च । भाषसे । देहातिरि क्तात्मज्ञानवतामत्रनकिंचिदपिशोकनिमित्तमस्ति । गतासून्- नश्वरान् दे हान् । अगतासून् - नित्यानात्मनश्चप्रति । पण्डिताः - ज्ञानिनः । नानु

शोचन्ति- शोकन्नकुर्वन्ति ॥ ११ ॥

न त्वेवाहंजातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतःपरम् ॥ १२ ॥

अहं । जातु-कदाचिदपिपूर्वं । नासमितिन- नाभूवमितिन, किंत्वासमेव । त्वं । जातुनासीरितिन, किंत्वासीरेव । इमे । जनाधिपाः - राजानः । जातुनासन्नितिन, किंत्वासन्नेव । सर्वेवयम्- अहंच, त्वंच इमेच । अतः परम्- आगामिनिकालेच । जातुनभविष्यामइतिनैव, किंतुभविष्यामएव । यथाअहन्नित्यस्तथासर्वेप्यात्मानोनित्याएव ॥ १२ ॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहेदेहिनः- शरीरेवर्तमानस्यात्मनः । कौमारम् - बाल्यम् । यौवनं, जरा - वार्द्धकंच । यथा । भवति । तथा - तेनप्रकारेण । देहान्तरप्राप्तिः पूर्वदेहंविहायान्यदेहप्राप्तिश्चभवति । तत्र - तस्मिन्नर्थे । धीरः - बुद्धिमान् । नमुह्यति - नशोचति ॥ १३ ॥ ... ...

मात्रा स्पर्शास्तुकौंतेय शीतोष्णसुखदुः खदाः ।
अगामापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

हेकौंतेय - अर्जुन । मात्रास्पर्शाः - मात्राणां, स्पर्शाः-अनुभवाः । शीतोष्णसुखदुःखदाः - शीतोष्णादिरूपसुखदुःखप्रदाः । आगमापायिनः - उत्पत्तिविनाशवन्तः । अतएव, अनित्याः । हेभरतकुलाग्रगण्य । तान्-तितिक्षस्व । कर्मकृतशरीरिणो, जीवस्य - सुखदुःखयोरवर्जनीयत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥ ... ...

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

हेपुरुषर्षभ । एते – मात्रास्पर्शाः । समदुःखसुखं - दुःखसुखयोरवि कृतचित्तं । धीरं - धैर्यवन्तं । यं पुरुषं । नव्यथयन्ति - नपीडयन्ति । सः अमृतत्वाय - मोक्षाय । कल्पते - समर्थोभवतीतिहि ॥ १५ ॥ ...

नासतो विद्यते भावोनाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

असतोदेहस्य । भावः - सत्त्वं । नविद्यते । सतश्चात्मनोऽ भावः - असत्त्वं । नविद्यते । अनयोरुभयोर्देहात्मनोः । अन्तः - सत्त्वासत्त्वनिर्णयस्तु । तत्वदर्शिभिः - तत्वज्ञैः । दृष्टः ॥ ... ...

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य नकाश्चित् कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

तत् - आत्मवस्तु । अविनाशि विनाशरहितं । विद्धि । येनात्मवस्तुना । इदंसर्वमचेतनजातं । ततं – अतिसूक्ष्मतया अन्तरनुप्रविष्टं । अव्ययस्य– अतिसूक्ष्मतया विनाशरहितस्य । अस्य – आत्मनः । कश्चिदपि । विनाशं- कर्तुंनार्हति - समर्थोनभवति ॥ ... ...

अंतवंत इमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्यतस्माद्युद्ध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

अन्तवन्तः - विनाशवन्तः । इमे परिदृश्यमानदेहाः । नित्यस्य - उत्पत्तिरहितस्य । अनाशिनः – नाशरहितस्य । अप्रमेयस्य – प्रमेयविलक्षणस्य । उक्ताः – कर्मकृतभोगार्थतया शास्त्रैः प्रतिपादिताः । तस्मात्कारणात् । हेभारत । युद्ध्यस्व – युद्धंकुरु ॥ १८ ॥ ...

य एनं वेत्ति हन्तारंयश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

यः । एनमात्मानं । हन्तारं – अन्यहननकर्तारं । हतं – हननकर्मीभूतं । मन्यते – जांनाति । तावुभावपि - नविजानीतः । अयमात्मा - नहन्ति । तथानहन्यते – केनापिपदार्थेननहिंस्यते ॥ १९ ॥ ... ...

नजायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

अयमात्मा । कदाचिदपि । नजायते - नोत्पद्यते । नम्रियतेवा - ननश्यतिच । अयं । नित्यः - विनाशाभाववान् । अत्रच - नैमित्तिकोत्पत्तिविनाशाभावउच्यते । अयमात्मा भूत्वा – कल्पादावुत्पद्य । भूयः – कल्पान्ते । नभविता – भविष्यमाणोन । अतः । अयं । अजः - उत्पत्तिरहितः । नित्यः नाशरहितः । शाश्वतः - परिणामरहितः । पुराणः–सततैकरूपः । शरीरे हन्यमानेसति नहन्यते ॥ २० ॥ ... ...

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥ २१ ॥

यः। एनमात्मानं। अविनाशिनं। अजं-उत्पत्तिरहितं। अव्ययं-अनाशयोग्यं। नित्यंच। वेद-जानाति। हेपार्थ। सपुरुषः। कमात्मानं कथंघातयति। कमात्मानंकथं हन्ति-स्वयंहिनास्ति ॥ २१ ॥ ... ...

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानिगृह्णाति नरो पराणि।
तथा शरीराणि विहायजीर्णा न्यन्यानि संयाति नवानि देही॥ २२ ॥

नरः- मनुष्यः। यथा जीर्णानि वासांसि विहाय। अपराणि नवानि- मनोहराणि। वासांसि - वस्त्राणि। गृह्णाति-स्वीकरोति। तथा। देही-आत्मा। जीर्णानि - धर्मयुद्धादिनाशिथिलानि। शरीराणि। विहाय। अन्यानि- इतराणि। नवानि त्यक्तशरीरादपि रमणीयानि। संयाति - सम्यक्- अनायासं प्राप्नोति ॥ २२ ॥ ... ...

नैनं छिंदंति शस्त्राणिनैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः॥ २३ ॥

शस्त्राणि - खड्गादीनि। एनमात्मानं। नछिन्दन्ति - नखण्डयन्ति। पावकोऽग्निः। एनं। नदहति, नभस्मीकरोति। आपः – जलानि। एनं। नक्लेदयन्ति - नंशिथिलीकुर्वन्ति। मारुतः-वायुः। एनं। नशोषयति - नशुष्कं करोति ॥२३॥

अच्छेद्योयमदाह्यो य मक्लेद्यो शोष्य एव च।
नित्यःसर्वगतःस्थाणु रचलो यं सनातनः॥ २४ ॥

अयमात्मा। अछेद्यः- छेदनानर्हः। अदाह्यः - दाहनानर्हः। अक्लेद्यः - शिथिलीकरणानर्हः। एवं कुतइत्युक्ते। सर्वगतः - समस्तमचिद्वस्तुजातं सूक्ष्मतयान्तरनुप्रविश्यस्थितः। अतोयन्नित्यः। स्थाणुः-स्थिरस्वभावः। अचलः - अकम्पः। सनातनः - पुरातनश्च ॥ २४ ॥

अव्यक्तोयमचिंत्योय मविकार्यो यमुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अयमात्मा। अव्यक्तः–चक्षुराद्यगोचरः। अयं। अचिन्त्यः-मनसोप्यविषयः। अयमविकार्यः विकारयितुमशक्यः। उच्यते - शास्त्रेषुप्रतिपाद्यते। तस्मादेनमात्मानं। एवं। विदित्वा-ज्ञात्वा। अनुशोचितुं। नार्हसि ॥ २५ ॥

अथचैनं नित्यजातं नित्यंवा मन्यसेमृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथच - अथवा । एनं - आत्मानम् । नित्यजातं, नित्यं मृतंवा । मन्यसे - जानासि । तथापि । हेमहाबाहो । त्वं अनेन प्रकारेण शोचितुं नार्हसि ॥२६॥ ... ...

जातस्यहि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्यच ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे नत्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

जातस्य । मृत्युः - विनाशः । ध्रुवः - अवर्जनीयः । मृतस्य जन्म । ध्रुवं-अवर्जनीयंहि । तस्मात् । अपरिहार्ये - परिहर्तुमशक्ये । अर्थे । त्वं । शोचितुं नार्हसि ॥२७॥ ... ...

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

हेभारत । भूतानि - देवमनुष्यादिशरीराणि । अव्यक्तादीनि - अनुपलब्धपूर्वावस्थानि । व्यक्तमध्यानि - उपलब्धमध्यावस्थानि । अव्यक्तानिधनानि - अनुपलब्धोत्तरावस्थान्येव । तत्र - जन्म मरणादि रूप तत्स्वभावे । परिदेवना - शोकः । का ॥२८॥ ... ...

आश्चर्यवत्पश्यतिकश्चिदेन माश्चर्यवद्वदति तथैवचान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेदनचैवकश्चित् ॥ २९ ॥

आश्चर्यवत् - समस्तवस्तुविलक्षणतया अत्यद्भुतवत् । अवस्थितम् । एनमात्मानं । कश्चिदेव - सुकृती । पश्यति । तथा । आश्चर्यवत् । एनमन्यः कश्चिदेव वदति । आश्चर्यवत् एनमन्यः कश्चिदेवशृणोतिच । कश्चित् । एनं - आत्मानं । श्रुत्वापिच । नवेद - नजानात्येव ॥ २९ ॥ ...

देहीनित्यमवध्योऽयं देहेसर्वस्यभारत ।
तस्मात्सर्वाणिभूतानि नत्वंशोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

सर्वस्य - देवमनुष्यादेः । देहे वर्तमानोऽयं, देही - आत्मा । नित्यं सर्वदा । अवध्यः - वधानर्हः । तस्मात् । हेभारत । सर्वाणि - भूतानिप्रति । शोचितुं । नार्हसि ॥३०॥ ... ...

स्वधर्ममपिचावेक्ष्य नविकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य नविद्यते ॥ ३१ ॥

किञ्च । स्वधर्मं - क्षत्रियधर्मं । अवेक्ष्यापि । विकंपितुं नार्हसि । हि - यस्मात् कारणात् । क्षत्रियस्य । धर्म्यात् - न्यायतः प्रवृत्तात् । युद्धात् । अन्यत् । श्रेयोनविद्यते ॥३१॥ ... ...

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्तेयुद्धमीदृशम ॥ ३२ ॥

किञ्च । हेपार्थ । यदृच्छया-स्वयमेव । उपपन्नं - प्राप्तं । अपावृतं- आवरणरहितं । स्वर्गद्वारं - स्वर्गसाधनभूतम् । ईदृशं युद्धं । सुखिनः - भाग्यवन्तः । क्षत्रियाः । लभन्ते - प्राप्नुवन्ति ॥३२॥ ... ...

अथचेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं नकरिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिंच हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ - अथवा । त्वं । धर्म्यं - न्याय्यं । इमं । संग्रामं न करिष्यसिचेत् । ततः - तस्मात् । स्वधर्मं - क्षत्रियधर्मं । कीर्तिं - यशश्च । हित्वा - विहाय । पापं - दुरितं । अवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिंचापिभूतानि कथयिष्यन्तिते व्ययां ।

संभावितस्यचाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्तेत्वां महारथाः ।

येषांचत्वंबहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

किंच । भूतानि - सर्वप्राणिनः । ते - तव । अव्ययां - सर्वदेशकालव्यापिनीं । अकीर्तिमपि । कथयिष्यंति । संभावितस्य - शौर्यादिभिः बहुमतस्य । अकीर्तिः - अपकीर्तिः । मरणात् । अतिरिच्यते - अधिकाभवति । महारथाः - कर्णादयः । त्वां । भयाद्धेतोः । रणात् - युद्धात् । उपरतं - निवृत्तव्यापारं । मंस्यंते - मन्येरन् । त्वं । येषां - कर्णादीनां । बहुमतः - बहुमानविषयोभूत्वा अतिष्ठः । इदानीं । लाघवं - लघुत्वं । यास्यसि - गमिष्यसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ... ...

अवाच्यवादांश्चबहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तवसामर्थ्यं ततोदुःखतरंनुकिम् ॥ ३६ ॥

तव । अहिताः - शत्रवः । तव । सामर्थ्यं । निंदंतः - गर्हमाणाःसंतः । बहून् - अपरिमितान् । अवाच्यवादान् - वक्तुमनुचितवाक्यानि । वदिष्यंति । ततः - तस्माद्दोषं । दुःखतरंनु । किं - किमस्ति ॥ ३६ ॥

हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गं जित्वावाभोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

हतोवा - धर्मयुद्धे शत्रुभिर्हतश्चेत् । स्वर्गमवाप्स्यसि । जित्वा - परान् विजित्यतु । महीं । भोक्ष्यसे - अनुभविष्यसि । तस्मात् । कौंतेय । कृतनिश्चयस्सन् । युद्धायोत्तिष्ठ ॥ ३७ ॥ ... ...

सुखदुःखेसमेकृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततोयुद्धाययुज्यस्व नैवंपापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुखदुःखे - हर्षविषादौ । समे कृत्वा । लाभालाभौ जयाजयौच समौ कृत्वा । ततः - तदनंतरं । युद्धाय । युज्यस्व - सन्नद्धोभव । एवं - सति । पापं नावाप्स्यसि ॥ ३८ ॥ ... ...

एषातेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेत्विमां शृणु ।
बुद्ध्यायुक्तो ययापार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

एवमात्मयाथात्म्य ज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वककर्मयोगं वक्तुमुपक्रमते ।— हेपार्थ । संख्या – ज्ञानं, तत्र इदं – सांख्यं, तस्मिन्सांख्ये - ज्ञातव्यात्म तत्वविषये । एषा - पूर्वोक्ता । बुद्धिः - ज्ञानं । ते - तव । अभिहिता- कथिता । योगे - आत्मज्ञानपूर्वक मोक्षसाधन कर्मयोगविषये । इमां– अभिधीयमानां । बुद्धिं । शृणु । यया - कर्मयोगबुद्ध्या । युक्तस्त्वं । कर्मबंधं – कर्मकृतसंसारसंबंधं । प्रहास्यसि - त्यक्ष्यसि ॥ ३९ ॥

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो नविद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतोभयात् ॥ ४० ॥

इह - वक्ष्यमाणे कर्मयोगे । अभिक्रमनाशः - अभिक्रमस्य - आरंभमात्रस्यापि, नाशः - निष्फलत्वम् । नास्ति । विच्छेदे, प्रत्यवायो नविद्यते । अस्य -कर्मयोगारूढस्य ।* धर्मस्य । स्वल्पमपि - स्वल्पांशोपि । मह

तः - अधिकात्। भयात्। त्रायते - रक्षते ॥४०॥ ... ...

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

हेकुरुनन्दन - अर्जुन। इह - कर्मयोगविषये। व्यवसायात्मिका - आत्मस्वरूपनिश्चयरूपा। बुद्धिः। एका - मोक्षरूपैकफलविषयत्वादेकविधा। अव्यवसायिनां - आत्मस्वरूपनिश्चयरहितानां। बुद्धयः। अनन्ताः- स्वर्गादिरूपप्रधानफलानंत्यात बहुविधाः। बहुशाखाः - अवान्तरफलभेदात् बहुप्रकाराश्च। अतः काम्यकर्मापेक्षया मोक्षसाधनभूतकर्मयोगो ज्यायानिति भावः ॥४१॥ ... ...

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

अथ काम्यकर्माणि निन्दति "यामिमा" मित्यादि श्लोकत्रयेण। हेपार्थ। वेदवादरताः - स्वर्गादिफलविषयक वेदवादासक्ताः। कामात्मानः - कामपुरुषार्थविषयक मनसः। स्वर्गपराः - स्वर्गपरायणाः। नान्यदस्तीति वादिनः - अन्यत् - स्वर्गाद्यधिकं फलं, नास्तीति वादिनः। अविपश्चितः - अल्पज्ञानाः। भोगैश्वर्यगतिं प्रति-स्वर्गानुभवाद्यैश्वर्यप्राप्तिं प्रति। पुष्पितां - पुष्पितमात्रां। आपातरमणीयामित्यर्थः। जन्मकर्मफलप्रदां - स्वर्गादिफलावसाने पुनःपुनःकर्मभूमौ जन्मरूपकर्मफलप्रदां। क्रियाविशेषबहुलां - कर्मविशेषप्रचुरां। यामिमां। वाचं - स्वर्गादिफलश्रुतिं। प्रवदन्ति - प्रकर्षेण वदन्ति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ... ...

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

तया - वाचा। अपहृतचेतसां - अभिभूतमनसां। भोगैश्वर्यप्रसक्तानां - स्वर्गाद्यनुभवैश्वर्यप्रवणानां। समाधौ - मनसि। व्यवसायात्मिका बुद्धिः। नविधीयते - नोपपद्यते ॥४४॥ ... ...

त्रैगुण्यविषया वेदानिस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

वेदाः। त्रैगुण्यविषयाः - सत्वरजस्तमोमिश्रपुरुषविषयाः। तत्तद्गुणानुगु णहितप्रतिपादकाइत्यर्थः। हेअर्जुन। त्वन्तु। निस्त्रैगुण्यः - गुणत्रय सांकर्यरहितः। भव। निर्द्वंद्वः - शीतोष्णादिद्वंद्वरहितः। भव - तत्स हस्वेत्यर्थः। नित्यसत्वस्थः - नित्यप्रवृद्धसत्वगुणप्रधानः। निर्योगक्षेमः - अप्राप्तस्वीकार प्राप्तपरिपालनरूप योगक्षेमरहितः। आत्मवान् - आत्म स्वरूपान्वेषणपरश्च। भव ॥ ४५ ॥ ... ...

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्यविजानतः ॥ ४६ ॥

यथा। सर्वतः - समंतात्। संप्लुतोदके - संपूर्णजले। उदपाने- तटाकादौ। पिपासोः। यावानर्थः - यावदेवप्रयोजनंजलं ग्राह्यंभवति। तथा। सर्वेषु वेदेषु। विजानतः- ज्ञानिनः। ब्राह्मणस्य। यावानर्थस्तावाने वग्राह्यः ॥ ४६ ॥ ... ...

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषुकदाचन ।
माकर्मफलहेतुर्भूर्माते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

ते - तव मुमुक्षोः। कर्मण्येव - नित्यनैमित्तिकादिरूपकर्मस्वरूपएव। अधिकारः। फलेषु - तत्साध्येषु। कदाचन। मा-अधिकारोमाभूदित्य- र्थः। कर्मफलहेतुः - कर्मच फलंच कर्मफले तयोर्हेतुः - कर्ता। मा- भूः। अकर्मणि - अननुष्ठानेच। ते - तव। संगः - कामः। मा स्तु ॥ ४७ ॥ ... ...

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यासिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योगउच्यते ॥ ४८ ॥

हेधनंजय। संगं- आसक्तिं। त्यक्त्वा। सिद्ध्यसिद्ध्योः - प्राप्त्य प्राप्त्योः। समोभूत्वा। योगस्थः - योगनिष्ठःसन्। कर्माणि - नित्यनैमि त्तिकादीनि। कुरु। समत्वं - सिद्ध्यसिद्ध्योरविकृतचित्तत्वं। योग इत्यु- च्यते ॥ ४८ ॥ ... ...

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

हे धनंजय । बुद्धियोगात् - बुद्ध्या योगो यस्य तद्बुद्धियोगं तस्माद्बुद्धियोगात् - बुद्धिर्नाम प्रधानफलत्यागविषयिणी अवांतरफलसिद्ध्यसिद्धिसमत्वविषयिणीच धीः, तद्युक्तात्कर्मण इत्यर्थः । कर्म - काम्यंकर्म-दूरेणावरं - अत्यन्तनिकृष्टमित्यर्थः । अतः बुद्धौ । शरणं - वासस्थानं । अन्विछ - तस्यामेव वर्तस्वेत्यर्थः । फलं हेतुर्येषां ते फलहेतवः - फलप्रसङ्गेन कर्म कुर्वाणाः । कृपणाः - संसारिणोभवेयुरित्यर्थः ॥ ४९॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युंज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

बुद्धियुक्तः - पूर्वोक्तबुद्धिसहितः पुरुषः । इह - अस्मिन्नेव जन्मनि । उभे सुकृतदुष्कृते । जहाति - त्यजति । तस्मात् - कारणात् । योगाय - पूर्वोक्तबुद्धियोगाय । युज्यस्व - यतस्व । योगः । कर्मसु । कौशलं - अतिसामर्थ्यं ॥ ५० ॥ ... ...

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयं ॥ ५१ ॥

मनीषिणः - ज्ञानिनः । बुद्धियुक्ताः - पूर्वोक्तबुद्धिसहिताः संतः । कर्मजं - कर्मसाध्यं । फलं । त्यक्त्वा । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः - जन्मरूपबन्धनेन विमुक्ताः संतः । अनामयं - निरुपद्रवं । पदं - स्थानं । गच्छंति - प्राप्नुवंति ॥ ५१ ॥ ... ...

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

यदा - यस्मिन् काले । उक्तप्रकारेण कर्म कुर्वतस्तव । बुद्धिः - चित्तं । मोहकलिलं - मोहरूपकलुषं । व्यतितरिष्यति । तदा । श्रुतस्य, श्रोतव्यस्यचार्थस्य कृते । निर्वेदं - विरागं । गंतासि - गमिष्यसि ॥ ५२ ॥ ... ...

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचलाबुद्धि स्तदायोगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

श्रुत्या - श्रवणेन, विप्रतिपन्ना- विशेषेण प्रतिपन्ना। अचला - एकरूपा । ते- तव । बुद्धिः। समाधौ- निश्चलासती । यदा।स्थास्यति-स्थिराभविष्यति । तदा । योगं - आत्मावलोकनं । अवाप्स्यसि - प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥ ... ...

अर्जुनउवाच

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थितधीः किंप्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं ॥ ५४ ॥

हेकेशव । समाधिस्थस्य- पूर्वोक्तप्रकारेण समाधिनिष्ठस्य । स्थितप्रज्ञस्य पुरुषस्य। काभाषा- स्वरूपवाचकः शब्दःकः । स्थितधीः- निश्चलप्रज्ञः । किं प्रभाषेत- किंभाषणं कुर्यात् । किमासीत-किमासनादिकंकुर्यात् । किं व्रजेत - किं गमनं कुर्यात ॥ ५४ ॥ ...

श्रीभगवानुवाच ॥

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थमनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

हेपार्थ - आत्मना - मनसा। आत्मन्येव -स्वात्मन्येव। तुष्टः सन्। मनोगतान् सर्वान् कामान् । यदा । प्रजहाति - प्रकर्षेण त्यजति। तदा । स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥ ५५ ॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषुविगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेषु- प्रतिकूलेषु । अनुद्विग्नमनाः - अदुःखितमनस्कः । सुखेषु- अनुकूलेषु । विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः - रागभयद्वेषरहितः । एवंभूतोमुनिः - आत्ममननशीलः । स्थितधीरित्युच्यते ॥ ५६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं ।
नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यः । सर्वत्र - सर्वेष्वपिवस्तुषु । अनभिस्नेहः- स्नेहशून्यः । तत्तत शुभाशुभं प्राप्य। नाभिनन्दति नद्वेष्टि - शुभं न प्रशंसन्ति, अशुभं न निं

इति । किंतु केवलं उदासीन इव भाषते । तस्य- पुरुषस्य । प्रज्ञा । प्रतिष्ठिता भवति । इदं "किं प्रभाषते" इत्यस्योत्तरम् ॥ ५७ ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोंगानीवसर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यदा । अयं योगी । इन्द्रियाणि- विषयाभिमुखानि चक्षुरादीनि । कूर्मः- कमठः । अङ्गानि- अवयवानीव । सर्वशः- सर्वेभ्यः । इन्द्रियार्थेभ्यः- शब्दादिविषयेभ्यः । संहरते । तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥५८॥

विषया विनिवर्तंते निराहारस्यदेहिनः ।
रसवर्ज रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

निराहारस्य- विषयेभ्यो निवर्तितेंद्रियस्य । देहिनः- पुरुषस्य । विषयाः- शब्दादयः । रसवर्ज । विनिवर्तंते । रसस्तु न निवर्तते । अस्य ज्ञानिनः । रसोपि रागोपि । परं- निरतिशयसुखं आत्मस्वरूपम् । दृष्ट्वा- विलोक्य । निवर्तते ॥ ५९ ॥ ... ...

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

हेकौन्तेय । यततोपि- आत्मावलोकनाय यत्नं कुर्वतोपि । विपश्चितः- ज्ञानिनः । प्रमाथीनि - बलवन्ति । इन्द्रियाणि - चक्षुरादीनि । मनः - चेतः । प्रसभं - बलात्कृत्य । हरन्ति - विषयेषु निबध्नन्ति हि ॥६०॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशेहि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

तानि - दुर्जयानि इन्द्रियाणि । संयम्य - नियम्य । मत्परः - मदेकलक्षः । युक्तः - समत्वरूपयोगनिष्ठः । आसीत - वसेदित्यर्थः । इदं "किमासीत" त्यस्योत्तरम् । यस्य - योगिनः । इन्द्रियाणि । वशे वर्तन्ते । तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठिता भवति ॥ ६१ ॥ ... ...

ध्यायतो विषयान् पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामःकामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

विषयान् - शब्दादीन्। ध्यायतः - अनुचिन्तयतः। पुंसः - पुरुषस्य तेषु - विषयेषु। सङ्गः। उपजायते -प्रवृद्धो भवति। संगात्कामः संजायते कामात् क्रोधोऽभिजायते। क्रोधात्, संमोहः - कृत्याकृत्यविवेकशून्यता। भवति। संमोहात्। स्मृतिविभ्रमः - स्मृतेरात्मविषयायाः, विभ्रमोभवति। स्मृतिभ्रंशात्। बुद्धिनाशः - बुद्धेः - व्यवसायात्मिकायाः, नाशोभवति। बुद्धिनाशाद्धेतोः। प्रणश्यति - पुनरपि संसारसागरे निमग्नोभवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन्।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

रागद्वेषवियुक्तैः - रागद्वेषरहितैः। आत्मवश्यैः - आत्माधीनैः। इन्द्रियैः। विषयान् प्रति चरन्। विधेयात्मा - जितमनस्कः पुरुषः। प्रसादं नैर्मल्यम्। अधिगच्छति - प्राप्नोति। इदं "व्रजेत किं" मित्यस्योत्तरम् ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिःपर्यवतिष्ठति ॥ ६५ ॥

प्रसादइति। अस्य - पुरुषस्य। सर्वदुःखानां। हानिः -नाशः। उपजायते। प्रसन्नचेतसः - निर्मलान्तःकरणस्य। आशु - शीघ्रं। बुद्धिः- प्रज्ञा। पर्यवतिष्ठते - प्रतिष्ठिताभवति ॥ ६५ ॥

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखं ॥ ६६ ॥

अयुक्तस्य – मय्यनिवेशितचित्तस्य। बुद्धिः – प्रज्ञा। नास्ति। अतएवायुक्तस्य। भावना – विविक्तात्मविषयकचिंता। नास्ति। अभावयतः - आत्मानमचिंतयतः। शांतिः - स्पृहानिवृत्तिः। नास्ति। अशांतस्य। सुखं - निरतिशयसुखप्राप्तिः। कुतः ॥ ६६ ॥ ... ...

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥

चरतां - अनिग्रहेण विषयेषु संचरतां। इन्द्रियाणां - चक्षुरादीनां।

यन्मनः । अनुविधीयते- तदनुसारिक्रियते । तन्मनः । अस्य- पुरुषस्य प्रज्ञां- बुद्धिं । वायुः-प्रतिकूलवातः । अंभसा नीयमानां नावमिव हरति ॥ ६७ ॥ ... ...

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

तस्मात् कारणात् । हेमहाबाहो । यस्य- पुरुषस्य । सर्वशः - सर्वाणि । इंद्रियाणि । इन्द्रियार्थेभ्यः- विषयेभ्यः । निगृहीतानि । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥ ... ...

यानिशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यांजाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

या- आत्मविषया बुद्धिः । सर्वभूतानां । निशा- रात्रिः,निशेवाप्रकाशाभवति । तस्यां- बुद्धौ । संयमी- योगी । जागर्ति- आत्मानमवलोकयन् प्रबुद्धो वर्त्तते । यस्यां- शब्दादिविषयायां बुद्धौ । सर्वाणिभूतानि । जाग्रति-प्रबुद्धानि भवन्ति । सा-शब्दादिविषया बुद्धिः । पश्यतः-आत्मानमवलोकयतः । मुनेः - मननशीलस्य । निशा - रात्रिः , निशेवाप्रकाशाभवति ॥ ६९ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंतियद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

यद्वत्-यथा । आपूर्यमाणं- स्वैनैव पूर्णं ।अचलप्रतिष्ठं -एकरूपस्थितिं । समुद्रं । आपः-नदीजलानि । प्रविशंति । तद्वत्-तथा । सर्वे, कामाः-शब्दादिविषयाः । यं संयमिनं प्रविशंति-यदिन्द्रियगोचरतां गच्छंति । सएव । शांतिं-स्पृहानिवृत्तिं । आप्नोति । कामकामी शब्दादिभिर्विकृतचित्तः पुरुषः । शांतिं । नाप्नोति । यस्यावर्जनीयविषयस्पर्शः-समुद्रस्य नदीजलप्रवेश इव नकिंचिदपि विकारमावहति, स एव शांतिमान् भवति नान्य इति भावः ॥ ७० ॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यःपुमान् । सर्वान् कामान् विहाय । निःस्पृहः-तेषु स्पृहारहितः । नि

ममः-ममतारहितः । निरहंकारः-अहंकाररहितः । चरति- स्वछन्दम् संचरति । सहि । शांतिम् । अधिगछति - प्राप्नोति ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इतिश्रीभगवद्गीतायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हेपार्थ । एषा- आत्मज्ञानपूर्विका । ब्राह्मी- ब्रह्मप्रापिका । स्थितिः- ज्ञाननिष्ठा । एनां - स्थितिम् । प्राप्य-लब्ध्वा । पुमान् । नमुह्यति-पुनः संसारं नाप्नोति । अस्यां- निष्ठायां । अन्तकाले- प्रयाणकालेपि । स्थित्वा । निर्वाणं- सुखरूपं ब्रह्म । ऋच्छति- प्राप्नोति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्य विरचिते गीतार्थसंग्रहे सांख्ययोगोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीः ।

॥ तृतीयोध्यायः ॥

अर्जुनउवाच ।

ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मताबुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किंकर्मणि घोरेमां नियोजयसिं केशव ॥ १ ॥

हेजनार्दन । कर्मणः - कर्मापेक्षया । बुद्धिः - ज्ञाननिष्ठा । ज्यायसी - श्रेष्ठा । ते-तव । मता-संमता चेत । तर्हि । केशव । घोरे भयंकरे।कर्मणि-युद्धादिरूपे । मां । किं नियोजयसि - किमर्थं प्रवर्तयसि ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिंमोहयसीवमे ।
तदेकंवद निश्चित्य येनश्रेयोहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

हेकृष्ण । व्यामिश्रेण- क्वचिज्ज्ञानप्रशंसा, क्वचित् कर्मप्रशंसाचेत्येवं परस्परविरुद्धेन । वाक्येन । मे - मम । बुद्धिं - मनः । मोहयसीव- भ्रमयन्निव प्रतिभासि । तत् - तस्मात् कारणात् । एकं - परस्पराविरुद्धं । वद । येन - वाक्येन । अहं । निश्चित्य - अनुष्ठेयमर्थं निर्णीय । श्रेयः- परमपुरुषार्थं । आप्नुयां - प्राप्स्यामि ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

लोकेस्मिन् द्विविधानिष्ठा पुराप्रोक्तामयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

हेअनघ । अस्मिन् लोके । मया । द्विविधा - द्विप्रकारा । निष्ठा - स्थितिः । पुरा- पूर्व । प्रोक्ता- प्रकर्षेणाभिहिता, यथाधिकारमुक्तेत्यर्थः । तदेवाह-सांख्यानां - ज्ञानयोगाधिकारिणां । ज्ञानयोगेन । योगिनां - कर्मयोगाधिकारिणां ।कर्मयोगेनच । इति द्विविधा निष्ठा मया प्रोक्ता इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥

नकर्मणामनारंभा नैष्कर्म्यं पुरुषोश्नुते ।
नचसंन्यसनादेव सिद्धिंसमधिगच्छति ॥ ४ ॥

पुरुषः । कर्मणां - नित्यनैमित्तिकादीनां । अनारंभात् - अनुपक्रमादेव । नैष्कर्म्यं - ज्ञाननिष्ठां । नाश्नुते - नप्राप्नोति । सन्नयसनात्- आरब्धानां कर्मणां त्यागमात्रेणैव । सिद्धिं - निष्ठां । नसमधिगच्छतिच ॥ ४ ॥

नहि कश्चित्क्षणमपि जातुतिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यतेह्यवशःकर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

कश्चित् - पुरुषः । जातु - कदाचित् । क्षणमपि । अकर्मकृत् - कर्माकुर्वाणः । नतिष्ठति । हि - यस्मात्कारणात् । सर्वोपि - पुरुषः । प्रकृतिजैः प्रकृतिसंभवैः । गुणैः - सत्वरजस्तमोभिः । अवशः - परवशएव । कर्म । कार्यते ॥ ५ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यआस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः सउच्यते ॥ ६ ॥

ज्ञानयोगेप्रवृत्तः । कर्मेन्द्रियाणि । संयम्य - निगृह्य । विमूढात्मा-अविदितात्मस्वरूपः । यः । मनसा । इन्द्रियार्थान् - विषयान् । स्मरन् । आस्ते - तिष्ठति । सः । मिथ्याचारइत्युच्यते ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभते र्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोग मसक्तः सविशिष्यते ॥ ७ ॥

हेअर्जुन । यः-पुरुषः । मनसा । इन्द्रियाणि । नियम्य । कर्मेन्द्रियैः-वागा

दिभिः। असक्तः - फलाभिसन्धिरहितः सन्। कर्मयोगमारभते। सः। विशिष्यते - विशिष्टोभवति ॥ ७ ॥

नियतं कुरुकर्मत्वं कर्मज्यायोह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापिचते नप्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

त्वं। नियतं कर्म – नित्यनैमित्तिकादिकं। कुरु – समाचर। हि- यस्मात् कारणात्। अकर्मणः- ज्ञानयोगादपि। कर्म- फलाभिसन्धिरहितं कर्मैव। ज्यायः–श्रेष्ठं। किंच। अकर्मणः- त्यक्तकर्मणः। ते–तव। शरीरयात्रापि - ज्ञानसंपादनोपयोगिदेहधारणमपि। नप्रसिद्ध्येत्- नसेत्स्यति ॥ ८ ॥ ... ...

यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्र लोकोयं कर्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञार्थात्-यज्ञनिमित्तात्।कर्मणः। अन्यत्र-स्वप्रयोजननिमित्तेकर्मणि,क्रियमाणेसति। अयं- लोकः। कर्मबन्धनः- कर्मबद्धोभवति। अतः। हेकौंतेय-। तदर्थं - यज्ञादिशेषभूतं। कर्म। मुक्तसङ्ग स्सन्। समाचर ॥ ९ ॥ ... ...

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्व मेषवोस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

प्रजापतिः- परमात्मा। पुरा- सर्गकाले। सहयज्ञाः- यज्ञसहिताः। प्रजाः। सृष्ट्वा। उवाच। किमिति – हेप्रजाः। अनेन - यज्ञेन। प्रसविष्यध्वं- उत्तरोत्तराभिवृद्धिं लभध्वं। एषः - यज्ञः। वः - युष्माकं इष्टान् कामान्-मनोरथान्, दोग्धि- पूरयतीति, इष्टकामधुक्। अस्तु-भूयात्। इत्युवाचेत्यन्वयः ॥ १० ॥ ... ...

देवान्भावयतानेन तेदेवाभावयन्तुवः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

हेप्रजाः। अनेन- यज्ञेन। देवान्- मदात्मकान् इन्द्रादीन्। भावयत- आराधयत। ते देवाः। युष्मान्। भावयन्तु - वर्धयन्तु। परस्परं– अन्योन्यम्। भावयन्तः। परं श्रेयः– मोक्षं। अवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान्भोगान्हिवोदेवा दास्यंते यज्ञभाविताः ।
तै र्दत्ता नप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एवसः ॥ १२ ॥

यज्ञभाविताः- यज्ञैराराधिताः । देवाः। वः- युष्माकं । इष्टान्भोगान् । दास्यन्ते- वितरिष्यन्ति । तैर्देवैः । दत्तान्- वितीर्णान् । भोगान्- भोग्यपदार्थान् । एभ्यः- देवेभ्यः । अप्रदाय- अदत्वा । यः । भुङ्क्ते । सः।स्तेनः- चोरएव ॥ १२ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्व किल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापायेपचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

यज्ञस्य-परमपुरुषाराधनरूपस्य, शिष्टं- शेषभूतं अन्नादिकं, अश्नंतीति यज्ञशिष्टाशिनः । सन्तः-सत्पुरुषाः । सर्वकिल्विषैः – प्राप्तिप्रतिबंधकैः समस्तदुरितैः । मुच्यन्ते । येतुपुरुषाः । आत्मकारणात्– केवलमात्मार्थं । पचन्ति । ते । पापाः–पापात्मानः । अघं - पापमेव । भुञ्जते ॥ १३ ॥ ... ...

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

अन्नात् । भूतानि– देवमनुष्यादिसमस्तभूतानि । भवंति–जायंते । अन्नसंभवः- अन्नस्योत्पत्तिः । पर्जन्याद्भवति । पर्जन्यः । यज्ञाद्भवति । यज्ञः । कर्मसमुद्भवः-द्रव्यार्जनादिरूपकर्मजन्योभवति ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यंयज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

कर्म - द्रव्यार्जनादिकं । ब्रह्मोद्भवं - प्रकृतिपरिणामरूप शरीरसंभवं । विद्धि - जानीहि । ब्रह्म - शरीरं । अक्षरसमुद्भवं - अक्षरोजीवः, तत्समुद्भवं - अन्नपानादिना तृप्ताक्षराधिष्ठितं शरीरंकर्मणे प्रभवति। तस्मात्। सर्वगतं - समस्तपुरुषार्थसाधनाधिकृतं । ब्रह्म - शरीरं। नित्यं -सततं । यज्ञे । प्रतिष्ठितं -यज्ञमूलकमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

एवं - अनेनप्रकारेण । परमपुरुषेण प्रवर्तितम् । चक्रं । इह - लोके । यः । नानुवर्त्तयति - नप्रवर्तयति । सः । अघायुः - अघस्वरूपायुः । इंद्रियारामः - विषयभोगैकरसिकः सन् । मोघं - व्यर्थमेव । जीवति ॥१६॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यंनविद्यते ॥ १७ ॥

यस्तु मानवः - मनुष्यः । आत्मरतिः - आत्मन्येव रति राभिमुख्यं यस्य स तथोक्त एव स्यात । आत्मतृप्तः - आत्मन्येवनिर्वृतः । आत्मन्येव सन्तुष्टः स्यात् । तस्य पुरुस्य । कार्य - कर्त्तव्यं कर्म । नविद्यते ॥ १७॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

तस्य – पुरुषस्य । कृतेन - अनुष्ठितेन कर्मणा । अर्थः- प्रयोजनं । नास्ति । अकृतेन – कर्माकरणेन । कश्चन - कश्चिदर्थोन । इह - लोके । अस्य - पुरुषस्य । सर्वभूतेषु । कश्चित् । अर्थव्यपाश्रयः – अर्थः - प्रयोजनभूतः, व्यपाश्रयः - समाश्रयणीयः । कश्चिदपिपदार्थोनविद्यते ॥ १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषम् ॥ १९ ॥

तस्मात् - कारणात् । असक्तः - सङ्गरहितः सन् । सततं - यावदात्मप्राप्तेः । कार्यं - अवश्यं कर्तव्यम् । कर्म । समाचर । असक्तः कर्माचरन् पुरुषः । परं - परमात्मानं । आप्नोति ॥ १९ ॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

जनकादयः – राजर्षयः । कर्मणैव - कर्मयोगेनैव । संसिद्धिं - मोक्षं । आस्थितः – प्राप्तवन्तः । हीतिप्रसिद्धौ । लोकसंग्रहं - स्वानुष्ठानप्रदर्शनेन सद्धर्मप्रवर्तनं । संपश्यन्नपि । कर्तुमेवार्हसि ॥ २० ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

श्रेष्ठः - प्रसिद्धः पुरुषः । यद्यत्कर्माचरति । इतरः - अकृत्स्नवित । जनः । तत्तदेवाचरति । सः - श्रेष्ठः । यत्प्रमाणं - यावदङ्गयुक्तं । कुरुते - अनुतिष्ठति । लोकः । तदेव - तावदङ्गयुक्तमेव । अनुवर्तते - अनुतिष्ठति ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

हे पार्थ । मे - सर्वेश्वरस्य मम । कर्तव्यं - अनुष्ठेयं कर्म । नास्ति । त्रिषु लोकेषु । अनवाप्तं - अप्राप्तं । अवाप्तव्यं - कर्मणाप्राप्तव्यं । किञ्चन-किञ्चिदपि । नविद्यते । तथापि । कर्मणि - वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिकादौ । वर्तएव - तत्करोम्येवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

हे पार्थ । अहं- शिष्टाग्रेसरः वसुदेवगृहेऽवतीर्णः । जातु-कदाचित् । अतन्द्रितः- अनलसःसन् । कर्मणि न वर्तेयं यदि । सर्वशः सर्वे । मनुष्याः-कर्माधिकारिणः । मम-श्रेष्ठतमस्य । वर्त्म - मार्गं । अनुवर्त्तंते-अयमेव धर्म इत्यनुसरेयुः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहं ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

अहं । कर्म- कुलोचितं । न कुर्यांचेत् । इमे लोकाः । उत्सीदेयुः-शास्त्रीयकर्माकरणजनितप्रत्यवायेन नष्टा भवेयुः । संकरस्यच । कर्त्ता । स्यां - भवेयम् । अतएव, इमाः प्रजाः । उपहन्यां- निरयगामिनः कुर्यामित्यर्थः ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

अविद्वांसः- अल्पज्ञाः । कर्मणि सक्ताः संतः । यथा-येन प्रकारेण । कुर्वंति । तथा-तेन प्रकारेण । विद्वान्- आत्मविदपि । असक्तः- संगरहितः सन् । लोकसंग्रहम् । चिकीर्षुः- कर्तुमिच्छुः । कुर्यात्- कर्मयोगमाचरेत् ॥ २५ ॥ ... ...

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

अज्ञानां-आत्मज्ञानरहितानां । कर्मसंगिनां- कर्माधिकारिणां । बुद्धिभेदं । न जनयेत् । किंतु विद्वानपि । युक्तः- अवश्यंकर्तव्यमित्येवं रूपबुद्धियुक्तः । कर्माणि । समाचरन् - सम्यक् आचरन् । जोषयेत् -प्रीतिंजनयेत् ॥ २६ ॥ ... ...

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

अहंकारविमूढात्मा- अहंकारेण विमूढ आत्मा यस्य स तथोक्तःपुरुषः । प्रकृतेः संबंधिभिः । गुणैः-सत्वरजस्तमोभिः । क्रियमाणानि । सर्वशः- सर्वाणि । कर्माणि प्रति । अहं कर्तेति । मन्यते-भ्रमतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ ... ...

तत्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म विभागयोः ।
गुणागुणेषु वर्तंत इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

हेमहाबाहो । गुणकर्मविभागयोः-गुणाः- सत्वादयः, कर्माणि- तत्प्रयुक्तानि, तेषां विभागौ, तयोः।तत्ववित् - तत्वज्ञस्तु । गुणाः - सत्वादयः । गुणेषु- स्वकार्येषु ।वर्तंते। इति - अनेनप्रकारेण । मत्वा-ज्ञात्वा नसज्जते - सक्तो न भवति ॥ २८ ॥ ... ...

प्रकृते र्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतेः- शरीरस्य । गुणसंमूढाः-गुणैः-सत्वादिभिः, संमूढाः- अविदितात्मस्वरूपाः । गुणकर्मसु- गुणप्रयुक्तकर्मस्वेव । सज्जन्ते- सक्ताभवन्ति । अतः । अकृत्स्नविदः - अल्पज्ञान् । तान् । मन्दान्- मन्दमतीन् । कृत्स्नवित्-साकल्येन विदितात्मस्वरूपः पुरुषः । नविचालयेत् कर्मयोगान्नच्यावयेत् ॥ २९ ॥ ... ...

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशी र्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

अध्यात्मचेतसा - आत्मैकविषयेण मनसा । सर्वाणि कर्माणि । मयि- सर्वभूतात्मभूते । संन्यस्य- समर्प्य । निराशीः - निष्कामः । निर्ममः- ममतारहितः । भूत्वा । विगतज्वरः- विषयनिमित्तसंसारतापरहितःसन् । युध्यस्व-युद्धंकुरु ॥ ३० ॥ ... ...

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।
श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये-मानवाः । मे - मम । इदं । मतं - सिद्धान्तं । नित्यं । अनुतिष्ठंति - आचरन्ति । ये । श्रद्धावन्तः – अननुतिष्ठन्तोऽपि अस्मिन्नर्थे आस्तिक्यबुद्धिमन्तः । येऽनसूयन्तः - श्रद्धारहिता अपि अस्मिन्नर्थे दोषमनाविष्कुर्वन्तः । तेऽपि । कर्मभिः - संसारहेतुभिः पुण्यपापरूपैः । मुच्यन्ते- मुक्ताभवन्ति ॥३१ ॥

ये त्वे तदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

येतुपुरुषाः । एतन्मेमतं- अभिमतमर्थं । नानुतिष्ठन्ति - नकुर्वन्ति । येचाभ्यसूयन्तोवर्तन्ते । तान् । सर्वज्ञानविमूढान् - सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेणमूढान् । अतएवनष्टान् तान् । अचेतसः – ज्ञानाभावादमनस्कान् । विद्धि – जानीहि ॥ ३२ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

ज्ञानवानपि । स्वस्याः - स्वकीयायाः । प्रकृतेः -- प्राचीनवासनायाः । सदृशं - अनुरूपं । चेष्टते - विषयेषुव्याप्नोति । कुतइत्युक्ते । भूतानि - अखिलसंसारजन्तवः । प्रकृतिं - प्राचीनवासनामेव । यांति - अनुवर्तन्ते । निग्रहः । किंकरिष्यति – किंकर्तुंसमर्थः ॥ ३३ ॥

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥

इन्द्रियस्य - श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्य । इन्द्रियस्य - वागादिकर्मेन्द्रियस्य च । अर्थे- शब्दादिरूपे वचनादिरूपे च विषये । रागद्वेषौ - कामक्रोधौ । व्यवस्थितौ - नियतौ । अतः । तयोः - रागद्वेषयोः । वशं- अधी

नतौ । नागच्छेत् । हि - यस्मात् कारणात् । रागद्वेषौ । अस्य - ज्ञानिनः । परिपन्थिनौ - प्रतिपक्षौ ॥ ३४ ॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

स्वधर्मः - कर्मयोगः । विगुणोपि - अङ्गविकलोपि । स्वनुष्ठितात् - साङ्गमनुष्ठितात् । परधर्मात् - ज्ञानयोगादपि । श्रेयान् - श्रेष्ठः । स्वधर्मे - कर्मयोगे । निधनं - तस्मिन्नुजन्मनि फलमलब्ध्वैव मरणमपि । श्रेयः - श्रेष्ठं । परधर्मः - ज्ञानयोगस्तु । भयावहः - सप्रमादत्वात् भयंकरः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

हे वार्ष्णेय । अथ - अनन्तरं । अयं - ज्ञानयोगेप्रवृत्तः पुरुषः । अनिच्छन्नपि - अनाकांक्षन्नपि । केन - हेतुना । प्रयुक्तः प्रेरितः सन् । बलान्नियोजितइव - बलात्कारेण नियोजितइव । पापं - विषयानुभवरूपं अनर्थं । चरति ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

एनं त्वया पृष्टोहेतुः । रजोगुणसमुद्भवः - रजोगुणजनितः । काम एव । एषः - कामः । क्रोधः - कामएव क्रोधः - क्रोधाकारेण परिणतइत्यर्थः । महाशनः - सकृद्विषयानुभवेन समाधातुमशक्यः । महापाप्मा - अतिक्रूरइत्यर्थः । अतः । एनं - काममेव । इह । ज्ञानयोगिनः । वैरिणं - विरोधिनं । विद्धि - जानीहि ॥ ३७ ॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

यथा । वह्निः - अग्निः । धूमेन आव्रियते - आवृतो भवति । यथा । आदर्शः -

मुकुरः। मलेन - मालिन्येन । आव्रियते । यथा। गर्भः । उल्बेन- जरायुणा । आवृतः - आच्छादितः । तथा - तेन प्रकारेण । इदं - जन्तुजातं । तेन - कामेन । आवृतम् ॥ ३८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

हेकौन्तेय । ज्ञानिनः - ज्ञानगुणकस्य जन्तोः । ज्ञानं - आत्मविषयज्ञानं । दुष्पूरेण - पूरयितुमशक्येन । अनलेन - पर्याप्तिरहितेनच । कामरूपेण । एतेन । नित्यवैरिणा – सन्ततविरोधिना । आवृतं – आच्छादितम् ॥ ३९ ॥

इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

अस्य - कामस्य । इन्द्रियाणि – चक्षुरादीनि । मनः – अन्तःकरणं । बुद्धिः - अध्यवसायश्च । अधिष्ठानं – आत्माधिष्ठानोपकरणं । उच्यते । एषः - कामः । एतैः - इन्द्रियादिभिरुपकरणैः । ज्ञानं – आत्मविषयं । आवृत्य - आच्छाद्य । देहिनं - शरीरिणं । विमोहयति – विविधंमोहयति ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

हेभरतर्षभ । तस्मात् - कारणात् । त्वं । आदौ - आरंभसमयएव । इंद्रियाणि - श्रोत्रादीनि । नियम्य । ज्ञानविज्ञाननाशनं - ज्ञानं - आत्मस्वरूपविषयं, विज्ञानं - तद्विवेकविषयं, तयोर्नाशनं - नाशकरं । एनं - कामरूपं । पाप्मानं - वैरिणं । प्रजहि - प्रकर्षेण त्यज ॥ ४१ ॥

इंद्रियाणिं पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्योबुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियाणि - श्रोत्रादीनि । पराणि - ज्ञानविधिषु प्रधानान्याहुः । इंद्रियेभ्योपि । मनः । परं - प्रधानं । मनसोपि । बुद्धिः - अध्यवसायस्तु । परा - प्रधानभूता । यः । बुद्धेरपि । परतः - प्रधानभूतः । सतु । कामए

व । सर्वेषु ज्ञानविरोधिषु प्रधानइत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहिशत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

॥ इतिश्रीभगवद्गीतायां तृतीयो ध्यायः ॥

हेमहाबाहो । एवं - उक्तप्रकारेण । बुद्धेरपि परं कामं । बुध्वा - ज्ञात्वा । आत्मानं - मनः । आत्मना - अध्यवसायेन । संस्तभ्य - निश्चलं कृत्वा। दुरासदं - दुर्जयं । कामरूपं । शत्रुं - वैरिणं । जहि - संहर ॥४३॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्यविरचिते गीतार्थसंग्रहे कर्मयोगोनाम
॥ तृतीयोध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे ब्रवीत् ॥ १ ॥

एवमध्यायद्वयेन कर्मयोगस्य मोक्षसाधनत्वमुक्त्वा तमेव सत्संप्रदायप्राप्तत्वेन प्रशंसति --

अहं - सर्वेश्वरः परमकारुणिकोहं । अव्ययं - अपायरहितं । इमं - पूर्वोक्तयोगं । विवस्वते - सूर्याय । प्रोक्तवान् – उपदिष्टवान् । विवस्वान् - सूर्यः । मनवे - वैवस्वताय । प्राह । मनुः - वैवस्वतः । इक्ष्वाकवे – स्वपुत्राय । अब्रवीत् - उपदिष्टवान् ॥ १ ॥

एवं परंपराप्राप्तमिमंराजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

हेपरन्तप । एवं - उक्तप्रकारेण । परंपराप्राप्तं – संप्रदायागतं । इमं-कर्मयोगम् । राजर्षयः । विदुः - जानन्ति । सः – कर्मयोगः । इह - लोके। महता - दीर्घेण। कालेन । नष्टः - विच्छिन्नः ॥ २ ॥

स एवायं मया ते द्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तो सि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

सत्व - संप्रदायसिद्धएव। पुरातनोयं योगः। मे - मम। भक्तः, स खाच। असि - भवसीति। ते - प्रपन्नाय। अद्य - अधुना। मया - आप्ततमेन। प्रोक्तः–युद्धप्रोत्साहनव्याजेन उपदिष्टः। एतदुत्तमं रहस्यं हि ॥३॥

अर्जुन उवाच।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

हेकृष्ण। भवतः - तव। जन्म। अपरं - मज्जन्मसमकालं। विवस्वतो जन्मतु। परं - कालान्तरविप्रकृष्टं। त्वमेव। आदौ - पूर्वं। प्रोक्तवानित्येतत्। कथं - केन प्रकारेण। विजानीयां ॥ ४॥

श्रीभगवानुवाच।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तवचार्जुन।
तान्यहं वेद सर्वाणि नत्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥

हेअर्जुन। तवच। मे - ममच। बहूनि – असंख्येयानि। जन्मानि। व्यतीतानि - अतिक्रान्तानि। हेपरन्तप। तानि सर्वाणि। अहं - सर्वज्ञः। वेद - जानामि। त्वन्तु कर्मवशेन संकुचितज्ञानः, तस्मात्। नवेत्थ – नजानासि ॥ ५ ॥

अजो पि सन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरो पि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठायसंभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोपि - उत्पत्तिरहितः सन्नपि। अव्ययात्मा - नाशरहितस्वरूपः सन्नपि। भूतानां - जन्तूनां। ईश्वरः - नियन्तासन्नपि। स्वां - स्वकीयां। प्रकृतिं। अधिष्ठाय। आत्ममायया - आत्मनः - स्वस्य, मायया - संकल्पेनैव। संभवामि - देवमनुष्यादिरूपेणावतरामि ॥ ६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

हेभारत । यदा - यस्मिन्काले । धर्मस्य - वर्णाश्रमोचितस्य । ग्लानिः - उपद्रवः । भवति । यदा । अधर्मस्य । अभ्युत्थानं - उद्रेकश्च । भवति । तदाहं । आत्मानं - मां । सृजामि - संकल्पेनैव अवतारयामि ॥ ७ ॥

परित्राणायसाधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

साधूनां - परमवैदिकधर्मानुष्ठान शीलानां । परित्राणाय - संरक्षणाय । दुष्कृतां - तद्विरोधिनां । विनाशायच । धर्मसंस्थापनार्थाय - धर्मस्य - वैदिककर्मणः, संस्थापनार्थाय - संस्थापनं कर्तुं । युगेयुगे - प्रतियुगं । संभवामि - अवतरामि ॥ ८ ॥

जन्म कर्मचमे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन ॥ ९ ॥

एवं - उक्तप्रकारेण । मे - मम । दिव्यं - अप्राकृतं । जन्म - अवतारं । कर्म - तत्तदनुगुणचेष्टितम् । तत्वतः - यथावत् । यः - पुरुषः । वेत्ति - जानाति । हेअर्जुन । सः । देहं - वर्तमानं शरीरं । त्यक्त्वा - विहाय । पुनः - भूयोपि । जन्म । नैति - नप्राप्नोति । मामेवैति ॥ ९ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

ज्ञानतपसा - ज्ञानं - मदवताररहस्य विषयं, तदेव तपः तेन तपसा । पूताः - परिशुद्धाः । बहवः - पुरुषाः । मां - सर्वेश्वरं । उपाश्रिताः - संश्रिताः । अतएव, वीतरागभयक्रोधाः - रागद्वेषभयरहिताः । मन्मयाः - मदेकचित्ताश्च सन्तः । मद्भावं - मत्साधर्म्यं । आगताः - प्राप्ताः ॥ ११ ॥

ये यथामां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

ये - पुरुषाः । यथा - येन प्रकारेण । मां । प्रपद्यन्ते - संश्रयन्ते । तानहं । तथैव - तदपेक्षितप्रकारेणैव । भजामि - अनुगृह्णामि । हेपार्थ । तस्मात् । मनुष्याः - मदनुवर्तनपराः मानवाः । मम । वर्त्म - मार्गं । सर्वशः - सर्वप्रकारैरपि । अनुवर्तन्ते - अनुसरन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

इह - लोके । सर्वे - पुरुषाः । कर्मणां । सिद्धिं - फलं । कांक्षन्तः - कामयमानाः सन्तः । देवताः - इन्द्रादिदेवान् । यजन्ते – कर्मभिः आराधयन्ति । हि – यस्मात्कारणात् । मानुषेलोके । कर्मजा - कर्मजन्या । सिद्धिः - फलं । क्षिप्रं – शीघ्रमेव । भवति । अतो न कश्चिदपि मुमुक्षुः सन्मदाराधनैकरूपं कर्मयोगमारभत इति भावः ॥ १२ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

चत्वारोवर्णाश्चातुर्वर्ण्यं । गुणकर्मविभागशः – गुणाः - सत्वादयः, कर्माणि - तदनुगुणानि , तेषां विभागशः - विभागेनसह । मया - सर्वेश्वरेण । सृष्टं । तस्य - जगत्सृष्ट्यादेः । कर्तारमपि । अव्ययं - विकाररहितं । अतएव । अकर्तारं - फलतःकर्तृत्वरहितमेव । मां । विद्धि - जानीहि ॥ १३ ॥

नमां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां यो भिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

कर्माणि - सृष्ट्यादीनि । मां । नलिंपन्ति - नबध्नन्ति । मे - अवाप्तसमस्तकामस्य मम । कर्मफले । स्पृहा नास्ति । इति - अनेन प्रकारेण । यः । मामभिजानाति । सः । कर्मभिः -- पुण्यपापरूपैः । नबध्यते ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवं - उक्तप्रकारेण । ज्ञात्वा । पूर्वैः - प्राचीनैः । मुमुक्षुभिः - इक्ष्वाकुप्रभृतिभिरपि । कर्म । कृतं - आचरितम् । तस्मात् - कारणात् । त्वं । पूर्वैः । कृतं - अनुष्ठितं । पूर्वतरं - प्राचीनं । कर्मैव । समाचर ॥ १५ ॥

किंकर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

कर्म- मुमुक्षुभिरनुष्ठेयंकर्म । किं- किंरूपं । अकर्म- ज्ञानञ्च । किं- किंरूपं । इत्यनेनप्रकारेण । अत्र-अस्मिन्नर्थे । कवयः-विद्वांसोपि । मोहिताः ॥ तत्-तादृशं ज्ञानगर्भं । कर्म । ते - तव । प्रवक्ष्यामि । यत्कर्म । ज्ञात्वा-अनुष्ठाय । अशुभात् - संसारबंधनरूपात् अनर्थात् । मोक्ष्यसे मुक्तोभविष्यसि ॥ १६ ॥ ... ...

कर्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यंच विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

हि- यस्मात्कारणात् । कर्मणः- कर्मयोगस्य । बोद्धव्यं- ज्ञातव्यंस्वरूपं । अस्ति । विकर्मणः- तत्साधनभूतद्रव्यार्जनादिरूपविविधकर्मणश्च । बोद्धव्यमस्ति । अकर्मणः- ज्ञानस्यच । बोद्धव्यमस्ति । कर्मणः । गतिः- प्रकारः । गहना-दुर्ज्ञेया ॥ १७ ॥ ... ...

कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणिच कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु सयुक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

यः । कर्मणि- कर्मयोगे । अकर्म - आत्मज्ञानं । पश्येत् । यः । अकर्मणि - ज्ञानेच । कर्म पश्येत् । सएव । बुद्धिमान् - शास्त्रार्थवित् । स हि । मनुष्येषु । युक्तः- मोक्षयोग्यः । सएव । कृत्स्नकर्मकृत् - सर्वशास्त्रार्थकृत् ॥ १८ ॥ ... ...

यस्य सर्वेसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

यस्य- मुमुक्षोः । सर्वे- समस्ताः । समारंभाः- कर्माणि । कामसंकल्पवर्जिताः - फलोद्देशरहिताः । तं - तादृशकर्म कुर्वाणं पुरुषं । बुधाः- तत्वज्ञाः । पण्डितं - विद्वांसं । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं - ज्ञानरूपेणाग्निना भस्मीकृतसकलपापं । आहुः - वदन्ति ॥ १९ ॥ ...

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥

यः। कर्मफलासंगं–कर्मफलासक्तिम्। त्यक्त्वा। नित्यतृप्तः - नित्ये-स्वात्मन्येव, तृप्तः - तृप्तिंगतः। निराश्रयः –शरीरादावाश्रयताबुद्धिरहितः। भवति। सः। कर्मणि। अभिप्रवृत्तोपि– आभिमुख्येन वर्तमानोपि। किंचिदपि। नकरोत्येव। नबध्यतइत्यर्थः ॥ २० ॥ ...

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

निराशीः - निष्कामः। यतचित्तात्मा – चित्तं - मनः, आत्मा - शरीरं, यतौ - नियमितौ, चितात्मानौ उभौ यस्य स तथोक्तः। त्यक्तसर्वपरिग्रहः – त्यक्ताः, सर्वपरिग्रहाः–प्राकृतवस्तुविषयकममकाराः, येन स तथोक्तः। केवलं। शारीरं - शरीरमात्रसाध्यम्। कर्म। कुर्वन्नपि। किल्बिषं - संसारबन्धनम्। नाप्नोति – नप्राप्नोति ॥ २१ ॥ ...

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः।
समस्सिद्धावसिद्धौच कृत्वापि ननिबध्यते ॥ २२ ॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टः - यदृच्छया - अप्रयत्नेन, यो लाभः - द्रव्यादिप्राप्तिः, तेन सन्तुष्टः। द्वन्द्वातीतः - अवर्जनीयसुखदुःखादिसहिष्णुः। विमत्सरः - विगतमत्सरः। सिद्धौ - लाभे। असिद्धौ - अलाभेच। समः - तुल्यः। पुरुषः। कृत्वापि - केवलं कर्म कुर्वाणोऽपि। ननिबध्यते ॥ २२ ॥

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

ज्ञानावस्थितचेतसः - ज्ञाने - आत्मस्वरूपविषयके, अवस्थितं-नियतं, चेतः - मनः, यस्य तस्य तथोक्तस्य। अतएव गतसंगस्य - विषयासक्तिरहितस्य परिशुद्धस्य। यज्ञाय - यज्ञार्थं। आचरतः–वर्त्तमानस्य पुरुषस्य। कर्म - पुण्यपापरूपम्। समग्रम् - निःशेषं। प्रविलीयते ॥२३॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्मार्पणम् - अर्प्यते अनेन हविरित्यर्पणं - स्रुगादिकं, ब्रह्मात्मकमर्पणं यस्य तं तथोक्तं। ब्रह्महविः। ब्रह्मणा - ब्रह्मात्मकेन कर्त्रा। ब्रह्माग्नौ-

ब्रह्मात्मकेऽग्नौ । हुतं-त्यक्तं । इत्यनेन प्रकारेण । ब्रह्मकर्मसमाधिना - ब्रह्मात्मककर्मानुसन्धानवता । तेन - कर्त्रा । ब्रह्मैव - ब्रह्मभूतमात्मस्वरूपमेव । गन्तव्यं- प्राप्तव्यम् ॥ २४ ॥ ... ...

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

अपरे- केचिद्योगिनः कर्मनिष्ठाः । दैवमेव - इन्द्रादिदेवार्चनरूपमेव । यज्ञम् । पर्युपासते-सेवन्ते । अपरेकेचित् । यज्ञं - यज्ञसाधनं हविः। यज्ञेन - यज्ञोपकरणेन स्रुगादिनैव । ब्रह्माग्नौ । उपजुह्वति - होमं कुर्वंति ॥ २५ ॥ ... ...

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषुजुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

अन्ये· कर्मयोगिनः । श्रोत्रादीनीद्रियाणि । संयमाग्निषु - नियमरूपाग्निषु । जुह्वति । अन्ये । शब्दादीन् । विषयान् । इन्द्रियाग्निषु जुह्वति । यादृच्छिकविषयानुभवेपि आसक्तिरहिताभवन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

अपरे - योगिनः । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि - सर्वानिन्द्रियव्यापारान् । प्राणकर्माणि - प्राणापानादिव्यापारांश्च । ज्ञानदीपिते - ज्ञानप्रज्वलिते । आत्मसंयमयोगाग्नौ - मनोनिग्रहरूपाग्नौ । जुह्वति - प्रवेशयन्ति ॥ २७ ॥ ... ...

द्रव्ययज्ञा स्तपोयज्ञा योगयज्ञा स्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयस्संशितव्रताः ॥ २८ ॥

संशितव्रताः- दृढसंकल्पाः । यतयः- कर्मयोगिनः । केचित् । द्रव्ययज्ञाः- द्रव्येण न्यायार्जितेन यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । केचित् । तपोयज्ञाः - तपांस्येव यज्ञा येषां ते तथोक्ताः । अपरे केचित । योगयज्ञाः - योगः - पुण्यक्षेत्रादिप्राप्तिरेव, यज्ञो येषांते तथोक्ताः ।

अपरे - केचित् । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः - स्वाध्यायो - वेदाभ्यासः, ज्ञानं तदर्थविचाररूपं, तौ यज्ञौ येषां ते तथोक्ताः ॥ २८ ॥ ...

अपाने जुह्वतिप्राणं प्राणेपानं तथापरे ।
प्राणापानगतीरुध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥
अपरेनियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

अपरे- केचित् । नियताहाराः- संकुचिताहाराः । प्राणायामपरायणाः - प्राणायामनिष्ठाः सन्तः । अपाने प्राणं जुह्वति - अपानप्राणयोरेकीकरणरूपं रेचकं कुर्वन्ति । तथा अपरे- केचित् । प्राणे अपानं जुह्वति- प्राणापानयोरेकीकरणरूपं पूरकं कुर्वन्ति । अपरे । प्राणापानगती - प्राणापानमार्गौ । रुध्वा - निरुध्य । प्राणेष्वेव प्राणान् जुह्वति-सर्वप्राणानामेकीकरणरूपं कुम्भकं कुर्वंति ॥ २९ ॥ ...

सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

एते-पूर्वोक्ताः । सर्वे - कर्मयोगिनः । यज्ञविदः - यज्ञनिष्ठाः । यज्ञक्षपितकल्मषाः- यज्ञैरुक्तरूपैः, क्षपितानि - निःशेषंविनाशितानि, कल्मषानि - पुरुषार्थप्रतिबन्धकपापानि, येषां ते तथोक्ताः । हेकुरुसत्तम । यज्ञशिष्टामृतभुजः - यज्ञावशिष्टान्नादिरूपामृतभुजःसन्तः । सनातनं-शाश्वतं । ब्रह्म । यान्ति- प्राप्नुवन्ति । अयज्ञस्य - यज्ञविहीनस्य । अयं-स्वर्गादिरूपः । लोकः - पुरुषार्थः । नास्ति । अन्यः एतद्विलक्षणो मोक्षरूपः पुरुषार्थः । कुतः - कस्माद्धेतोः । प्रसिद्ध्यति ॥३०॥३१॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान् सर्वान् एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एवं - उक्तरीत्या । बहुविधाः- बहुप्रकाराः । यज्ञाः । ब्रह्मणः- वेदस्य । मुखे - वेदान्ते । विततः - विस्तृताः । तान् सर्वान् - यज्ञान् । कर्मजान् - कर्मजनितान् । विद्धि - जानीहि । एवं - उक्तरीत्या । ज्ञात्वा ज्ञानपूर्वकमनुष्ठाय । विमोक्ष्यसे-संसारान्मुक्तोभविष्यसि ॥ ३२ ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

हेपरन्तप । द्रव्यमयात् - द्रव्यप्रचुरात् । यज्ञात् । ज्ञानयज्ञः - ज्ञानप्रचुरो यज्ञः । श्रेयान् - श्रेष्ठः । तत्रहेतुमाह । हेपार्थ । सर्वं - सर्वप्रकारं । अखिलम् । कर्म । ज्ञाने - आत्मयाथात्म्यज्ञाने । परिसमाप्यते -पर्यवस्यति ॥ ३३ ॥ ... ...

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तत- आत्मविषयकं ज्ञानं । प्रणिपातेन - नमस्कारेण । परिप्रश्नेन - जिज्ञासितसर्वप्रकारकप्रश्नेन । सेवया- शुश्रूषयाच । विद्धि-जानीहि । तत्वदर्शिनः- तत्वज्ञाः । ज्ञानिनः पण्डिताः । ते - तव । ज्ञानं । उपदेक्ष्यंति - उपदेश्यं प्रत्यक्षवत् विशदीकरिष्यन्ति ॥ ३४ ॥ ...

यज्ज्ञात्वा नपुनर्मोहमेवं यास्यसिपाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

हेपाण्डव । यत् । ज्ञात्वा । पुनः – भूयः । एवं - इत्थं । मोहं देहात्मभ्रमं । नयास्यसि । येन - ज्ञानेन । सर्वाणि भूतानि – आत्मवस्तूनि । अशेषेण - कार्त्स्न्येन । आत्मनि–स्वस्मिन्नेवं । द्रक्ष्यसि-ज्ञानैकाकारतया स्वात्मसमतयैव प्रत्यक्षीकरिष्यसि । अथो-अनन्तरं । सर्वभूतानि । मयि द्रक्ष्यसि–मत्समाकारतया प्रत्यक्षीकरिष्यसि ॥ ३५ ॥

अपिचेदसि पापेभ्यस्सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

त्वं । सर्वेभ्यः । पापेभ्यः - पापकृद्भ्यः । पापकृत्तमः-पापिष्ठः । असि-चेत् – भवसियदि । सर्वं । वृजिनं - पापसमुद्रं । ज्ञानप्लवेनैव । सन्तरिष्यसि- सम्यक्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥ ... ...

यथैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ।
ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

हेअर्जुन । यथा । समिद्धः - सम्यक्प्रज्वलितः । अग्निः - एधांसि । इन्धनानि । भस्मसात्कुरुते - भस्मीकरोति । तथा । ज्ञानाग्निः । सर्व-कर्माणि - प्राप्तिप्रतिबन्धकानि । भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥ ...

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

हि · यस्मातकारणात् । इह - जगति । ज्ञानेन । सदृशं-समानं । पवित्रं - शुद्धिकरं वस्तु । नविद्यते । तत्पवित्रं ज्ञानं । योगसंसिद्धः - योगेन - कर्मयोगेन, संसिद्धः- निर्मलांतः करणः, पुरुषः । कालेन-अचिरेण । आत्मनि- विषये । स्वयमेव । विन्दति ॥ ३८ ॥

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परस्संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्ति अचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धावान् - उपदिष्टेर्थे विश्वासशाली । तत्परः- तस्मिन्नेवार्थे नियतमनाः । तदितरविषयात्संयतेन्द्रियः । स्वयमेव । परां शांतिं - परंनिर्वाणम् । अधिगछति - प्राप्नोति ॥ ३९ ॥ ... ...

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायंलोकोस्तिनपरो नसुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञः - पूर्वोक्तज्ञानरहितः । अश्रद्दधानः-विश्वासरहितः । संशयात्मा - विधिविहितगुरूपदिष्टार्थे सन्दिग्धमनाश्च । विनश्यति - नष्टोभवति । संशयात्मनः । अयं लोकोपि नास्ति । परोलोकोपि नास्ति । सुखं - मोक्षरूपनिरतिशयसुखश्च । नास्ति ॥ ४० ॥ ...

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम्।
आत्मवन्तं नकर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१ ॥

योगसंन्यस्तकर्माणम्-योगेन - सर्वस्य कर्मणः ब्रह्मात्मकत्वानुसंधानरूपयोगेन , संन्यस्तानि कर्माणि यस्य तं तथोक्तं । ज्ञानसंछिन्नसंशयं - ज्ञानेन- आत्मविषयकेण, संछिन्नाः संशया यस्य तं तथोक्तं । आत्मवन्तम् - प्रशस्तमनसं पुरुषं । हेधनञ्जय । कर्माणि - पुण्यपापरूपाणि । ननिबध्नन्ति बद्धं न कुर्वंति ॥ ४१ ॥ ... ...

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थंज्ञानासिनात्मनः ।
छित्वैनं संशयं योग मातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

॥ इतिश्री भगवद्गीतायां चतुर्थोध्यायः ॥

हेभारत । तस्मात्- कारणात् । अज्ञानसम्भूतं - देहानतिरिक्तात्मज्ञानबीजसमुत्पन्नं । हृत्स्थं - हृदिस्थितं । एनं - जनकं । आत्मनः संशयं - आत्मविषयकसंदेहं । ज्ञानासिना - ज्ञानखड्गेन । छित्वा । योगम् - मदुपदिष्टकर्म योगं । आतिष्ठ - अनुतिष्ठ । तदर्थं । उत्तिष्ठ ॥ ४२ ॥ ... ...

इति श्रीमद्यामुनाचार्य विरचिते श्रीगीतार्थ संग्रहे

चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ पंचमोध्यायः ॥

॥ अर्जुनउवाच ॥

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगंच शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

एवं चतुर्थे कर्मयोगस्य ज्ञानगर्भत्वम् तत्स्वरूपभेदः ज्ञानप्राधान्यश्चोक्तं । इदानीं कर्मयोगस्य ज्ञाननिष्ठापेक्षया शैघ्र्यं तत्राकर्तृत्वानुसन्धानश्चास्मिन्नध्यायेवदति ॥ ... ...

हेकृष्ण । कर्मणां । संन्यासं - त्यागंच । शंससि । पुनः । योगं - कर्मयोगंच । शंससि । एतयोः - ज्ञानयोगकर्मयोगयोर्मध्ये । श्रेयः-श्रेष्ठं । यदेकमस्ति । तदेकं । मे- मम । सुनिश्चितं यथा भवति तथा ब्रूहि ॥ १ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

संन्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

संन्यासः-ज्ञानयोगः । कर्मयोगश्च । उभावपि । निःश्रेयसकरौ - मोक्षसाधनभूतौ । तयोर्मध्येतु । कर्मसंन्यासात् - ज्ञानयोगात् । कर्मयोगएव । विशिष्यते - अतिशेते ॥ २ ॥ ... ...

ज्ञेयस्सनित्यसंन्यासी यो नद्वेष्टिन कांक्षति ।

निर्द्वन्द्वोहि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

हेमहाबाहो । यः -कर्मयोगी । नकांक्षति - आत्मव्यतिरिक्तमनुकूलन्नेच्छति । नद्वेष्टि - प्रतिकूलद्वेषन्नकरोति । अतएव । निर्द्वद्वः- शीतोष्णादिसहिष्णुर्भवति । सः । नित्यसंन्यासी - नित्यंज्ञानयोगनिष्ठः । इतिज्ञेयः । हि - यस्मात्कारणात् । सः । सुखं - अनायासेन । बन्धात्- संसारात् । प्रमुच्यते- मुक्तोभवति ॥ ३ ॥ ...

सांख्ययोगौपृथग्बालाः प्रवदन्तिनपण्डिताः ।

एकमप्यास्थितस्सम्य गुभयोर्विन्दतेफलम् ॥ ४ ॥

बालाः- अकृत्स्नविदः । सांख्ययोगौ- ज्ञानयोगकर्मयोगौ । पृथक्- फलभेदेन परस्परं भिन्नौ । प्रवदन्ति । पण्डितास्तु । नवदन्ति । कुतइत्युक्ते । उभयोर्मध्ये । एकं । आस्थितः- अनुतिष्ठन्नपि । सम्यक्-समीचीनं । फलम्- आत्मावलोकन रूपं । विन्दते - लभते ॥ ४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यतेस्थानं तद्योगैरपिगम्यते ।

एकं सांख्यञ्च योगञ्च यःपश्यति सपश्यति ॥ ५ ॥

सांख्यैः - ज्ञानयोगिभिः । यत् स्थानं । प्राप्यते । तत । योगैः - कर्मयोगिभिरपि । गम्यते - प्राप्यते । सांख्यंच । योगंच । एकं-आत्मावलोकनरूपफलैक्यादभिन्नं । यःपश्यति । सएव । पश्यति जानाति । नान्यइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ... ...

सन्नयासस्तुमहाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तोमुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

महाबाहो । सन्यासः - ज्ञानयोगस्तु । अयोगतः - कर्मयोगंविना । आप्तुं - साधयितुं । दुःखं – अशक्यः । योगयुक्तः– ब्रह्मयोगनिष्ठः । मुनिः-आत्ममननशीलः । नचिरेण – शीघ्रमेव । ब्रह्म - आत्मानं । अधिगच्छति–प्राप्नोति ॥ ६ ॥ ... ...

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपिनलिप्यते ॥ ७ ॥

योगयुक्तः - योगेन परमपुरुषाराधनवेषेण कर्मयोगेन युक्तः । विशुद्धात्मा - निर्मलांतःकरणः । विजितात्मा- वशीकृतमनस्कः । जितेन्द्रियः - निर्जितबाह्येन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा-सर्वेषां भूताना मात्मभूतः - समाधिना ज्ञानैकाकारतया अभिन्नत्वेन अनुसंधीयमानः, आत्मा, यस्य स तथोक्तः, पुरुषः । कुर्वन्नपि – कर्मकुर्वाणोपि । न लिप्यते– नबध्यते ॥ ७ ॥ ... ...

नैवकिंचित्करोमीति युक्तोमन्येततत्ववित् ।
पश्यंच्छृण्वन्स्पृशन्जिघ्र न्नश्नन्गच्छन स्वपंच्छ्वसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्ण न्नुन्मिष न्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्तइतिधारयन् ॥ ९ ॥

तत्ववित् - आत्मस्वरूपज्ञः । युक्तः - कर्मयोगनिष्ठः । पश्यन्–रूपादिकमवलोकयन्नपि । शृण्वन् – शब्दमाकर्णयन्नपि । स्पृशन् - मृदुपरुषादिस्पर्शं कुर्वन्नपि । जिघ्रन् - गन्धघ्राणंकुर्वन्नपि । अश्नन्- मधुरादिरसमनुभवन्नपि । गच्छन् - गमनं कुर्वन्नपि । स्वपन् - निद्रां कुर्वन्नपि । निश्वसन्- श्वासादिकं कुर्वन्नपि ॥ ...

प्रलपन् संभाषणंकुर्वन्नपि । विसृजन् - मूत्रोत्सर्जनादिकं कुर्वन्नपि । गृह्णन् - आदानं कुर्वन्नपि । उन्मिषन् - उन्मीलनं कुर्वन्नपि । निमिषन्- निमीलनं कुर्वन्नपि । इन्द्रियार्थेषु - विषयेषु । इन्द्रियाण्येव । वर्त्तन्ते-

प्रवर्तते । इति-अनेनप्रकारेण। धारयन् - बुध्या।निश्चिन्वन्। अहं। किंचिदपि कर्म। नैवकरोमीति । मन्येत - अनुसन्दधीत । इन्द्रियेषु कर्तृत्वमारोप्य स्वात्मन्यकर्तृत्व मनुसंदधीतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याधायकर्माणि संगन्त्यक्त्वाकरोतियः ।
लिप्यतेनसपापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥

यः । सर्वाणि कर्माणि । ब्रह्मणि - प्रकृतिपरिणामविशेषरूपेन्द्रियवर्गे । आधाय-पूर्वोक्तरीत्या संन्यस्य । संगं – तत्रफलासक्ति । त्यक्त्वा । करोति - अनुतिष्ठति । सः । अम्भसा - जलेन । पद्मपत्रमिव । पापेन - बंधहेतुना । नलिप्यते ॥ १० ॥ ... ...

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥

योगिनः - कर्मयोगिनः । संगं - फलासक्तिम् । त्यक्त्वा । आत्मशुद्धये - बन्धनिवृत्तये । कायेन - शरीरेण । मनसा - चित्तेन । बुद्ध्या - अध्यवसायेन । केवलैः - अभिनिवेशरहितैः । इन्द्रियैः - श्रोत्रादिभिः, वागादिभिरपि । कर्म । कुर्वन्ति ॥ ११ ॥ ...

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तःकामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

युक्तः–योगी । कर्मफलं । त्यक्त्वा । कर्म अनुतिष्ठन् । नैष्ठिकीं-स्थिराम् । शान्तिं - निर्वृतिम् , आत्मानुभवरूपां । आप्नोति । अयुक्तः - आत्मानुभवविमुखः । कामकारेण - कामतः प्रवृत्त्या । फले - स्वर्गादिरूपे । सक्तः - आसक्तः । कर्म कुर्वन् । निबध्यते - नित्य संसारी भवति ॥ १२ ॥

सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैवकुर्व न्न कारयन् ॥ १३ ॥

वशी - जितेन्द्रियः । देही । मनसा । सर्वकर्माणि - अहरहरनुष्ठीयमानानि । नवद्वारे पुरे - शरीरे । संन्यस्य - कर्तव्यत्वमारोप्य । नैवकुर्वन् - स्वयमकुर्वन्नेव । नकारयन् - अन्येनापि न कारयन्नेव । सुखं । आस्ते - वसति ॥ १३ ॥ ... ...

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

प्रभुः - स्वरूपेणावस्थितोजीवः । लोकस्य – जनस्य । कर्तृत्वं । न सृजति । कर्माणिच नसृजति । कर्मफलसंयोगं – तत्कर्मफलसंबन्धंच । नसृजति - नोत्पादयति । किन्तु । स्वभावः - प्रकृतिसंबन्धः । प्रवर्तते - कर्तृत्वादौ प्रवृत्तिं करोति ॥ १४ ॥ ... ...

नादत्ते कस्यचित्पापं नचैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

विभुः - विविक्तस्वरूपआत्मा । कस्यचित् - कस्यापि । पापम् । नादत्ते । कस्यचित । सुकृतञ्च । नैवादत्ते - न गृह्णाति । किन्तु । अज्ञानेन - ज्ञानविरोधिप्राचीनकर्मणा । ज्ञानं - आत्मस्वरूपविषयकम् । आवृतं - आच्छादितम् । तेन – कारणेन । जन्तवः - जीवाः । मुह्यन्ति - मोहं प्राप्नुवन्ति ॥ १५ ॥ ... ...

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनां ।
तेषा मादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

येषां । आत्मनां । ज्ञानेन - आत्मज्ञानेन स्वरूपविषयकेण । तत् - ज्ञानावरणभूतम् । अज्ञानं । नाशितम् । तेषां । तत् - स्वाभाविकम् । परं - अपरिच्छिन्नं । ज्ञानम् । आदित्यवत - सूर्यइव । प्रकाशयति - सर्वं यथावत् प्रत्यक्षीकरोति ॥ १६ ॥... ...

तद्बुद्धय स्तदात्मान स्तन्निष्ठा स्तत्परायणाः ।
गच्छ न्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

तद्बुद्धयः - तस्मिन् आत्मविषये ज्ञाने, बुद्धिः - अध्यवसायः, येषां ते तथोक्ताः । तदात्मानः – तदेकमनसः । तन्निष्ठाः - तस्मिन्नेवनिष्ठावन्तः । तत्परायणाः - तदेकप्रयोजनाः । अतएव । ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः – ज्ञानाग्निदग्धकर्माणः पुरुषाः । अपुनरावृत्तिं - पुनः प्रकृतिसंबन्धरहितं आत्मस्वरूपं । गच्छन्ति – प्राप्नुवन्ति ॥ १७ ॥ ... ...

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनिचैव श्वपाकेच पण्डितास्समदर्शिनः ॥ १८ ॥

पण्डिताः - आत्मयाथात्म्यविदः । विद्याविनयसंपन्ने । ब्राह्मणे । गवि - धेनौ । हस्तिनि - गजे । शुनि - शुनके । श्वपाके - चण्डाले च । विद्यमाने आत्मस्वरूपे । समदर्शिनः - समं ज्ञानैकाकारतया - समानं यथा तथा पश्यन्तीति तथोक्ताः । प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपे सर्वत्र समबुद्धयो भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ ... ...

इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषंहि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

येषां - पुरुषाणां । मनः - चित्तं । साम्ये - सर्वेष्वात्मसु समत्वे । स्थितम् । तैः । इहैव - लोके । सर्गः - संसारः । जितः - विमुक्तः । हि - यस्मात । निर्दोषं - प्रकृतिसंबन्धरहितम् । समं - समाकारं । आत्मवस्तु । ब्रह्म । तस्मात । ते - साम्यनिष्ठाः । ब्रह्मणि । स्थिताः । एवं - संसारे वर्तमानाअपि मुक्ताएवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ... ...

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

पुमान् । प्रियं - अनुकूलम् । प्राप्य । न प्रहृष्येत् - हर्षं न प्राप्नुयात् । अप्रियं - प्रतिकूलंच । प्राप्य । नोद्विजेत् - भयं न प्राप्नुयात् । तत्र हेतुः । स्थिरबुद्धिः - आत्मन्येवासक्तबुद्धिः । असंमूढः । मोहरहितः । ब्रह्मवित् - ब्रह्मज्ञानवान् । ब्रह्मणि स्थितः - ब्रह्मनिष्ठश्च भवेदित्यर्थः ॥ २० ॥ ... ...

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यस्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

यः । बाह्यस्पर्शेषु - बहिर्विषयानुभवेषु । असक्तात्मा - आसक्तिरहितमनाः । आत्मन्येव । सुखम् । विन्दति - लभते । सः । ब्रह्मयोगयुक्तात्मा - ब्रह्माभ्यासयुक्तमनस्कस्सन् । अक्षयंसुखं - मोक्षरूपम् । अश्नुते - अनुभवति ॥ २१ ॥ ... ...

ये हि संस्पर्शजाभोगाः दुःखयोनयएव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

संस्पर्शजाः - विषयेन्द्रियसन्निकर्षजाः । ये योगाः । आद्यन्तवन्तः - उत्पत्तिविनाशवन्तस्सन्ति । ते - भोगाः । दुःखयोनयः - दुःखकारणान्येवहि । अतः । हेकौन्तेय । तेषु - भोगेषु । पण्डितः । न रमते - नक्रीडति ॥ २२ ॥ ... ...

शक्नोतीहैव य स्सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं सयुक्त स्स सुखीनरः ॥ २३ ॥

यः - नरः । शरीरमोक्षणात् – शरीरत्यागात् । प्राक् – पूर्वम् । इहैव - साधनानुष्ठानदशायामेव । कामक्रोधोद्भवं - कामक्रोधजनितम् । वेगं । सोढुं – निरोद्धुं । शक्नोति – समर्थोभवति । स युक्तः– योगी सएव । सुखी - आत्मानुभवसुखयोग्यश्च । भवति ॥ २३ ॥

योन्त स्सुखोन्तराराम स्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
सयोगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति ॥ २४ ॥

यः - योगी । अन्तस्सुखः - अन्तरात्मन्येव सुखं यस्य स तथोक्तः । अन्तराराम: - अन्तरेव आरामः क्रीडास्थानं यस्य स तथोक्तः । तथा । यः । अन्तर्ज्योतिः - अन्तरेव ज्योतिः ज्ञानं यस्य स तथोक्तः । सः ब्रह्मभूतः - ब्रह्मनिष्ठः । योगी । ब्रह्मनिर्वाणं – आत्मानुभवसुखं । अधिगच्छति - प्राप्नोति ॥ २४ ॥ ... ...

लभन्तेब्रह्मनिर्वाण मृषयःक्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मान स्सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

छिन्नाः द्वैधाः-छिन्नानि शीतोष्णादिकानि द्वंद्वानि, येषां ते तथोक्ताः । यतात्मानः - नियतमनसः । सर्वभूतहिते - सर्वेषां भूतानां हिते, साधने । रताः - आसक्ताः । ऋषयः - आत्मावलोकनपराः पुरुषाः । क्षीणकल्मषाः - निश्शेषविनष्टमनस्तापा स्सन्तः । ब्रह्मनिर्वाणं । लभन्ते- प्राप्नुवन्ति ॥ २५ ॥ ... ...

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विजितात्मनाम् ॥ २६ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां - रागद्वेषरहितानां । यतीनां - यतनशीलानां । यतचेतसां - नियमितचेतसां । अतएव । विजितात्मनां - जित मनस्कानां पुरुषाणां । निर्वाणं - सुखरूपम् । ब्रह्म । अभितो वर्तते - करस्थ मेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ... ...

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यां श्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥
यतेंद्रियमनोबुद्धि र्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो य स्सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

यः - योगी । बाह्यान् - बहिर्भवान् । स्पर्शान् - विषयान् । बहिःकृत्वा - बहिःकृत्य । चक्षुश्च । भ्रुवोः । अन्तरे-मध्येच । कृत्वा । नासाभ्यन्तरचारिणौ - नासिकान्तरे उच्छ्वासनिश्वासरूपेण संचरन्तौ । प्राणापानौ । समौ - समगती कृत्वा । यतेन्द्रियमनोबुद्धिः - यता विषयेभ्योनिवृत्ता इन्द्रियाणि बाह्येन्द्रियाणि मनश्चितं बुद्धिरध्यवसायश्च यस्य स तथोक्तः । अतएव । विगतेच्छाभयक्रोधः - रागभयद्वेषरहितः । मोक्षपरायणः - मोक्षैकप्रयोजनः । मुनिः - आत्मावलोकनशीलश्च भवति । सः । सदा - सन्ततम् । मुक्तएव - निवृत्तसंसारएव ॥२७॥२८॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥ २९ ।

इति भगवद्गीतायां पंचमोध्यायः ॥

सर्वलोकमहेश्वरं-सर्वलोकमहानियन्तारं । सर्वभूतानां । सुहृदं-परम मित्रं । यज्ञतपसां-यज्ञानांतपसांच । भोक्तारं-आराध्यंच । ज्ञात्वा-विदित्वा । शांतिं-परमनिर्वृतिं[मनःक्लेशशान्त्यादिरूपंसुखं] ऋच्छति । प्राप्नोति ॥२९॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्यविरचिते गीतार्थसंग्रहे

पंचमोध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथषष्ठोध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स सन्यासी च योगी च न निरग्नि र्नचाक्रियः ॥ १ ॥

एवं कर्मयोगमुक्त्वा इदानीं कर्मज्ञानयोगसाध्या त्मावलोकनरूप- योगाभ्यासमभिधास्यन् आदौ कर्मयोगमेव निरपेक्षसाधनत्वेन प्रशंस- ति अनाश्रित इत्यादिना ॥ यः । कर्मफलं - स्वर्गादिरूपं । अनाश्रितः- अनपेक्षमाणः सन् । कार्यं -भगवदाराधनरूपत्वेन स्वतःप्रयोजनभूतं । कर्म- ज्ञानादिकं । करोति अनुतिष्ठति । सः । सन्यासी-ज्ञाननिष्ठश्च । योगी - कर्मनिष्ठश्च । निरग्निः- अग्निसाध्यकर्मरहितः । अक्रियः-अनभि- साध्यकर्मरहितश्च । नच सन्यासीभवति ॥ १ ॥ ... ...

यं सन्नयासमिति प्राहु र्योगंतं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसन्नयस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

यं । सन्नयासमिति - ज्ञानयोगमिति । प्राहुः । पण्डिताः प्रवदन्ति । हेपाण्डव ! तं । योगं - कर्मयोगमेव । विद्धि । हिं – यस्मात् । कश्चन - कश्चिदपि । योगी । असन्यस्तसंकल्पः - अपरित्यक्तदेहाभिमानः । न भव– ति । सर्वेप्यात्मज्ञानपूर्वकमेव कर्माचरन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ ...

आरुरुक्षो र्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

योगं - आत्मावलोकनं । आरुरुक्षोः - आरोढुमिछोः । मुनेः-मुमुक्षोः । कर्म - कर्मयोगएव । कारणं- साधनं । उच्यते । योगारूढ़स्य - लब्धयोग स्य । तस्यैव - मुमुक्षोः । शमः- कर्मनिर्वृत्तिः । कारणं - साधनम् । उच्यते ॥ ३ ॥ ... ...

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्म स्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा । योगी । इन्द्रियार्थेषु - विषयेषु । कर्मसु - तत्साधभूतेषु- च । नानुषज्जते - सक्तोनभवति । तदाहि । सर्वसंकल्पसन्यासी- सर्व कामविवर्जितः । योगारूढः - प्रतिष्ठितयोगइति । उच्यते ॥ ४ ॥

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मान मवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु रात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

आत्मना- मनसा । आत्मानं- स्वात्मानम् । उद्धरेत् - संसारादुत्तारये- त् । आत्मानम् । नावसादयेत् - विषयासक्तेनमनसा नक्लेशयेत् । हि- यस्मात् । आत्मनः- स्वस्य । आत्मैव - विषयाऽननुषक्तं मनएव । बंधुः । आत्मनः । अत्मैव - विषयप्रवणंमनएव । रिपुः शत्रुः ॥ ५ ॥

बंधुरात्मा त्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

येन - पुरुषेण । आत्मना - स्वेनैव । आत्मा - मनः । जितः - विषयविमुखीकृतं । तस्य - आत्मनः । आत्मा । बन्धुः-सुहृत् । अना- त्मनः - अजितमनस्कस्यतु । आत्मैव - मनएव । शत्रुवत् । शत्रुत्वे - स्वाभीष्टप्रतिबन्धकरूपशत्रुत्वे । वर्तेत ॥ ६ ॥ ... ...

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथामानाबमानयोः ॥ ७ ॥

शी···योः–एवंरूपद्वंद्वेषु । जितात्मनः-निर्विकारचित्तस्य । प्रशान्तस्य निर्दुःखस्य पुरुषस्य । परं - अत्यन्तम् । आत्मा - शुद्धस्वरूपो जीवः । समाहितः – ध्यानविषयीकृतः, [विशदानुन्धानयोग्योजातः ।] ॥ ७ ॥

ज्ञान विज्ञान तृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥

ज्ञानं - आत्मस्वरूपविषयकज्ञानं, विज्ञानं - प्रकृतिविविक्ता- कारविषयकज्ञानं, ताभ्यां, तृप्तः - निर्वृतः, आत्मा - मनो यस्य सः, ज्ञा- नविज्ञानतृप्तात्मा । कूटस्थः - कूटे - देवत्व,मनुष्यत्वादि सकलावस्थास्वनु

वर्तमाने ज्ञानैकाकारे स्वात्मनि तिष्ठतीति तथोक्तः । विजितेन्द्रियः- विनिर्जितसकलेन्द्रियः । समलोष्टाश्मकाञ्चनः - लोष्टे - घटशकले, अश्मनि - पाषाणे, काञ्चने - स्वर्णे च, समबुद्धिः । एवं विधः । योगी । युक्त इति-आत्मावलोकनयोग्यइंति । उच्यते ॥ ८ ॥ ...

सुहृन्मित्रार्युदासीन मध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धि र्विशिष्यते ॥ ९ ॥

सुहृदः - हितैषिणः, मित्राणि - वयस्थाः, अरयः - नैमित्तिकशत्रवः, उदासीनाः - निमित्ताभावेन हिताहित रूपोभयरहिताः, मध्यस्थाः - जन्मतएवतदुभयरहिताः, द्वेष्याः - नित्यद्वेषिणः, बन्धवः - स्वाभाविक सुहृदः, तेषु । साधुषु - धर्मशीलेषु । पापेषु- पापकर्मसु । [एतेषु सर्वेष्वपि] । समबुद्धिः - समा - तारतम्यरहिता बुद्धिः यस्य स पुरुषः । विशिष्यते - सर्वस्माद्प्यतिशेते ॥ ९ ॥

योगी युंजीत सतत मात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशी रपरिग्रहः ॥ १० ॥

यतचित्तात्मा - नियतमनस्कः । निराशीः - निरपेक्षः । अपरिग्रहः । आत्मव्यतिरिक्तपरिग्रहरहितः । योगी - कर्मयोगनिष्ठः । रहसि - विजने । एकाकी - असहायं । स्थित स्सन् । सततं । आत्मानं । युंजीत - दर्शनविषयं कुर्यात् ॥ १० ॥

शुचौ देशें प्रतिष्ठाप्य स्थिर मासन मात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युंज्या द्योग मात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

शुचौ-पवित्रे । देशे । आत्मनः - स्वस्य । नात्युच्छ्रितं - नात्युन्नतं। नातिनीचं - नातिनिम्नम् । चेलाजिनकुशोत्तरं- चेलं- वस्त्रं, अजिनं-व्याघ्रादिचर्म, ते, कुशोत्तरे- कुशोपरिस्थिते, यस्मिन् तथोक्तं, कुशोपरि अजिनं अजिनस्योपरिचेल श्चास्तार्येत्यर्थः । स्थिरं- अचलम् । आसनं । प्रतिष्ठाप्य ॥ तत्र - तस्मिन्नासने । उपविश्य - उपविष्टः । मनः । एकाग्रं- येगैकप्रवणम् । कृत्वा-विधाय । यतचित्तेन्द्रियक्रियः - उपसंहृतांतर्बाह्ये

न्द्रियव्यापारस्सन् । आत्मविशुद्धये - आत्मनस्संसारसंबंधनिवृत्तये । योगं - आत्मावलोकनरूपं । युंज्यात् - कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारय न्नचलं स्थिरं ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चा नवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशान्तात्मा विगतभी र्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मन स्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

कायशिरोग्रीवं–कायोमध्यदेहः, शिरो मूर्द्धा, ग्रीवाकण्ठः, तेषांद्वंद्वैकवद्भावं, तत् । समं – अवक्रं । अचलं - निश्चलं । स्थिरं - स्वाश्रयत्वेन दृढ़श्चयथातथा । धारयन् । दिशश्च । अनवलोकयन् - अपश्यन् । स्वं- स्वकीयं । नासिकाग्रं - नासाग्रभागं । संप्रेक्ष्य - सम्यक्पश्यन् ॥ प्रशांतात्मा - शांतमनस्कः । विगतभीः - विगतभयः । ब्रह्मचारिव्रते - ब्रह्मचर्ये । स्थितः - वर्तमानः । मनः । संयम्य - नियम्य । मच्चित्तः - मदासक्तमनाः । युक्तः - अवहितः । मत्परः - मदेकप्रयोजनस्सन् । आसीत - वर्तेत ॥ १३ ॥ २४ ॥ ...

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामाधिगच्छति ॥ १५ ॥

एवं- उक्तरीत्यामापि । सदा । आत्मानं - मनः । युञ्जन् - समाहितंकुर्वन् । नियतमानसः - निश्चलचित्तः । योगी । मत्संस्थां - मयि संस्था संपत्तिः यस्यांताम् । निर्वाणपरमां- सुखकाष्टारूपां । शांतिं- निर्वृतिं । अधिगच्छति - प्राप्नोति ॥ १५ ॥ ... ...

नात्यश्नतस्तु योगोस्ति नचैकान्त मनश्नतः ।
नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैवचार्जुन ॥ १६ ॥

हेअर्जुन ! अत्यश्नतः - अतिभुञ्जानस्यपुरुषस्यतु । योगः । नास्ति– नसिद्ध्यति । एकान्तं । अनश्नतः - अभुंजानस्यच । नास्ति । अतिस्वप्नशीलस्य - अमितनिद्रास्वभावस्यच । योगोनास्ति । जाग्रतः - अत्यंत जागरणशीलस्य । योगोनास्त्येव ॥ १६ ॥ ...

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

किन्तु । युक्ताहारविहारस्य - मिताहारविहारस्य । कर्मसु - कार्येषु । युक्तचेष्टस्य - मितायासस्य । युक्तस्वप्नावबोधस्य -मितनिद्राजागरणस्य पुरुषस्यच । दुःखहा - बन्धनिवर्तकः । योगः । भवति - सिद्ध्यति ॥ १७ ॥

यदा विनियतं चित्त मात्मन्येवा वतिष्ठते ।
निस्पृह स्सर्वकामेभ्यो युक्तइत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यदा । चित्तम् । आत्मन्येव । विनियतं - निश्चलं । अवतिष्ठते - प्रतिष्ठितंभवति । तदा । सर्वकामेभ्यः - निखिलबहिर्विषयेभ्यः । निस्पृहः - निवृत्तस्सन् । युक्तः- योगार्ह इति । उच्यते ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योग मात्मनः ॥ १९ ॥

यथा । दीपः । निवातस्थः-वातरहितप्रदेशेस्थितस्सन् । नेंगते-नचलति । यतचित्तस्य-नियतमनसः । योगिनः । योगं - आत्मावलोकनाभ्यासं । युंजतः-कुर्वतः । आत्मनः-आत्मस्वरूपस्य । सा । उपमा - दृष्टांतइति । स्मृता ॥ १९ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
तत्रचैवात्मनात्मानं पश्य न्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

योगसेवया - योगाभ्यासेन । निरुद्धं - विषयेभ्योनिवर्तितं । चित्तं । यत्र - योगे । उपरमते - लीनंभवति । तत्रच - योगे । आत्मना - मनसा । आत्मानं । पश्यन् - अवलोकयन् । आत्मन्येव । तुष्यति ॥ २० ॥

सुख मात्यन्तिकं यत्त द्बुद्धिग्राह्य मतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र नचैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यत्र - योगे । अतीन्द्रियं - इन्द्रियार्थसन्निकर्षाप्रजन्यं । बुद्धिग्राह्यं - बुद्ध्येकविषयं । आत्यंतिकं - नित्यं । यत्तत् - किमप्यनिर्वाच्यं । सुखं । वेत्ति - अनुभवति । यत्रच । स्थितः - अयं - पुरुषः । तत्त्वतः तद्भावात् । नचलत्येव ॥ २१ ॥ ...

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

यं । लाभं । लब्ध्वा । ततः - योगात् । अधिकं - अतिशयितं । अपरं - अन्यं । लाभंच । नमन्यते । यस्मिन् - योगे । स्थितः । गुरुणा - अधिकेन । दुःखेनापि । नविचाल्यते - नप्रकंप्यते ॥ २२ ॥

तं विद्या द्ःखसंयोग वियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

तं । दुःखसंयोगवियोगं - दुःखसंयोगस्य दुःखसंबंधस्य वियोगं प्रत्यनीकं । योगसंज्ञितं - योगशब्दवाच्यं । विद्यात् । जानीयात् । सः - योगः । निश्चयेन - अयमीदृशइतिनिर्णयेन । अनिर्विण्णचेतसा - निर्वेदरहितमनसा । योक्तव्यः - कर्तव्यः ॥ २३ ॥

संकल्पप्रभवा न्कामां स्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥
शनैश्शनै रुपरमे द्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनःकृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

संकल्पप्रभवान् - देहात्माभिमानरूपसंकल्पजातान् । सर्वान्-समस्तान् । कामान्-मनोरथान् । अशेषतः - सवासनं । त्यक्त्वा । समंततः - सर्वस्माद्विषयात् । इंद्रियग्रामं - इंद्रियसमूहं । मनसैव । विनियम्य-उपसंहृत्य ॥ धृतिग्रहीतया-ग्रहीतविवेकया । बुद्ध्या - अध्यवसायेन । शनैः - मंदम्मंदं । उपरमेत - बहिर्विषयेभ्योनिवृत्तोभवेत । मनः चित्तं । आत्मसंस्थं -आत्मैकनिष्ठं । कृत्वा । किंचिदपि-आत्मव्यतिरिक्तम् । नचिन्तयेत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ ... ...

यतोयतो निश्चरति मन श्चंचल मस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैत दात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

चञ्चलं - चलस्वभावं । अस्थिरं-आत्मनिस्थितिरहितं । मनः ।

यतोयतः-विषये । निश्चरति - निर्गच्छति । ततस्ततः - विषयात् । एतत् - मनः । नियम्य । आत्मन्येव । वशं- अधीनं । नयेत्- प्रापयेत् ॥ २६ ॥ ... ...

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुख मुत्तमम् ।
उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूत मकल्मषम् ॥ २७ ॥

हि - यस्मात्कारणात् । अकल्मषं - योगेनविनष्टपापं । शांतरजसं - नष्टरजोगुणं । प्रशांतमनसं - निर्मलांतःकरणं । अतएव । ब्रह्मभूतं-स्वस्वरूपेणावस्थितं । एनं । योगिनं । उत्तमं - निरतिशयं । सुखं । उपैति- प्राप्नोति ॥ २७ ॥

एवं युंजन् सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्श मत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

एवं- उक्तप्रकारेण । आत्मानं । युंजन् । विगतकल्मषः - विगतसमस्तपापः । योगी । ब्रह्मसंस्पर्शं- ब्रह्मानुभवरूपं । अत्यन्तं- निरतिशयं । सुखं - आनन्दं । सुखेन- अनायासेन । सदा-सततं । अश्नुते- अनुभवति ॥ २८ ॥

सर्वभूतस्थ मात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

योगयुक्तात्मा- योगासक्तमनाः पुरुषः । सर्वत्र-सर्वेष्वात्मवस्तुषु । समदर्शनः तुल्यबुद्धि स्सन् । आत्मानं- स्वस्वरूपं । सर्वभूतस्थं - सर्वात्मसमानाकारं । सर्वभूतानि- सर्वात्मस्वरूपाणि । आत्मनि - स्वात्म समानाकारेणचेत्यर्थः । ईक्षते- पश्यति ॥ २९ ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यः- योगी । मां- मत्स्वरूपं । सर्वत्र- सर्वेष्वात्मसु । पश्यति । सर्वं वस्तु । मयि । पश्यति । अहं । तस्य योगिनः । नप्रणश्यामि - अदृश्यो नभवामि । मे ममच । सः- योगी । नप्रणश्यति । [किंतु सर्वदा तत्कृपावलोकनविषयो भवतीत्यर्थः] ॥ ३० ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्व मास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोपि सयोगी मयिवर्तते ॥ ३१ ॥

यः - योगी । सर्वभूतस्थितं - सर्वेषु भूतेषु अन्तर्यामितयान्तस्स्थितं । मां- । एकत्वं -ऐक्यं । आस्थितः-अंगीकृतवान् । भजति । सर्वथा - सर्वप्रकारेण । वर्तमानोपि- । मयि वर्तते-मय्येवसक्तोवर्तते ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योर्जुन ।
सुखंवा यदिवा दुःखं सयोगीपरमोमतः ॥ ३२ ॥

हे अर्जुन! यः- योगी । आत्मौपम्येन - आत्मनामौपम्येन ज्ञानैकाकारत्वसाम्येन । सर्वत्र - स्वात्मन्यन्येषुच । सुखंवायदिवा दुःखं समं पश्यति - परकीयसुखदुःखे स्वकीयतया पश्यति । सयोगी। परमः - उत्कृष्टः । मतः-सम्मतः ॥ ३२ ॥ ... ...

॥ अर्जुनउवाच ॥

योयं योग स्त्वया प्रोक्तस्साम्येन मधुसूदन
एतस्याहं नपश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिरां ॥ ३३ ॥

हेमधुसूदन! त्वया । साम्येन - समत्वेन । यः - उक्तस्वरूपो योगः । प्रोक्तः । चञ्चलत्वात् - मनसश्चलस्वभावत्वाद्धेतोः । एतस्य । स्थिरां अचञ्चलां । स्थितिं- निष्ठाम् । अहं । नपश्यामि ॥ ३३ ॥ ... ...

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

हेकृष्ण! मनः - चित्तं । चञ्चलं- स्वतएवचञ्चलं -चलस्वभावंहि । किंच । प्रमाथि-प्रकर्षेणशरीरेंद्रियमथनशीलं । अतएव । बलवत् - जेतुमशक्यं । दृढं विषयांतराद्‌निवृत्तस्वभावं । अतः । तस्य - मनसः । वायोरिव - प्रतिकूलवातस्येव । निग्रहं-नियमनं । सुदुष्करं - अतिदुष्करं । अहं । मन्ये - जानामि ॥ ३४ ॥ ...

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेनतु कौन्तेय वैराग्येणच गृह्यते ॥ ३५ ॥

हेमहाबाहो ! चलं-चंचलस्वभावं - । मनः । दुर्निग्रहं - निग्रहीतुमशक्यं । असंशयं - अत्रसंशयोन । किंतु । हेकौंतेय ! अभ्यासेन-योगाभ्यासेन । वैराग्येणच । कथंचित् । गृह्यते नियम्यते ॥ ३५॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मनातु यतता शक्योवाप्तु मुपायतः ॥ ३६ ॥

असंयतात्मना । अनिर्जितमनसापुंसा । योगः । दुष्प्रापः - सर्वथाप्राप्तुमशक्यः । इति । मे - मम । मतिः - निश्चयः । किंतु । उपायतः- कर्मयोगेन । वश्यात्मना- वशीकृतमनसा । यतता-यत्नं कुर्वता पुरुषेण । अवाप्तुं । शक्यः ॥ ३६ ॥

॥ अर्जुनउवाच ॥

अयति श्श्रद्धयोपेतो योगा च्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कांगतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

हेकृष्ण ! श्रद्धया- विश्वासेन । उपेतः-योगी । अयतिः - दृढप्रयत्नरहितः । योगसंसिद्धिं-योगस्य समदर्शनरूपस्य संसिद्धिं । अप्राप्य- अलब्ध्वा । योगात् । चलितमानसः - च्युतमनस्कःपुमान् । कां- । गतिं । गच्छति- प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ ... ...

कच्चिन्नोभयविभ्रष्ट श्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

हेमहाबाहो ! अप्रतिष्ठः - क्रियमाणे कर्मणि फलाभिसंधिरहितः । ब्रह्मणःपथि- ब्रह्मप्राप्ति साधनभूते योगमार्गे । विमूढः- प्रच्युतः । अतएव । उभयविभ्रष्टः-भोगमोक्षरूपपुरुषार्थ द्वयरहितस्सन् । छिन्नाभ्रमिव- मेघशकलमिव । ननश्यतिकच्चित्-नष्टोनभवतिकिम् ? ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तु मर्हस्य शेषतः ।
त्वदन्य स्संशयस्यास्य च्छेत्ता नह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

हेकृष्ण ! मे- मम । एतं । संशयं- सन्देहं । अशेषतः - सवासनं । छेत्तुं- परिहर्तुं । अर्हसि । हि- यस्मात् - त्वदन्यः -त्वद्व्यतिरिक्तः । अस्य । संशयस्य । छेता- परिहर्ता । नोपपद्यते- नसंभवति ॥ ३९ ॥ ... ...

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

हेपार्थ ! तस्य- श्रद्धयायोगप्रवृत्तस्य । इह-स्वर्गाद्यनुभवे । अमुत्र - ब्रह्मानुभवेच । विनाशः-अलाभरूपेनाशः । नास्त्येव । हि-यस्मात । तात-हेवत्स ! । कल्याणकृत-शुभतरयोगानुष्ठाता । कश्चिदपि । दुर्गतिं । नगच्छति-नप्राप्नोति ॥ ४० ॥ ... ...

प्राप्य पुण्यकृतां लोका नुषित्वा शाश्वती स्समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो भिजायते ॥ ४१ ॥

योगभ्रष्टः - योगप्रच्युतःपुरुषः । पुण्यकृतां - सुकृतीनां । लोकान् - स्वर्गादिलोकान् । प्राप्य । तत्र । शाश्वतीः । समाः - संवत्सरान् । उषित्वा - स्थित्वा । ततः । शुचीनां - शुद्धानां । श्रीमतां - ऐश्वर्यसंपन्नानां । गेहे - गृहे । अभिजायते - अभिजातोभवति ॥ ४१ ॥ ... ...

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम ॥ ४२ ॥

अथवेति - पक्षांतरं । धीमतां - योगोपदेशसमर्थानां । योगिनां- योगं कुर्वतामेव । कुले । भवति - जायते । ईदृशं - एवंविधं । यत- जन्म । एतत् । लोके । दुर्लभतरं । अत्यंतंदुर्लभंहि ॥ ४२ ॥ ...

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।
यततेच ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

हेकुरुनन्दन ! तत्र-तस्मिन्जन्मनि । पौर्वदैहिकं - पूर्वदेहाभ्यस्तं

तं । बुद्धिसंयोगं - योगविषयबुद्धिसंबंधं । लभते - प्राप्नोति । ततः - तदनंतरं । भूयः-पुनरपि । [सुप्तप्रबुद्धइव] संसिद्धौ-संसिद्धिविषये । यतते- यत्नंकरोति ॥ ४३ ॥ ... ...

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

सः - योगभ्रष्टः । अवशोपि-अनिच्छन्नपि । तेन । पूर्वाभ्यासेनैव । ह्रियते - योगेआकृष्यतेहि । योगस्य जिज्ञासुरपि - योगस्वरूपं ज्ञातु मिच्छन्नपि पुरुषः । शब्दब्रह्म - देवमनुष्यादिशब्दाद्यभिलापयोग्यप्रकृतिसंबंधं । अतिवर्तते - अतिक्रामति । (योगारूढस्तु किमुतेति भावः) ॥ ४४ ॥ ... ...

प्रयत्ना द्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्ध स्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

योगी - चलितयोगस्तु । प्रयत्नात् । यतमानः-योगविवृद्धौयत्नंकुर्वन् । संशुद्धकिल्बिषः - विधूतसमस्तपापः । अनेकजन्मसंसिद्धः - अनेकेषु जन्मसु अभ्यासेन लब्धयोगस्सन् । ततएव । परां-उत्कृष्टां । गतिं । याति-प्राप्नोति ॥ ४५ ॥ ... ...

तपस्विभ्योधिकोयोगी ज्ञानिभ्योपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्य श्चाधिकोयोगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

योगी । तपस्विभ्यः - तपोनिष्ठेभ्योपि । अधिकः - श्रेष्ठः । ज्ञानिभ्योपि-ज्ञाननिष्ठेभ्योपि । अधिकः । कर्मिभ्यः-कर्मनिष्ठेभ्योपि । अधिकः । मतः-संमतः । तस्मात्-कारणात् । हेअर्जुन ? त्वं । योगी-योगनिष्ठः । भव ॥ ४६ ॥ ... ...

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते योमां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

॥ इति श्रीभगवद्गीतायां षष्ठोध्यायः ॥

यः - योगी । मद्गतेन - मदेकप्रवणेन । अंतरात्मना - मनसा । श्रद्धावान्-मत्प्राप्तिविषयकत्वरा युक्तस्सन् । मां- अखिलहेयप्रत्यनीक कल्याणैकतानं । भजते- उपास्ते । सः । सर्वेषां-योगिनांमध्ये । युक्ततमः- श्रेष्ठतमः । मे- मम । मतः- संमतः ॥। ४७ ॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्यविरचिते भगद्गीतार्थ संग्रहे

षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

अथसप्तमोध्यायः ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

एवं प्रथमेनाध्यायषट्केन परब्रह्म प्राप्त्युपायभूतस्यो पासनस्य अङ्गभूत मात्मज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठानसाध्यं प्रत्यगात्मयाथात्म्यदर्शन मुक्तम्। इदानीं अध्यायषट्केनपरब्रह्मस्वरूपं भक्तिशब्दवाच्यंतदुपासनंचोच्यते । तत्र सप्तमेध्याये भगवतस्स्वरूपयाथात्म्यं, तस्य प्रकृत्यातिरोधानं, तन्निवृत्त्ये भगवत्प्रपत्ति रुपासकाग्धिाभेदो ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यंचोच्यते ।

हेपार्थ । मदाश्रयः-अहमेवाश्रयोयस्यसमदाश्रयः, मदेकधारकः । मयि-सर्वेश्वरे । आसक्तमनाः-संसक्तचित्तः । योगं । युञ्जन्-कर्तुंप्रवृत्तस्सन् । समग्रं संपूर्णं । यथा-येन ज्ञानेन । असंशयं- संशयरहितंयथा तथा । ज्ञास्यसि । तज्ज्ञानं । शृणु-सावधानमाकर्णय ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

सविज्ञानं-समस्तचिदचिद्वस्तुविविक्ताकारविषयज्ञानसहितं । अशे-

षतः-समस्तं । इदं - वक्ष्यमाणं । ज्ञानं - मत्स्वरूपविषयज्ञानं । ते - तव । अहं । वक्ष्यामि । यत् - ज्ञानं । ज्ञात्वा । इह - मत्स्वरूपे । भूयः- पुनरपि । ज्ञातव्यं । अन्यत् । नावशिष्यते - अवशिष्टंनास्ति ॥ २ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

मनुष्याणां - अधिकारिणां । सहस्रेषु - मध्ये । कश्चिदेव । सिद्धये- फलसिद्धिपर्यन्तं । यतति - यत्नंकरोति । यततां-यत्नंकुर्वतामपि । सहस्रेषु-मध्ये । कश्चिदेव । मां । वेत्ति-जानाति । सिद्धानां - मद्विषयक- ज्ञानवतां । सहस्रेषु । कश्चिदेव । मां । तत्त्वतः-यथावत् । वेत्ति ॥ ३ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

भूमिः - पृथ्वी । आपः-जलं । अनलः-तेजः । वायुः- मरुत् । खं- आकाशं । मनः-इन्द्रियवर्गः । बुद्धिः- महत्तत्वं । अहंकारः- सात्विका दिभेदनत्रिविधोहंकारश्च । इति-अनेनप्रकारेण । अष्टधा - अष्टभिःप्रकारैः । भिन्ना । प्रकृतिः । मे मदीया ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

इयं-अष्टधाभिन्ना मे प्रकृतिः । अपरा-जडत्वान्निकृष्टा । हेमहाबा हो । इतः-अचेतनभूतायाः प्रकृतेः । अन्यां-विलक्षणां । जीवभूतां-जीवरूपां । मे प्रकृतिंतु । परां-अजडत्वादुत्कृष्टतरां । विद्धि-जानीहि । यया-जीवभूतया । प्रकृत्या । इदं-स्थावरजङ्गमात्मकं जगत । धार्यते ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्यजगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

सर्वाणि - ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि । भूतानि । एतद्योनीनि -एतत् - प्रकृतिद्वयं,योनिः उपादानकारणं,येषांतानितथोक्तानि। इति अनेनप्रकारेण। उपधारय-जानीहि । अतएव । कृत्स्नस्य - मदीयप्रकृतिद्वयविशिष्टस्य सर्व

स्य । जगतः । अहं । प्रभवः-उत्पत्तिकारणम् । तथा । प्रलयः - लयकारणंच ॥ ६ ॥

मत्तः परतरंनान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

हेधनंञ्जय ! मत्तः-मदपेक्षया । अन्यत् – किंचदपि । परतरं–उत्कृष्टतरं । नास्ति । सर्वं इदं - चिदचिद्वस्तुजातं । सूत्रे–तन्तौ । मणिगणाः-रत्नसमूहाइव । मयि । प्रोतं- स्यूतम् ॥ ७ ॥

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभा स्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

हेकौन्तेय ! अप्सु–जलेषु। रसः-मधुरादिः । अहमेव । शशिसूर्ययोः । प्रभा–कांतिः । अहमेव । अस्मि । सर्ववेदेषु । प्रणवोहं । खे-आकाशे । शब्दोहं । नृषु-मनुष्येषु । पौरुषं - उद्योगोहम् ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्व भूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

पृथिव्यां- भूमौ । पुण्यः-सुरभिः । गन्धश्चाहं । विभावसौ–वह्नौ । तेजश्चाहमस्मि । सर्वभूतेषु । जीवनं–प्राणधारणं । अहं । तपस्विषु-वानप्रस्थादिषु । तपश्चाहं । अस्मीतिसर्वत्रसम्बन्धः ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

हेपार्थः ! सर्वभूतानां । सनातनं-नित्यं । बीजं-कार्यारम्भसमर्थं । मां । विद्धि - जानीहि । बुद्धिमतां । बुद्धिः–प्रज्ञा । अहमस्मि । तेजस्विनां । तेजः-पराभिभवनसामर्थ्यं । अहमस्मि ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

कामरागविवर्जितं - कामः–अप्राप्तवस्तुन्यभिलाषः, रागः–अभिलषितार्थलाभेपिपुनरधिकार्थेतृष्णा, ताभ्यांविवर्जितम् । बलवतां जनानां

बलं-सामर्थ्यञ्च । अहं । हेभरतर्षभ ! भूतेषु-प्राणिषु । धर्माविरुद्धः-धर्मस्याप्रतिकूलः । कामश्चाहमस्मि ॥ ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेतितान् विद्धि नत्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

सात्विकाः-सत्वप्रधानाः । येभावाः-शमादयः। सन्ति । राजसाः-रजोगुणप्रधानाः । येचभावाः-हर्षादयः । सन्ति । तामसाः - तमोगुणप्रधानाः । येचभावाः-शोकमोहादयः । सन्ति । तान्सर्वान् । मत्तएवेति विद्धि - मत्सकाशादेवजातान् जानीहि । अहं । तेषु न-तदायत्तोन । तेतु । मयि-मदायत्ताः ॥ १२ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

गुणमयैः - सत्वादिगुणप्रचुरैः । एभिः-पूर्वोक्तैः । त्रिभिः भावैः । इदं । सर्वं । जगत् । मोहितम् । एभ्यः-सात्विकराजसतामसेभ्योभावेभ्यः । परं-विप्रकृष्टं । अव्ययं-सदैकरूपं । मां । नाभिजानाति - ज्ञातुंनशक्नोति ॥ १३ ॥

दैवीह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेवये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरंति ते ॥ १४ ॥

गुणमयी - सत्वरजस्तमोगुणमयी । दैवी-देवेनमयानिर्मिता । एषा । मम । माया । दुरत्यया - दुरतिक्रमा । ये । मामेव । प्रपद्यन्ते । ते । एतां-मायां । तरन्ति-क्रामन्ति ॥ १४ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
मायया पहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

दुष्कृतिनः - पापकर्माणः । अतएव । मूढाः - अविदितमत्स्वरूपाः । मायया - विपरीतवासनया । अपहृतज्ञानाः । आसुरं - असुरसंबन्धिनम् । भावम् । आश्रिताः । एते । नराधमाः-चत्वारः । मां न प्रपद्यन्ते ॥ १५ ॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तोजिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

हे भरतर्षभ - भरतकुलावतंस । हे अर्जुन । सुकृतिनः - पुण्य कर्माणः । चतुर्विधाः । जनाः । मां । भजन्ते - उपासते । तानेवाह–आर्त्तः- नष्टैश्वर्यपुनः प्राप्तिकामः । अर्थार्थी–अप्राप्तैश्वर्यकामः । जिज्ञासुः -आत्मदर्शन कामः । ज्ञानी - मत्प्राप्तिदर्शनकामश्च ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

तेषां-पूर्वोक्तानांमध्ये । ज्ञानी – भगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित् । यतः नित्ययुक्तः, एकभक्तिश्च–यतस्तस्यमदेकप्राप्यस्यमयायोगोनित्यः, इतरयोश्चयावत्स्वाभिलषितप्राप्तिमयायोगः, यतश्च तस्य मय्येकस्मिन्नेवमुख्याभक्तिः, इतरयोश्च स्वाभिलाषिते तत्साधनत्वेनमयिच । अतोहेतोः । सः - ज्ञानी । विशिष्यते–उत्कृष्टोभवति । किंच । अहं । ज्ञानिनः । अत्यर्थ- अतीव । प्रियः-प्रीतिविषयः । सः – ज्ञानीच । मम प्रियोहि ॥ १७ ॥

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

एते–पूर्वोक्ताः । सर्वे । उदाराः – मदौदार्यप्रकाशकत्वेनममवदान्याः । एवं । ज्ञानितु । मे – मम । आत्मैव । इति । मे । मतं– सिद्धांतः । हि – यस्मात् कारणात् । सः – ज्ञानी । युक्तात्मा – मदेकायत्त- स्वरूपः । मामेव । अनुत्तमां– परमां । गतिं । आस्थितः – समाश्रितः ॥ १८ ॥ ... ...

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

बहूनाम्–भूयसां । जन्मनां – पुण्यजन्मनां । अंते – अवसाने । ज्ञानवान् – मच्छेषतैकस्वरूपज्ञानसंपन्नोभूत्वा । सर्वं – प्राप्यप्रापकमन्यज्ञमनीषितंसर्वमपि । वासुदेवएवेति । मां । प्रपद्यते – भजते । सः । महात्मा । सुदुर्लभः – अत्यंतदुर्लभः ॥ १९ ॥ ... ...

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्ते न्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्यानियताः स्वया॥ २० ॥

सर्वे लौकिकाः पुरुषाः । स्वया – स्वकीयया । प्रकृत्या – वासनया । नियताः – समन्विताः । तैस्तैः – स्वस्ववासनानुगुणैः । कामैः – विषयैः । हृतज्ञानाः – प्रतिबद्धमद्विषयज्ञानास्संतः । अन्यदेवताः- केवलमिंद्रादीनेव । तंतं – तत्तद्देवताराधनानुगुणं । नियमं । आस्थाय- आश्रित्य । प्रपद्यंते – भजंते ॥ २० ॥ ... ...

योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धया चिंतुमिच्छति ।
तस्यतस्याचलांश्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

योयः – पुरुषः । यांयांतनुं – इंद्रादिरूपांमदीयांतनुं । भक्तः – भक्तियुक्तः सन् । श्रद्धया - विश्वासेन । अर्चितुं - आराधयितुं । इच्छति । तस्यतस्य - मत्तनुत्वेनजानतोपिपुरुषस्य । अहं । तामेव श्रद्धां । अचलां - निर्विघ्नां । विदधामि - करोमि ॥ २१ ॥ ...

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥ २२ ॥

सः - पुरुषः । तया - श्रद्धया । युक्तः - सहितस्सन् । तस्य - मच्छरीरभूतेंद्रादेः । आराधनं–अर्चनं । ईहते–अनुतिष्ठति । ततः-तस्मात् । मया–तत्तदंतर्यामिणैवहि । विहितान् - वितीर्णान् । तान् – स्वाभिलषितान् । कामान् –विषयान् । लभते - प्राप्नोति ॥ २२ ॥ ...

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ २३ ॥

तेषां । अल्पमेधसां - अल्पबुद्धीनां । तत् – फलम् । अन्तवत् – नाशवद्भवति । देवयजः – केवलेन्द्रादिदेवताराधनपराः । देवान् यांति – तत्तद्देवतासायुज्यं प्राप्नुवन्ति । मद्भक्तास्तु । मामपि यान्ति- पुनरावृत्तिरहितं मत्सायुज्यमेव प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परंभावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अबुद्धयः - मद्विषयकज्ञानशून्याः । अव्ययं - सततैकरूपम् । अनुत्तमं - उत्कृष्टतमं । मम - सर्वेश्वरस्य । भावं – अप्राकृतरूपं । अजानन्तः । मां मायामानुषं । अव्यक्तं–पूर्वमनभिव्यक्तम् । व्यक्तिमापन्नं–इदानीं कर्मविशेषादभिव्यक्तिमापन्नम् । मन्यन्ते–अवबुद्ध्यन्ते ॥ २४ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः
मूढो यं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

योगमायासमावृतः - योगः – देवमनुष्यादि समानशरीरसंयोगः, सएव माया, तया समावृतः – तिरोहितस्वरूपोऽहम् । सर्वस्य–जनस्य । नप्रकाशः – प्रकाशो नभवामि । अतः । मूढः - अज्ञः । अयम् । लोकः – जनः । अजं – उत्पत्तिरहितम् । अव्ययं - नाशरहितञ्च । मां नाभिजानाति – नवेत्ति ॥ २५ ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

हे अर्जुन । समतीतानि – अतिक्रान्तानि । वर्तमानानि – इदानीं वर्तमानानि । भविष्याणि– अनागतानि सर्वाणि । भूतानि । अहम् । वेद – जानामि । मान्तु । कश्चन–कश्चिदपि । न वेद – न जानाति ॥ २६ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥

हे परन्तप – शत्रुसन्तापकर । हे भारत । सर्वभूतानि । इच्छाद्वेषसमुत्थेन । द्वन्द्वमोहेन – सुखदुःखादिद्वन्द्वरूपमोहहेतुना । सर्गे – जन्मकालएव । मोहम् । यान्ति - प्राप्नुवन्ति॥ २७ ॥

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

पुण्यकृतां - सुकृतिनां। येषां। जनानान्तु। पापं - अनादिकालप्रवृत्तं पापकर्म। अन्तगतं - विनष्टं। ते - जनाः। द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः। दृढव्रताश्चसन्तः। मामेव। भजन्ते॥ २८॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंन्तिये।
तेब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्॥ २९॥

ये - जनाः। जरामरणमोक्षाय - जरामरणादिरूपसर्वदुःखनिवृत्तये। । मां। आश्रित्य। यतन्ति - यत्नंकुर्वन्ति। ते। तद्ब्रह्म। कृत्स्नं - अध्यात्मं। अखिलं। कर्मच। विदुः - जानीयुः॥ २९॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञंच ये विदुः।
प्रयाणकालेऽपिचमां ते विदु युक्तचेतसः॥ ३०॥

इति सप्तमोध्यायः॥

ये - जनाः। साधिभूताधिदैवं - अधिभूताधिदेवाभ्यां सहितं। मां। विदुः - जानन्ति। तथा। साधियज्ञं - अधियज्ञसहितश्च। मां। विदुः। तेच। प्रयाणकालेपि - चरमप्रयाणसमयेपि। युक्तचेतसः - मदासक्तमनसः सन्तः। मां। विदुः - स्वस्वपुरुषार्थानुगुणं जानीयुरित्यर्थः॥ ३०॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्य विरचिते भगवद्गीतार्थसंग्रहे

सप्तमोध्यायः॥ ७॥

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः॥

अर्जुनउवाच॥

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं? किं कर्म? पुरुषोत्तम।
अधिभूतंच किंप्रोक्तं? माधिदैवं किमुच्यते?॥ १॥

अथाष्टमे ध्याये पूर्वाध्यायप्रस्तुता एव ज्ञातव्योपायभेदा विवि-

च्यन्ते । हेपुरुषोत्तम । जरामरणमोक्षाय । (यतमानानां ज्ञातव्यतयोक्तं) तत् । ब्रह्म । किं । अध्यात्मंच । किं । कर्मच । किं । अधिभूतश्च । किं प्रोक्तम् । अधिदैवं । किं । उच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोत्र? देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।
प्रयाणकालेच कथं ज्ञेयोसि नियतात्मभिः? ॥ २ ॥

हे मधुसूदन । अत्र–यो यो यां यां तनुमिति पूर्वं त्वयानिर्दिष्टे । अस्मिन्- दृश्यमाने । देहे–इन्द्रियादिरूपे । अधियज्ञः । कः [सच] कथं - किंप्रकारः । प्रयाणकालेच । नियतात्मभिः – नियतमनस्कैः । कथं । ज्ञेयोसि–ज्ञातव्योसि ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अक्षरंब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्म सांज्ञितः ॥ ३ ॥

अक्षरं – नाशरहितम् प्रत्यगात्मस्वरूपं । ब्रह्म – ब्रह्मेति पूर्वनिर्दिष्टम् । स्वभावः – प्रकृतिसंबन्धादिः । अध्यात्मं । भूतभावोद्भवकरः । देवमनुष्यादिभावोत्पत्तिकरः । विसर्गः – योषाग्नौ रेतो रूपाद्रति त्यागः । कर्म संज्ञितः - कर्मशब्द निर्दिष्टः । एतत्त्रितयमपि मुमुक्षोः प्राप्यतया परिहरणीयतयाच ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोहमेवात्र देहे देहभृतांवर ॥ ४ ॥

क्षरः–क्षरणं । भावः–स्वभावः । शब्दादिविषयः । अधिभूतं । पुरुषः – भोक्तृत्वावस्थापन्नो जीवः । अधिदैवतं । देहभृतां–शरीरधारिणां मध्ये । वर–श्रेष्ठ हेअर्जुन । अत्र – अस्मिन् इन्द्रादिरूपे । देहे – मच्छरीरे [विद्यमानः] । अहमेव । अधियज्ञः यज्ञैराराध्यतया अधियज्ञशब्दनिर्दिष्ट इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्तकालेच मामेव स्मरन् मुक्त्वा कळेबरम् ।
यः प्रयाति समद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

यः । अन्तकाले - शरीरावसानसमये । मां - सर्वात्मभूतं । स्मरन्नेव । कळेबरम् । मुक्त्वा - विहाय । प्रयाति - गच्छति । सः । मद्भावं । याति - प्राप्नोति । अत्र - अस्मिन्नर्थे । संशयो न - सन्देहो नास्त्येव ॥ ५ ॥

यंयं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
तन्तमेवै तिकौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

हे कौन्तेय । अन्ते – अन्तकाले । यं यं वापि भावं - देवतिर्यङ्मनुष्यादिस्वभावं । स्मरन् – अनुचिन्तयन् । कलेबरम् । त्यजति - मुंचति । सदा – जीवनकाले, निरन्तरम् । तद्भावभावितः – तस्य- अन्तकाले स्पृश्यमाणस्य, भावस्य, भावेन–अनुचिन्तनेन, भावितः–वशीकृतान्तःकरणः सन् । तं तमेव । भावम् । एति - प्राप्नोति ॥ ६ ॥

तस्मात्सर्वेषुकालेषु मामनुस्मर युद्धयच ।
मय्यर्पितमनोबुद्धि र्मामेवैष्यस्य संशयः ॥ ७ ॥

तस्मात् - हेतोः । सर्वेषु कालेषु - आप्रयाणमहरहः । मां–परमप्राप्यभूतम् । अनुस्मर - अनुचिन्तय । युद्धयच - वर्णाश्रमोचितं युद्धादिकं कर्म कुरु । तथासति । मयि–विषये । अर्पितमनोबुद्धिः – अर्पिते - निवेशिते, मनोबुद्धी – मनोध्यावसायौ, येन स तथोक्तः सन् । [अन्तकाले मामेव स्मरन्नित्यर्थः] मामेव । एष्यसि - प्राप्स्यसि । असंशयः - अस्मिन्नर्थे संशयो नास्ति ॥ ७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥

हेपार्थ ! अभ्यासयोगयुक्तेन – अभ्यासः – प्रत्यहं मनसा उपास्य वस्तु संशीलनं, योगः – " शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्ये " त्याद्युक्तरीत्या उपासनं, ताभ्यां युक्तेन – सहितेन । अतएव, नान्यगामिना – अन्यविषयविमुखेन । चेतसा – मनसा । दिव्यं – अप्राकृतं । परमं – सर्वस्मात्परमं । पुरुषं – मां । अनुचिन्तयन् । याति– मामेव प्राप्नोति ॥ ८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांस मनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् सतं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥ १० ॥

यः । भक्त्या । योगबलेनच । युक्तस्सन् । प्रयाणकाले – चरमप्रयाणसमये । भ्रुवोर्मध्ये । प्राणं । सम्यक् । आवेश्य– संस्थाप्य । तत्र । कविं – सर्वज्ञं । पुराणं – पुरातनं । अनुशासितारं –सर्वस्य-नियन्तारं । अणोरणीयांसं - जीवादपिसूक्ष्मतरं । सर्वस्य । धातारं – स्रष्टारं । अचिन्त्यरूपं - चिन्तयितुमशक्यरूपं । तमसः - प्रकृतेः । परस्तात् - परमप्राकृतं । आदित्यवर्णं – सूर्यवर्चसं । दिव्यं । परंपुरुषं - परमात्मानं । अचलेन । मनसा । अनुस्मरेत् –अनुचिन्तयेत् । सः । तमेव - पुरुषं । उपैति ॥ ९ ॥ १० ॥

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्तेपदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

वेदविदः - वेदार्थवेदिनः । यदक्षरं । वदन्ति । वीतरागाः– विषयांतरविरक्ताः । यतयः - मुनयः । यत् - विशन्ति - प्राप्नुवन्ति । यत् । इच्छन्तः – प्राप्तुमिच्छन्तः । ब्रह्मचर्यं - ऊर्ध्वरेतः स्वरूपं । चरन्ति । तं – निखिलवेदान्तप्रसिद्धं । पदं - प्राप्यं । ते - तुभ्यं । संग्रहेण । प्रवक्ष्ये - वक्ष्यामि ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्यमनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणां ॥ १२ ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

सर्वद्वाराणि – श्रोत्रादीन्द्रियाणि । संयम्य - सर्वव्यापारेभ्यो निवर्त्य । मनः । हृदि - हृदयकमलांतस्स्थिते मयि । निरुध्य - नियम्य । योगधारणां – योगस्थितिं । आस्थितः – समाश्रितः । ब्रह्म - ब्रह्म

स्वरूपवाचकं । ओमित्येकाक्षरं । व्याहरन् – उच्चारयन् । मां – तद्वाच्यभूतं । अनुस्मरन् – अनुसंदधानः । आत्मनः – स्वस्य । प्राणं । मूर्ध्नि – ब्रह्मरन्ध्रे । आधाय – प्रवेश्य । देहं । त्यजन् । यः । प्रयाति – अर्चिरादिमार्गेण गच्छति ! सः । परमां पुनरावृत्तिरहितां । गतिं - प्राप्यं । याति - गच्छति ॥ १२ ॥ १३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

हेपार्थ ! यः । नित्यशः – प्रत्यहं । सततं – सर्वावस्थासु । अनन्यचेताः - अनन्यमनस्कः । मां । स्मरति । नित्ययुक्तस्य - मयि नित्ययोगवतः । तस्य - योगिनः । अहं । सुलभः - सुखेन लब्धुं शक्यः ॥ १४ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

मां – अखिलहेयप्रत्यनीकं । उपेत्य - प्राप्य । पुनः - भूयोपि । दुःखालयं - दुःखास्पदं । अशाश्वतं - अस्थिरं । जन्म । नाप्नुवंति । यतः । ते । महात्मानः - यत्थावस्थितमत्स्वरूपज्ञानाः । परमां – निरतिशयां । संसिद्धिं - गतिं । गताः - प्राप्ताः ॥ १५ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावृत्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

हेअर्जुन ? आब्रह्मभुवनात् - ब्रह्मलोकपर्यंताः । लोकाः । पुनरावर्तिनः – विनाशिनः । हेकौन्तेय ? मां । उपेत्यतु – प्राप्यतु । पुनर्जन्म - पुनरावृत्तिः । नविद्यते ॥ १६ ॥

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

अहोरात्रविदः - अहोरात्ररूपकालव्यवस्थावेदिनः । ते-प्रसिद्धाः। जनाः । ब्रह्मणः - चतुर्मुखस्य । अहः - दिनं, यदस्ति । तत् सहस्रयुगपर्यंतं - सहस्रयुगावसानं । विदुः-जानन्ति । ब्रह्मणः । रात्रिं। युगसहस्रान्तां - सहस्रयुगपर्यंतां । विदुः ॥ १७ ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अहरागमे - ब्रह्मणोदिनागमे सति । सर्वाः - समस्ताः । व्यक्तयः - कार्यपदार्थाः । अव्यक्तात - चतुर्मुखदेहात्मना परिणतायाः प्रकृतेः । प्रभवन्ति - उत्पद्यंते । ब्रह्मणः राज्यागमेसति । तत्रैव - उत्पत्तिस्थाने । अव्यक्तसंज्ञके - अव्यक्तनामके । प्रलीयन्ते - लीना भवन्ति ॥ १८ ॥

भूतग्रामः सएवायं भूत्वाभूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

हेपार्थ । सएव - प्रागपि विद्यमान एव । अयं । अवशः - कर्मपरवशोभूत्वा । भूतग्रामः - देवमनुष्यादिभूतसमूहः । अहरागमे । भूत्वा भूत्वा - पुनःपुनरुत्पाद्य । राज्यागमे । प्रलीयते - पुनः पुनः लयं प्राप्नोति । अहरागमे । पुनः । प्रभवति - जायते ॥ १९ ॥

परस्तस्मात्तु भावोन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनशयति ॥ २० ॥

तस्मात्-व्यक्तात् । परः-ज्ञानस्वरूपतया विलक्षणः । अव्यक्तः-केनापि प्रमाणेन अनभिव्यंज्यमानः । सनातनः - नित्यः । यः । भावः - पदार्थः । अस्ति । सः । सर्वेषु । भूतेषु - वियदादिषु । नश्यत्सु सत्सु । नविनश्यति - नाशंनप्राप्नोति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य ननिवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अतएव । अव्यक्तः । अक्षरइत्युक्तः । तं - अक्षरशब्द-

निर्दिष्टं प्रकृतिविविक्त मात्मस्वरूपं । परमां गतिं – परमप्राप्यं । आहुः । यं – आत्मानं । प्राप्य । ननिवर्तते – पुनरावृत्तिं न लभन्ते । तत् – आत्मस्वरूपं । मम - सर्वनियंतुः । परमं - अत्यन्तविलक्षणं । धाम - नियमनस्थानम् ॥ २१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यांतस्स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

यस्य – जगत्कारणभूतपुरुषस्य । भूतानि - देवमनुष्यादिसमस्तकार्याणि । अंतस्स्थानि - अंतर्गतानि । येन–पुरुषेण । सर्वं - कारणावस्थं कार्यावस्थंच समस्तं । इदं – चेतनाचेतनजातं । ततं - व्याप्तं । हेपार्थ ? सः । परः - सर्वस्मात्परः । पुरुषस्तु । अनन्यया - अव्यभिचारिण्या । भक्त्या । लभ्यः – प्राप्यः ॥ २२ ॥

यत्र काले त्वनावृत्ति मावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

योगिनः - उपायनिष्ठः । यत्रकाले – यस्मिन्मार्गइत्यर्थः । प्रयाताः - गच्छंतः । अनावृत्तिं - अपुनरावृत्तिं । आवृत्तिंच । प्राप्नुवन्ति । तं । कालं - मार्गं । वक्ष्यामि-ज्ञानिनां जिज्ञासूनांच अपुनरावृत्तिमार्गं तदितरपुण्यकर्मणां पुनरावृत्तिमार्गंच प्रसंगात् कथयामीति भावः ॥ २३ ॥

अग्नि र्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्म विदो जनाः ॥ २४ ॥

अग्निः – अग्निरूपं । ज्योतिः - तेजः । अहः – दिनं । शुक्लः– शुक्लपक्षः । उत्तरायणं षण्मासाः - मकरादयः । एवमाद्योमार्गः । तत्र – तस्मिन्मार्गे । प्रयाताः । ब्रह्मविदोजनाः । ब्रह्म । गच्छंति – प्राप्नुवंति । [ज्ञानिनः परं ब्रह्म गच्छंति , जिज्ञासवः विविक्तात्मस्वरूपं ब्रह्म गच्छंतीति विवेकः] ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योति र्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

धूमः । रात्रिः । तथा । कृष्णः – कृष्णपक्षः । दक्षिणायनं षण्मासाः – कर्कटादयः । एवमाद्य मार्गः । तत्रप्रयातः । योगी– पुण्यकर्मा चांद्रमसं–चंद्रसंमन्धि । ज्योतिः – तेजः । प्राप्य । निवर्तते । [तत्र स्वर्गादिसुख मनुभूय पुण्यक्षये पुनरावर्तत इत्यर्थः ।।२५ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्ति मन्यया वर्तते पुनः ॥ २३ ॥

एते – पूर्वोक्ते । शुक्लकृष्णे – शुक्लपक्ष कृष्णपक्षान्विते । गती – मार्गौ । जगतः – ज्ञानिनां त्वद्विधानां पुण्यकर्मणांच । श्रुतौ शाश्वते - नित्ये । मते । सम्मते । तयोर्मध्ये । एकया – अर्चिरादिगत्या । अनावृत्तिं याति । अन्यया – धूमादिगत्या । पुनरावर्तते ॥ २६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

हेपार्थ । एते । सृती । मार्गे । जानन् । कश्चन - कश्चिदपि । योगी - उपासकः । नमुह्यति - प्रयाणसमये मोहं नप्राप्नोति । तस्मा । हे अर्जुन । सर्वेषु । कालेषु । प्रत्यहं । योगयुक्तः – अर्चिरादि गत्यनुचिन्तनरूप योगसहितः । भव ॥ २७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वेदेषु – वेदाभ्यासेषु । यज्ञेषु-अग्निष्टोमादिषु । तपस्सु --चान्द्रायणादिषु । दानेषुच । पुण्यफलं पुण्यकर्म फलं । यत । प्रदिष्टं- शास्त्रैरुपदिष्टं । इदं – अध्यायोदितभगवन्माहात्म्यं । विदित्वा । तत्सर्व - पुण्यफलं । अत्येति । अतिक्रामति, तृणवन्मन्यत इत्यर्थः । योगी – ज्ञानीच भूत्वा । परं सर्वोत्कृष्टं । दिव्यं - अप्राकृतम् । स्थानं उपैति - प्राप्नोति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्यविरचिते भगवद्गीतार्थसंग्रहे
अष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

उपास्यस्य भगवतोमाहात्म्यं ज्ञानिनां विशेषंच शोधयन् भक्तिरूपोपासनस्य स्वरूपमाह । हेअर्जुन । विज्ञानसहितं - उपासनविषज्ञानसहितं । गुह्यतमं - अतिरहस्यं । इदंतु - विलक्षणं । ज्ञानं-भक्तिरूपोपासनाख्यं । अनसूयवे - असूयारहिताय । ते - तुभ्यं । प्रवक्ष्यामि । यत् - ज्ञानं । ज्ञात्वा - अनुष्ठाय । अशुभात् - संसारात् । मोक्ष्यसे - मुक्तो भविष्यसि ॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

इदं - वक्ष्यमाणं ज्ञानं । राजविद्या - विद्याश्रेष्ठं । राजगुह्यं - रहस्यश्रेष्ठं । उत्तमं पवित्रं - परमपवित्रं । प्रत्यक्षावगमं - प्रत्यक्षविषयकं । धर्म्यं - धर्मादनपेतं । अतएव । कर्तुं-अनुष्ठातुं । सुसुखं । अव्ययं - यावदात्मभावित्वादक्षयंच ॥ २ ॥

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

हेपरंतप । अस्य - निरतिशयस्य । धर्मस्य - भक्तिरूपोपासनस्य । अश्रद्दधानाः-अविश्वसन्तः पुरुषाः । मां-अखिलहेयप्रत्यनीकं । अप्राप्य । मृत्युसंसारवर्त्मनि - मृत्युरूपसंसारमार्गे । निवर्तन्ते - नितरां-वर्तन्ते ॥ ३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहंतेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

इदं । सर्वं । जगत । अव्यक्तमूर्तिना - अप्रकाशितस्वरूपेण ।

मया । ततं - व्याप्तं । अतः । सर्वभूतानि । मत्स्थानि - मदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकानि । अहंतु । तेषु - भूतेषु । नावस्थितः-तदायत्तस्थितिर्नभवामि ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्यमे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

भूतानि । मत्स्थानि नच - जलादिकं घटादाविव मयि स्थितानि न भवन्ति । तर्हि धारकत्वव्यापकत्वे कथं तवेत्यत्राह, मे - मम । ऐश्वरं - ईश्वरसंबन्धिनं । योगं -अघटितघटनाचातुर्यम् । पश्य - अवलोकय । अहम् । भूतभृत् - भूतानां धारकः । नचभूतस्थः - भूतेषु स्थितोन । किन्तु, मम । आत्मा- संकल्पएव । भूतभावनः - भूतानां धारणादिहेतुः ॥ ५ ॥

यथाऽऽकाशस्थितोनित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

नित्यम् । आकाशस्थितः - अनालम्बनेविद्यमानः । सर्वत्रगः - सर्वत्रवर्तमानः । महान् वायुः यथा । तथैव । सर्वाणि । भूतानि । मत्स्थानि - मदायत्तस्थितिकानि । इति । उपधारय - निश्चिनु ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

हेकौन्तेय । सर्वभूतानि । कल्पक्षये - कल्पान्ते । मामिकां - मच्छरीरभूताम् । प्रकृतिं - तमःशब्दवाच्यां । यान्ति - प्रविशंति । तान्येव - भूतानि । कल्पादौ - कल्पारम्भे । पुनरहं । विसृजामि - प्रकृतेर्विभज्य सृजामि ॥ ७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

स्वां - स्वकीयां । प्रकृतिं विचित्रपरिणामिनीम् । अवष्टभ्य - भूमिराप इत्युक्तरीत्या अष्टधा परिणमय्य । प्रकृतेः - महामोहिन्याः ।

वशात् - अधीनत्वाद्धेतोः । अवशं - अस्वतन्त्रम् । इमम् । भूतग्रामम्- भूतसमूहं । पुनःपुनः । विसृजामि - विचित्रं सृजामि ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय ।
उदासीनवदासीन मसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

हेधनञ्जय । तानि-विषमसृष्ट्यादीनि । कर्माणि । मां । ननिबध्नन्ति- वैषम्यादिदोषेण नबन्धयन्ति । तत्र हेतुमाह । तेषु कर्मसु । असक्तं - सङ्गरहितम् । उदासीनवत् । आसीनं - वर्तमानम् । इति पूर्वेणा- न्वयः ॥ ९ ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

हेकौन्तेय । अध्यक्षेण - प्रत्यक्षमीक्षमाणेन । मया । प्रकृतिः । सचराचरं - स्थावरजंगमसहितम् जगत् । सूयते - जनयते । अनेन । हेतुना - कारणेन । जगत् । परिवर्तते - कुलालचक्रवत् पुनःपुनरा- वर्तते ॥ १० ॥

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

मूढाः - संकुचितज्ञाना जनाः । भूतमहेश्वरं - सर्वभूतनियन्ता- रम् । मानुषीं - मनुष्यसजातीयां । तनुं - विग्रहम् । आश्रितम् । मां । मम । परं - विलक्षणम् । भावं - स्वरूपं । अजानन्तःसन्तः । अवजानन्ति -प्राकृतं मनुष्यं मन्यन्ते ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसी मासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

राक्षसीं - रक्षःसम्बन्धिनीं । आसुरीं - असुरसम्बन्धिनीं । रजस्त मःप्रचुरां । मोहिनीं - मोहकरीं । प्रकृतिं - स्वभावम् । श्रिता जनाः । मोघाशाः- विफलाभिलाषाः । मोघकर्माणः - व्यर्थारम्भाः । मोघज्ञा- नाः - विफलज्ञानाः । विचेतसः-विमनस्काश्च । भविष्यन्तीति शेषः॥१२॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

हेपार्थ । दैवीं - देवसंबन्धिनीं, सत्वप्रचुराम् । प्रकृतिम् । आश्रिताः । महात्मानः - महानुभावास्तु । भूतादिं - भूतानां - देवमनुष्यादीनां, आदिं - कारणभूतम् । अव्ययं - विकाररहितम् । माम् । ज्ञात्वा । अनन्यमनसः - मदेकचित्ताःसन्तः । भजन्ति ॥ १३ ॥

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

ते । भक्त्या-मयि निरतिशयप्रीत्या । सततम् । मां कीर्तयन्तः । दृढव्रताः - दृढसंकल्पाःसन्तः । यतंतः - मत्कर्मसु यतमानाः । नमस्यन्तः - दण्डवत् प्रणिपतन्तः । नित्ययुक्ताः- मया नित्ययोगमाश्रित्यदास्यभावनासक्ताः । सततम् उपासते ॥ १४ ॥

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

अन्येपि केचिन्महात्मानः । ज्ञानयज्ञेन - मत्स्वरूपगुणविषयज्ञानरूपयज्ञेनच । माम् । यजंतः - प्रीणयन्तः । विश्वतोमुखं - विश्वप्रकारकं माम् । बहुधा - बहुप्रकारेण । पृथक्त्वेन, एकत्वेनच - कार्यकारणोभयावस्थजगदाकारेणेत्यर्थः । उपासते ॥ १५ ॥

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मंत्रो हमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अहमेव । क्रतुः - ज्योतिष्टोमादिः । अहमेव । यज्ञः - ब्रह्मयज्ञादिः । अहमेव । स्वधा । अहमेवौषधम् । अहमेव मन्त्रः । अहमेवाज्यम् । अहमेवाग्निः । अहमेव । हुतं - होमश्च ॥ १६ ॥

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यंपवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

अस्य - ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य । जगतः । पिता । माता ।

धाता - स्रष्टा । पितामहः - जनकस्यापि जनकः । पवित्रं - पावनम् । वेद्यं - ज्ञेयम् । ओंकारः – प्रणवः ! ऋक् । साम । यजुश्च । अहमेव ॥ १७ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवप्रलयस्थानं निधानम् बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

गतिः - प्राप्यम् । भर्ता - धारयिता । प्रभुः - शासिता । साक्षी - अध्यक्षः । निवासः - वासस्थानम् । शरणं - उपायः । सुहृत - हितैषी । प्रभवप्रलयस्थानं - उत्पत्तिविनाशयोः स्थानम् - उपादानकारणमित्यर्थः । निधानं - कारणेलीयमानं वस्तु । अव्ययं - विकाररहितम् । बीजं - कारणंच । अहमेव ॥ १८ ॥

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामिच ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

अहमेव । तपामि - आदित्यरूपेण स्थित्वा तापं करोमि । अहमेव । वर्षं - जलम् । निगृह्णामि - पर्जन्यादिरूपेण – स्वीकरोमि । अहमेव । उत्सृजामि - वर्षामि । अमृतं - जीवनसाधनम् । मृत्युं - मरणसाधनम् । अहमेव ! किंबहुना । सत् - वर्तमानम् । असत् - अतीतमनागतंच सर्वं वस्तु । अहमेव ॥ १९ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

त्रैविद्याः - ऋग्यजुः सामरूपवेदत्रयप्रतिपाद्यकर्मनिष्ठाः । यज्ञैः – यागैः । मां - इन्द्रादिरूपेणास्थितम् । इष्ट्वा- आराध्य । सोमं पिबंतीति सोमपाः । अतएव, पूतपापाः - निवृत्तप्रतिबन्धकाः संतः । स्वर्गतिं । प्रार्थयन्ते । तेजनाः । पुण्यं–सुखरूपं । सुरेन्द्रलोकं–स्वर्गलोकं । आसाद्य - प्राप्य । दिवि - स्वर्गे । दिव्यान् – अमानुषान् देवभोगान् । अश्नन्ति–भुञ्जते ॥ २० ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

ते – स्वर्गभोक्तारः । विशालं – विस्तृतं । तं प्रार्थितम्। स्वर्गलोकं – स्वर्गसुखं । भुक्त्वा–अनुभूय । पुण्ये - सुकृते । क्षीणेसति । मर्त्यलोकं - भुवं । विशंति । एवं प्रकारेण । कामकामाः- शब्दादिविषयाभिलाषिणः । त्रयीधर्म–वेदप्रतिपाद्यं कर्म । अनुप्रपन्नाः – अनुसरंतः । गतागतं – यातायातम् । लभन्ते ॥ २१ ॥

अनन्याश्चितयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अनन्याः – प्रयोजनांतरविमुखाः । मां । चिन्तयन्तः - सततं परिशीलयन्तः । ये जनाः । मां – आश्रितवात्सल्यैकजलधिम् । पर्युपासते - स्वरूपरूपगुणविभूतिभिः सर्वैः प्रकारै रुपासते । नित्याभियुक्तानां - मयानित्याभियोगमाकांक्षतां । तेषां । अहं – सर्वेश्वरः । योगक्षेमं–अप्राप्तलाभोयोगः, क्षेमः - तत्परिपानं, तौ । वहामि–प्रापयामि ॥ २२ ॥

येप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेपि मामेव कौंतेय यजन्त्यविधिपूर्वकं ॥ २३ ॥

हेकौंतेय । ये । अन्यदेवताभक्ताः - इन्द्रादिदेवतासुभक्तिमन्तःपुरुषाः । श्रद्धया । युक्तास्सन्तः । यजन्ति–तादेवताः पूजयन्ति । तेपि । मामेव – सर्वस्य मदात्मकत्वेन तत्तच्छब्दवाच्यम् मामेव । यजन्ति । किंतु । तत् । विधिपूर्वकं - विध्यर्थयाथात्म्यज्ञानपूर्वकम् । न ॥२३ ॥

अहंहि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्वेनातश्च्यवंति ते ॥ २४ ॥

अहं– सर्वस्य शरीरतया इन्द्रादिरूपोहमेव । सर्वयज्ञानां । भोक्ता प्रभुश्च । हीतिप्रसिद्धौ । किंतु । मां । तत्वेन–सर्वकर्मणामिंद्रादिशरीरकः परमात्मैवाराध्यः फलप्रदश्चेत्येवंरूपेण याथार्थ्येन। नाभिजानन्ति । अतः । च्यवन्तिं - भ्रश्यंति ॥ २४ ॥

यांति देवव्रता देवान् पितॄन् यांति पितृव्रताः ।
भूतानि यांति भूतेज्या यांति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

देवव्रताः -व्रतशब्दः संकल्पवाची, देवेष्विन्द्रादिषु , व्रतं - देवान् यजाम इति यजनसंकल्पः, येषांते तथोक्ताः । देवान् । यांति । पितृव्रताः पितॄन् यांति । भूतेज्याः - भूतेषु- यक्षादिषु, इज्या-संकल्पपूर्वकम् यजनं, येषां ते तथोक्ताः । भूतानि । यांति । मद्याजिनः -अनेन कर्मणा परमात्मानं ईजे इति संकल्प्य देवर्षिपितृभूतादिशरीरकं मामाराधयन्तः पुरुषाः । मामेव । यांति ॥ २५ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

यः । भक्त्या । मे – मह्यम् । पत्रं पुष्पंवा । तदभावे तोयं वा । प्रयच्छति – समर्पयति । प्रयतात्मनः - परिशुद्धांतःकरणस्य । तस्य । भक्त्युपहृतं – भक्त्या समर्पितम् । तत् – पत्रादिकम् । अहं – अवाप्तसमस्तकामः । अश्नामि - अनुभवामि ॥ २६ ॥

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

हेकौंतेय । यत्-देहयात्रानिमित्तं लौकिकं कर्म । करोषि । यदश्नासि – देहधारणार्थं यदशनं करोषि । यज्जुहोषि – होमरूपंयद्वै-दिकं कर्मकरोषि । यत् – दानम् । ददासि - दानंकरोषि । यत्तपस्यसि – तपःकरोषि । तत्सर्वम् । मदर्पणं कुरुष्व ॥ २७ ॥

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
सन्नयासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

एवम् – उक्तरीत्या । संन्यासयोगयुक्तः – मयि सर्वकर्मसमर्पणम् – सन्न्यासः , सएव योगो - अनुसन्धानं , तेन युक्तः , आत्मा-मनः , यस्य सतथोक्तः । त्वम् । शुभाशुभफलैः - शुभानि – अनुकूलानि , अशुभानि - प्रतिकूलानि , फलानि , येषां , तैः - तथो

क्तैः । कर्मबन्धनैः - कर्मरूपप्राप्तिप्रतिबन्धकैः । मोक्ष्यसे - मुक्तो भविष्यसि । विमुक्तस्सन् । मामेव , उपैष्यसि - प्राप्स्यसि ॥ २८ ॥

समो हं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः ।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयिते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

अहम् । सर्वभूतेषु-देवमनुष्यादिसर्वभूतेषु । समः-समाश्रयणीयत्वेन तुल्यः । मे - मम । द्वेष्यः - जात्यादिनिकर्षेण परिहरणीयः । न । प्रियः - जात्याद्युत्कर्षेण परिग्राह्योपि । न । किंतु । ये । माम् । भक्त्या , भजन्ति । ते । मयि वर्तन्ते - मत्समा इव मया सह विहरन्ति । तेषुच अहमपि वर्ते - मदुत्कृष्टैरिव तैःसह विहरामि ॥ २९ ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

सुदुराचारः-अकृत्यकरणरूपदुराचारयुक्तोपि । अनन्यभाक्-मदेकप्रवणः । माम् । भजतेचेत् । सः । साधुरेव - समीचीन एव । मन्तव्यः-बहुमन्तव्यः । सः । सम्यक् -समीचीनं यथा तथा । व्यवसितः-श्रियःपतिरखिलहेयप्रत्यनीको भगवान् नारायण एव मत्स्वामीत्येवंरूपाध्यवसायं कृतवान् ॥ ३० ॥

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ।
कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

दुराचारोपि । क्षिप्रं - शीघ्रमेव । धर्मात्मा - अनन्यमद्भजनरूपधर्मनिरतान्तःकरणः । भवति । शश्वत । शाश्वतीं - विरुद्धाचारनिवृत्तिम् । निगछति । हेकौन्तेय । प्रतिजानीहि - त्वमेवास्मिन्नर्थे प्रतिज्ञां कुरु । मे भक्तः । नप्रणश्यति ॥ ३१ ॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य ये पि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियोवैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परां गतिं ॥ ३२ ॥

हेपार्थ । पापयोनयोपि - पापजन्मानोपि । स्त्रियः , वेश्याः, शूद्राश्च । ये सन्ति । तेपि । मां व्यपाश्रित्य । परां -उत्कृष्टां । गतिं । यान्ति - प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

पुण्याः - पुण्यजन्मानः। भक्ताः-मयि भक्तिमन्तः। ब्राह्मणाः राजर्षयश्च। किंपुनः - किंवक्तव्यम्। अतः। अनित्यं - अस्थिरं। असुखं - सुखरहितम्। इमं - अतिक्षुद्रम्। लोकं। प्राप्य, वर्तमानस्त्वमपि। मां भजस्व ॥ ३३ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भक्तेः स्वरूपमाह। हे अर्जुन। मद्भक्तः - मय्यत्यन्तप्रीतियुक्तः सन्। मन्मनाः भव- मय्येव तैलधारावदविच्छिन्न स्मृतिसन्तानरूप मनोवृत्तियुक्तो भव। मद्याजी - मद्यजनशीलः। भव। मां। नमस्कुरु। एवं - अनेन प्रकारेण। आत्मानं। युक्त्वा - लब्ध्वा। मत्परायणः - मदेकाश्रयः। मामेव। एष्यसि - प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्यविरचिते गीतार्थसंग्रहे

॥ नवमोध्यायः ॥९॥

अथ दशमोऽध्यायः।

श्रीभगवानुवाच।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

एवं सपरिकरं भक्तियोगमुक्त्वा इदानीं तदुत्पत्तये तद्विवृद्ध्येच भगवतो निरंकुशैश्वर्यादि. कल्याणगुणानंत्यं प्रपंचयति। हेमहाबा-

हो । मे-मम । परं-उत्कृष्टं । वचः । भूयएव । शृणु-सावधान माकर्णय । किं तद्वच इत्यत्राह । प्रीयमाणाय - मदीयमाहात्म्यश्रवणे अत्यंतप्रीतियुक्ताय । ते-तुभ्यं । हितकाम्यया-हितेच्छया । अहं । यद्वचः । वक्ष्यामि-कथयिष्यामि ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अह मादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

मे-मम । प्रभवं-प्रभावं । सुरगणाः-ब्रह्मादिदेवगणाः । नविदुः-नजानंति । महर्षयश्च,नजानंति । तत्रहेतुमाह । अहं । देवानां महर्षीणांच - संबन्धिनः । सर्वशः - सर्वस्यज्ञानशक्त्यादेः । आदिः-कारणंहि । तेषां मया दत्तं ज्ञानशक्त्यादिकं परिमितं, अतो मां यथावन्न जानंति, इतिभावः ॥२॥

योमामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

मर्त्येषु - मनुष्येषु मध्ये । असंमूढः-मोहरहितः । यः-मनुष्यः । माम् । अजं-उत्पत्तिरहितं । अतएव अनादिं । लोकमहेश्वरं -सर्वलोकनियंतारंच । वेत्ति । सः । सर्वपातकैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपोदानं यशोऽयशः ।
भवंति भावाभूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

बुद्धिः - अध्यवसायः । ज्ञानं - चिदचिद्वस्तुनिश्चयः । असंमोहः - मोहाभावः । क्षमा - सहनं । सत्यं - यथार्थविषयकभूतहितरूपवचनस्वभावत्वं । दमः - बाह्येन्द्रियनिग्रहः । शमः - अन्तरिन्द्रियनिग्रहः । सुखं - अनुकूलानुभवः । दुःखं - प्रतिकूलानुभवः । भवः- स्वस्थता । अभावः - अस्वस्थता । भयं - भीतिः । अभयं - भयाभावः । अहिंसा - हिंसानिवृत्तिः । समता - सर्वत्रसमदर्शित्वं । तुष्टिः - सन्तोषः । तपः - कायक्लेशः । दानं - वितरणं । यशः -

कीर्तिः । अयशः - अपकीर्तिः । एवमाद्याः । भावाः – धर्माः । मत्तएव – मत्संकल्पादेव । भवंति ॥ ४ ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसाजाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

पूर्वे - प्राचीनाः । मानसाः - ब्रह्मणो मनःसंभूताः । सप्त महर्षयः । चत्वारोमनवश्च । मद्भावाः - मत्संकल्पानुवर्तिनएव । येषां - मनुमहर्षीणां । लोके - संतानरूपे । इमाः - परिदृश्यमानाः । प्रजाः । जाताः – संभूताः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्वतः ।
सोऽविकंप्येन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतां । मम । विभूतिं - ऐश्वर्यं । योगं - कल्याणगुणयोगंच । तत्वतः – यथावत् । यः । वेत्ति - जानाति । सः । अविकंप्येन- अविचाल्येन । योगेन – भक्तियोगेन । युज्यते – संबध्यते । अत्रसंशयोनास्ति ॥ ७ ॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजंतेमां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

अहं । सर्वस्य – चिदचित्प्रपंचस्य । प्रभवः - उत्पत्तिकारणं । मत्तएव । सर्वं प्रवर्तते । इति - एवंरूपं मदैश्वर्यं । मत्वा – ज्ञात्वा । बुधाः - ज्ञानिनः । भावसमन्विताः - मय्यभिप्रायवंतःसंतः । मांभजंते ॥ ८ ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमंति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ताः - मय्यर्पितचित्ताः । मद्गतप्राणाः – मदेकाश्रयजीविताः । परस्परं - अन्योन्यं । बोधयंतः –स्वस्वविदितमत्कल्याणगुणविशेषान् ज्ञापयन्तः । मां । नित्यं - अनवरतं । कथयन्तः ।

तुष्यंतिच रमन्तिच - वक्तारः श्रोतृप्रश्नेनानन्यप्रयोजनेन तुष्यन्ति, श्रोतारश्च श्रवणेनानवधिकातिशयप्रियेण रमंते ॥ ९ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

सततयुक्तानां-मयानित्ययोगमांकांक्षमाणानां । भजतां - भक्तिंकुर्वतां । तेषां - बुधानां । अहं । तं - तादृशं । बुद्धियोगं - बुद्धिरूपमुपायं । प्रीतिपूर्वकं । ददामि । येन - योगेन । ते । मामुपयान्ति ॥ १० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थ महमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

तेषां - बुधानां । अनुकम्पार्थं - अनुग्रहाय । अहं । आत्मभावस्थः- तेषां मनोवृत्ति विषयतयाऽ वस्थितः सन् । भास्वता-परितः प्रकाशमानेन । ज्ञानदीपेन - मद्विषयज्ञानप्रदीपेन । अज्ञानजं - ज्ञानविरोधिप्राचीनकर्मजनितं । तमः - विषयप्रावण्यरूप मन्धकारं । नाशयामि ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितोदेवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

परं - जगत्कारणभूतं । ब्रह्म । परं-सर्वोत्कृष्टं । धाम - ज्योतिः । परमं - उत्कृष्टतमं । पवित्रं - शुद्धिकरं । वस्तुच । भवानेव । किमत्र प्रमाणमित्यत्राह । सर्वे ऋषयः । त्वां - देवकीतनयतयावतीर्णं भवन्तमेव । शाश्वतं - सनातनं । दिव्यं - तमसःपरस्तात् वर्तमानं । पुरुषं- पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यं महापुरुषम् । आदिदेवं - जगत्सृष्ट्यादिरूपक्रीडा

परं । अजं - कर्मकृतोत्पत्तिरहितं । विभुं - सर्वव्यापकंच । आहुः - प्रवदन्ति । तथा । विशिष्टोदेवर्षिर्नारदः, असितदेवलव्यासाश्च । आहुः - एकैकं वदन्ति । किंश्च । स्वयमेव - ब्रह्मादीनामपि गुरुस्त्वमेव । मे - मह्यम् । ब्रवीषि ॥ १२ ॥ १३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
नहिते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

हे केशव ? मां - शिष्यम् शरणागतं प्रति । यत् - त्वदसाधारणं निरंकुशमैश्वर्यं । वदसि । तत । ऋतं - सत्यं । मन्ये । हेभगवन् । ते- तव । व्यक्तिं - वैभवप्रतिपादनप्रकारं । देवाः - ब्रह्मादयः । दानवाः - असुराश्च ! न विदुः - न जानन्ति ॥ १४ ॥

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

भूतभावन - भूतसमुत्पादक । भूतेश - सर्वभूतनियामक । देव देव - सर्वदेवशिखामणे । जगत्पते - अखिलजगत्स्वामिन् । हे पुरुषोत्तम । त्वं । स्वयमेव । आत्मना - आत्मभावभूतज्ञानेन । आत्मानं- उक्तैश्वर्यविशिष्टं । त्वं । वेत्थ - जानासि । भवद्वैभवं वक्तुं भवानेव - समर्थः नान्य इति भावः ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्याह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

हेभगवन् । अशेषेण - अखिलं त्वदैश्वर्यं । त्वमेव । वक्तुं - प्रति पादयितुं । अर्हसि । हि - यस्मात्कारणात् । आत्मविभूतयः - भवदैश्वर्याणि । दिव्याः - अद्भुतानि । याभिर्विभूतिभिः । त्वं । इमान् - अखिलान् । लोकान् । व्याप्य । तिष्ठसि - वर्तसे ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगीत्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषुकेषुच भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

हे भगवन् । अहम् । योगी - भक्तियोगनिष्ठः सन् । त्वां । सदा । परिचिन्तयन् - परितः चिन्तयितुं । कथं - केन प्रकारेण - विद्यां-जानीयाम् । किंच । मया । त्वं । केषुकेषु । भावेषु · मनोवृत्तिषु । चिन्त्यः - चिन्तनीयः । असि ॥ १७ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्तिमेऽमृतम् ॥ १८ ॥

हेजनार्दन । आत्मनः - तव । योगं - स्रष्टृत्वादिगुणयोगं । विभूतिं -ऐश्वर्यंश्च । भूयः - पुनः । विस्तरेण । कथय । हि-यस्मात । अमृतं - अमृतवदत्यन्तं भोग्यभूतं भवन्माहात्म्यं । शृण्वतः - आकर्णयतः । मे तृप्तिर्नास्ति ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्याह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्यमे ॥ १९ ॥

हन्त , आश्चर्ये । हेकुरुश्रेष्ठ । ते -तुभ्यं । प्राधान्यतः - प्रधानत्वेनोपलक्षिताः । दिव्याः - कल्याणीः । आत्मनः - मम । विभूतीः । कथयिष्यामि । मे-मम । विस्तरस्य - विभूतिगोचरशब्दप्रपंचस्य । अन्तः-अवसानं । नास्ति ॥ १९ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यंच भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

हे गुडाकेश - हे अर्जुन । अहं । आत्मासन् । सर्वभूताशयस्थितः - सर्वप्राणिहृदयकमले स्थितः । अहमेव । भूतानां । आदिः - उत्पत्तिहेतुः । मध्यं- स्थितिहेतुः । अन्तः - प्रलयहेतुश्च ॥ २० ॥

आदित्यानामहंविष्णु र्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणा महं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यानां - द्वादशादित्यानां मध्ये । विष्णुर्नामश्रेष्ठादित्योहं । ज्योतिषां - तेजः पदार्थानाम्मध्ये । अंशुमान् - प्रशस्तकिरणः । रविः-

सूर्योहं । मरुतां-एकोनपंचाशद्वायूनां मध्ये । मरीचिरहमस्मि । नक्षत्राणां - अश्विन्यादीनां पतिः । शशी - चन्द्रोहम् ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

वेदानां - चतुर्णाम्मध्ये । सामवेदोहमस्मि । देवानांमध्ये । वासवः- इन्द्रोहमस्मि । इन्द्रियाणां मध्ये मनश्चाहमस्मि । भूतानां-प्राणिनां । चेतना - बुद्धिरस्मि ॥ २२ ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसां ।
वसूनां पावक श्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणां-एकादशानां । शंकरोनामरुद्रश्च । अहमस्मि । यक्षरक्षसां- यक्षाणां राक्षसानांच , पतिः वित्तेशः - कुबेरोहं । वसूनां - अष्टानां मध्ये । पावकश्चाहमस्मि । शिखरिणां - कांचनमयशिखरवतांमध्ये । मेरुरहं ॥ २३ ॥

पुरोधसांच मुख्यंमां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसा मस्मि सागरः ॥ २४ ॥

हेपार्थ । पुरोधसां - पुरोहितानांमध्ये । मुख्यम् । बृहस्पतिंच । मां । विद्धि - जानीहि ! सेनानीनां - चमूपतीनां मध्ये । स्कन्दः- कुमारः । अस्म्यहम् । सरसां - जलाशयनां मध्ये । सागरः - समुद्रोहमस्मि ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

महर्षीणांमध्ये । भृगुर्महामुनिरहं । गिरां-अर्थवच्छब्दानांमध्ये । एकमक्षरं-ओमित्येकाक्षरभूतः प्रणवोहमस्मि । यज्ञानांमध्ये । जपरूपो

यज्ञोहमस्मि । स्थावराणां पर्वतमात्राणांमध्ये । हिमालयः - हिमवान्प र्वतोहमस्मि ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणांच नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

सर्ववृक्षाणांमध्ये । अश्वत्थोहं । देवर्षीणांमध्ये । नारदोहं । गन्धर्वाणांमध्ये । चित्ररथोहं । सिद्धानां - ज्ञानिनांमध्ये । कपिलोनाम-मुनिरहं । अश्वानांमध्ये । अमृतोद्भवं - अमृतमथनसमयोत्पन्नं । उच्चैःश्रवसंनामदेवेन्द्रतुरंगं । मांविद्धि । गजेन्द्राणां - गजश्रेष्ठानांमध्ये । ऐरावतंच । मांविद्धि । नराणां - मनुष्याणांमध्ये । नराधिपं राजानंच । मांविद्धि ॥ २६ ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

आयुधानां - मत्सुदर्शनव्यतिरिक्तायुधानांमध्ये । वज्रं - वज्रायुधं । अहमस्मि । धेनूनांमध्ये । कामधुक् - कामधेनुरहमस्मि । प्रजनयतीतिप्रजनः, प्रजननसमर्थः कंदर्पोहमस्मि । सर्पाणां-एकशिरसां पन्नगानांमध्ये । वासुकिः- मन्दराचलरज्जुतयावस्थितः सर्पोस्मि ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

नागानां- बहुशिरसां पन्नगानांमध्ये । अनन्तः-शेषोहमस्मि । यादसां-जलजन्तूनांमध्ये । तत्पतिर्वरुणोहं । पितॄणां - अग्निष्वात्तादीनांमध्ये । अर्यमाचाहमस्मि । संयमतां-दण्डयतांमध्ये । यमः-वैवस्वतोहं ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

दैत्यानां मध्ये । प्रह्लादो वैष्णवाग्रेसरश्च । अहमस्मि । कलयतां – अनर्थप्रापकतया गणनीयानां मध्ये । कालाख्यः पुरुषोहमस्मि । मृगाणां मध्ये । मृगेन्द्रः – सिंहश्च । अहमस्मि । पक्षिणां मध्ये । वैनतेयश्चाहमस्मि ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

पवतां – सततगमनशीलानां मध्ये । पवनः - वायुः । अहमस्मि । शस्त्रभृतां - शस्त्रधारिणां मध्ये । रामः - परशुरामस्यापि जेता रावणान्तकोहमस्मि । झषाणां - मत्स्यानां मध्ये । मकरश्चाहमस्मि । स्रोतसां - प्रवाहाणां मध्ये । जाह्नवी – गंगाहमस्मि ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

हे अर्जुन ? सर्गाणां – सृज्यानां सकलपदार्थानाम् । आदिः – स्रष्टा । अन्तः - संहर्ता । मध्यं - पालयिताच । अहमेव । विद्यानां - मध्ये । अध्यात्मविद्या - ब्रह्मविद्याहम् । प्रवदतां - वितण्डादिकथाः कुर्वताम् । वादः - तत्वनिर्णयकथाहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणा मकारोस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अक्षराणां - वर्णानांमध्ये । अकारोहं । सामासिकस्य – तत्पुरुषादिसमासवर्गस्य, मध्ये । द्वन्द्वः समासोहं । अक्षयः – आद्यन्तरहितः । कालश्चाहमेव । विश्वतोमुखः - चतुर्मुखः । धाता - हिरण्यगर्भश्चाहम् ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाह मुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृति र्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

सर्वहरः-सर्वप्राणिहरः । मृत्युः - यमश्चाहं । भविष्यतां - उत्पत्स्यमानपदार्थानां । उद्भवः-उत्पत्तिरूपाक्रियाहं । नारीणां । श्रीः-लक्ष्मीरहं । कीर्तिः यशः । वाक्-सरस्वतीचाहं । स्मृतिः-अनुभूतार्थस्मरणं । मेधा - धारणावतीधीः । धृतिः - धैर्यं । क्षमा-क्षांतिश्चाहं ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

तथा, साम्नां-रथन्तरादीनांमध्ये । बृहत्सामाहं । छन्दसां - छन्दोविशिष्टमंत्राणांमध्ये । गायत्री - वेदमातृत्वेन श्रुतिप्रसिद्धा गायत्रीछंदोविशिष्टा चर्तुविंशत्यक्षरा त्रिपदाऋगहं । मासानां - चैत्रादीनांमध्ये । मार्गशीर्षोमासोहं । ऋतूनां - षण्णांमध्ये । कुसुमाकरः- वसन्तोहं ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम ॥ ३६ ॥

छलयतां-परस्परंवंचनंकुर्वतांजनानां । द्यूतं - तादृशवंचनहेतुभूतमक्षदेवनं, छलकरणयुद्धादिरूपोहं । तेजस्विनां - पराभिभवनसामर्थ्यवतां सम्बन्धि । तेजोहं । जयशीलानां । जयोहमस्मि । व्यवसायशीलानां । व्यवसायः - निष्ठाहमस्मि । सत्त्ववतां । सत्वं - महामनस्त्वमहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाः कविः ॥ ३७ ॥

वृष्णीनां, मध्ये । वासुदेवः - वसुदेवतनयोहं । पाण्डवानां-पंचानांमध्ये । धनंजयः-त्वंचाहम् । मुनीनां - मननशीलानां, मध्ये । व्यासोप्यहं । कवीनां,- विपश्चितां मध्ये । उशनाः- शुक्रोनामकविरहम् ॥ ३७ ॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

दमयतां - यथापराधन्दण्डं कुर्वतांसम्बन्धी। दण्डः - निग्रहश्चाह मस्मि। जिगीषतां - जेतुमिच्छतां। नीतिः - जयोपायोहमस्मि। गुह्यानां - रहस्यार्थगोपनोपायानांमध्ये। मौनंचाहमस्मि। ज्ञानवतां - संबंधि। ज्ञानं-तत्वविषयकंचाहम् ॥ ३८ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

सर्वभूतानां - नित्यसृज्यमानानां सुरनरतिर्यगादीनां। यच्च-परोक्ष मपरोक्षंवा। बीजं-उपादानकारणमस्ति। हे अर्जुन! तदप्यहमेव। मया। विनाभूतं -शरीरतयांतरननुप्रविष्टं। यच्चराचरं - जगमं स्थावरं। स्यात। तन्नास्ति ॥ ३९ ॥

नान्तोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप।
एषतूद्देशतः प्रोक्तो विभूते र्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

हे परंतप! दिव्यानां - कल्याणिनीनाम्। मम। विभूतीनां - नियाम्यवस्तूनाम्। अन्तः - परिच्छेदः। नास्ति। एषः - पूर्वोक्तः। विभूते र्विस्तरस्तु। उद्देशतः - संक्षेपेण। मया। प्रोक्तः - कथितः ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

विभूतिमत - अनेकनियाम्यवस्तुविशिष्टम्। श्रीमत् - कान्तिमत्। ऊर्जितंवा - बलवच्च। यद्यत्सत्वं - जन्तुजातम्। दृश्यते। तत्तत्सर्वम्। मम। तेजोंशसम्भवं - तेजसः - नियमनसामर्थ्यस्य, अंशः - लेशः, सम्भवः - कारणम्, यस्य तत्तथोक्तमेव। अवगच्छ - जानीहि ॥ ४१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्री भगवद्गीतायाम् दशमोध्यायः ॥ १० ॥

अथवा । हे अर्जुन! बहुना - मया पृथक् पृथक् अविरतम् कथ्यमानेन । ज्ञानेन - ज्ञायमानेनच । एतेन - विभूतिविस्तरेण । किम् - किंप्रयोजनम् । अहम् - सर्वेश्वरः । इदं - कार्यकारणोभयावस्थं स्थूलसूक्ष्मं चिदचिद्वस्त्वात्मकम् । कृत्स्नं जगत् । एकांशेन - मन्नियमनसामर्थ्यैकभागेन । विष्टभ्य - नियन्तृतयावष्टभ्य स्थितः । एवं संग्रहेण जानीहीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्यविरचिते गीतार्थसंग्रहे
दशमोध्यायः ॥ १० ॥

श्रीः ।

॥ श्रीमतेरामानुजायनमः ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

एवम् भगवदसाधारणेन कल्याणगुणगणेन सह भगवतः सर्वात्मकत्वे सकलजगच्छरीरकत्वे समस्तचेतनाचेतननियन्तृत्वे कथिते सति तच्छ्रुत्वा आस्तिक्यातिशयेनतत्तथैवेति निश्चित्य यथाश्रुताकारविशिष्टं भगवन्तं साक्षात्कर्तुकामोर्जुनः पृच्छति ।

मदनुग्रहाय - मम अनुग्रहं कर्तुम् । परमं गुह्यम्-अतिरहस्यम् अध्यात्मसंज्ञितं - आत्मविषयकतया अध्यात्मनामकम् । यद्वचः । त्व

या- आप्ततमेन। उक्तम् । तेन - वाक्येन । अयं-आत्मविषयः । मम। मोहः - भ्रमः । विगतः - निवृत्तः ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

हे कमलपत्राक्ष ? भूतानां - देवमनुष्यादिसमस्तजन्तूनाम् । त्वत्तः - परमात्मनः सकाशात् । भवाप्ययौ-उत्पत्तिलयौ । विस्तरशः- प्रपंचेन । मया श्रुतौ । अव्ययं - अवधिरहितम् । माहात्म्यं - भवन्माहिमाच । विस्तरेण श्रुतं । हीत्याश्चर्ये ॥ २ ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

हे परमेश्वर- सर्वनियामक । त्वं। आत्मानं -भवन्तम् । यथा - येन प्रकारेण । आत्थ-ब्रवीषि । एतत् । एवं-इत्थम् सत्यमेव । हे पुरुषोत्तम । ते - तव । ऐश्वरं - त्वदसाधारणं । रूपं - दिव्यात्मस्वरूपं । द्रष्टुम् - साक्षात्कर्तुम् । इच्छामि ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

हे प्रभो । योगेश्वर - ज्ञानशक्त्यादिगुणयोगनियामक । तत - स्वरूपं । मया । द्रष्टुं - साक्षात्कर्तुं । शक्यमिति । यदि मन्यसे - संकल्पयसिचेत् । ततः - संकल्पादेव । आत्मानं - त्वत्स्वरूपम् । अव्ययम् - अशेषं यथा तथा । मे - मम । त्वमेव । दर्शय ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

एवमत्यन्तसन्तोषगद्गदकण्ठेन शरणागतेनार्जुनेन याचितो

भगवानुवाच –

हे पार्थ । शतशः - शतानि । सहस्रशः - सहस्राणि । नाना-विधानि – नानाप्रकाराणि । दिव्यानि - अप्राकृतानि । नानावर्णाकृतानि – अनेकशुक्लपीतादिवर्णसहितसुरनर तिर्यगादिसमानाकाराणि । मे – मम । रूपाणि । पश्य - अवलोकय ॥ ५ ॥

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

हे भारत । आदित्यान् , वसून् , रुद्रानश्विनौ , मरुतश्च । पश्य-मम रूपे साक्षात्कुरु । तथा । अदृष्टपूर्वाणि-इतः पूर्वं कुत्राप्यदृष्टानि । बहून्याश्चर्याणि । पश्य ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत कृत्स्नं पश्याद्य स चराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

हे गुडाकेश - अर्जुन । अद्य - इदानीं । इह - मया दर्शयिष्य-माणे मद्रूपे । एकस्थं - एकदेशस्थितम् । सचराचरं -जंगमस्थावरान्वितम् । कृत्स्नं - अखिलं । जगतपश्य । अन्यच्च यद्वस्तुजातं द्रष्टुमिच्छसि तदपि पश्य ॥ ७ ॥

नतु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

हे अर्जुन । अनेन स्वचक्षुषा – परिमितविषयग्राहिणा त्वदीयमांसचक्षुषातु । मां - उक्ताकारविशिष्टं । द्रष्टुं । न शक्यसे – शक्तो न भविष्यसि । ते – तव । दिव्यं - अप्राकृतम् । चक्षुर्ददामि । तेन - दिव्यचक्षुषा । मम । ऐश्वरं - असाधारणम् । योगं - अनन्तकल्याणगुणविभूतियोगं । पश्य ॥ ८ ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततोराजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

एवमुक्त्वा कृष्णः किंकृतवानिति पृच्छन्तं धृतराष्ट्रम्प्रति सञ्जयआह- हे राजन्। महा योगेश्वरः - सकलाश्चर्यमहायोग नियन्ता। हरिः- श्री कृष्णः। एवं - पूर्वोक्तरीत्या। उक्त्वा। ततः - तदनन्तरं। पार्थाय - अर्जुनाय। परमं - निरतिशयं। ऐश्वरं - स्वासाधारणम्। रूपं - विचित्रविग्रहं। दर्शयामास ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयन मनेकाद्भुतदर्शनम्।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

अनेकवक्त्रनयनं - अनेकानि- बहूनि, वक्त्राणि - मुखानि, नयनानिच यस्य तथोक्तम्। अनेकाद्भुतं दर्शनं यस्यतथोक्तम्। अनेकदिव्याभरणं - अनेकानि दिव्यानि भूषणानि यस्य तथोक्तम्। दिव्यानेकोद्यतायुधं - दिव्यानि अप्राकृतानि, अनेकानि - नानाविधानि, उद्यतानि - विरोधिनिरसनोद्युक्तानि, आयुधानि - चक्रादीनि, यस्य तथोक्तम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्।

सर्वाश्चर्यमयंदेव मनन्तं विश्वतो मुखम् ॥ ११ ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं - दिव्यानिमाल्यान्यबराणिच धरतीतितथोक्तम्। दिव्यगन्धानुलेपनम् - अप्राकृतसौरभवदनाद्यनुलेपयुक्तं। सर्वाश्चर्यमयं - आश्चर्यभूतं। देवं - द्योतमानं। अनन्तं - अपरिच्छिन्नं। विश्वतोमुखं - सर्वदिग्वर्तिमुखं। एतादृशं रूपं दर्शयामासेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ११ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवे द्युगपदुत्थिता।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

दिवि- आकाशे। सूर्यसहस्रस्य - अनन्तसूर्याणां। भा - कांतिः। युगपत् - एककालमेव। उत्थिता - उदिताभवेद्यदि। सा-कांतिः।

तस्य - भगवतः । महात्मनः - महाविग्रहस्य । भासः - तेजसः । सदृशी - समाना । स्यात् । अभूतोपमेयम् ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्त मनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र - तादृशे । देवदेवस्य - भगवतः । शरीरे । एकस्थं-एकदेशेस्थितं । अनेकधा - बहुप्रकारेण । प्रविभक्तं - भिन्नं । कृत्स्नं अखिलचेतनाचेतनात्मकं । जगत् । तदा - तस्मिन् समये । पाण्डवः- धनञ्जयः । अपश्यत् - ददर्श ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्यशिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

सः-धनञ्जः । ततः-अत्यद्भुतदिव्यविग्रहदर्शनाद्धेतोः ।विस्मयाविष्टः-आश्चर्यपरवशः । हृष्टरोमा-पुलकितगात्रस्सन् । देवं - भगवंतं । शिरसा - मूर्ध्ना । प्रणम्य-भूमौपतित्वा । कृतांजलिः सन् । अभाषत - उवाच ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वा स्तथा भूतविशेष संघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

हे देव! तव । देहे - दिव्यविग्रहे । सर्वान् देवान् - त्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवताः । तथा । सर्वान् - समस्तान् । भूतविशेषसंघान् - प्राणिविशेषसमूहान् । ब्रह्माणं - चतुर्मुखं । कमलासनस्थं - कमलासनस्य ब्रह्मणोमतेस्थितं । ईशं - रुद्रं । सर्वान् ऋषीन् - नारदप्रमुखांश्च । दिव्यान् - अलौकिकान् । उरगान् वासुकिप्रमुखसर्पान् । पश्यामि ॥ १५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

हे विश्वेश्वर! सकलजगन्नियन्तः । हे विश्वरूप! - सकलजगच्छरीरक । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं - अनेकानि - बहूनि, बाहवः, उदराणि, वक्त्राणि - नेत्राणिच, यस्यतं तथोक्तं । अनन्तं - अपरिछिन्नस्वरूपम् । त्वां । सर्वतः-समन्तात् । पश्यामि । तव । अन्तं-अवसानं । आदिं मध्यंच पुनः नपश्यामि ॥ १६ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणञ्च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्यं समंता दीप्तानलार्क द्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

तेजोराशिं - तेजः पुञ्जरूपं । सर्वतोदीप्तिमंतः - सर्वव्यापिप्रभावंतम् । दीप्तानलार्कद्युतिं - दीप्तानां - ज्वलितानां, अनलानां - अग्नीनां, अर्काणांच, द्युतिरिव द्युति र्यस्यतं तथोक्तं । अप्रमेयं - ईदृगिति परिच्छेतुमशक्यं । समन्तात् - सर्वतः । दुर्निरीक्ष्यं - प्रयासेनापि निरीक्षितुमशक्यं । एवमदृष्टरूपं । त्वां । किरीटिनं किरीटवंतं! गदिनं-गदावंतं । चक्रिणं - चक्रहस्तंच । पश्यामि - किरीटादिलांछनेन कृष्णएवायमिति प्रत्यभिजानामि ॥ १७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययश्शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

हे प्रभो! वेदितव्यं - उपासकैः ज्ञातव्यम् । परं - प्रकृतेः परम्, जीवादपि परम् । अक्षरम् । त्वमेव । अस्य - चेतनात्मकस्य । विश्वस्य - जगतः । परं - अनन्याधारम् । निधानं - आधारभूतस्त्वमेव । अव्ययः - सदैकरूपः । त्वमेव । शाश्वतधर्मगोप्ता - शाश्वतस्य धर्मस्य - नित्यस्य वर्णाश्रमोचितस्य, गोप्ता - रक्षकः । सनातनः पुरुषः - पुराणपुरुषः । त्वमेव । मतः - मया साक्षात्कृतइत्यर्थः ॥ १८ ॥

अनादिमध्यान्त मनन्तवीर्य मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं ॥ १९ ॥

अनादिमध्यान्तं - आदिमध्यान्तरहितम् । अनन्तवीर्यं - अनवधिकवीर्यसम्पन्नम् । अनन्तबाहुं - असंख्येयभुजम् । शशिसूर्यनेत्रं-

चन्द्रसूर्यव त्प्रसादप्रतापयुक्तसर्वनेत्रम् । दीप्तहुताशवक्त्रम् । प्रज्वलितकालाग्निव त्संहारोन्मुखानेकवक्त्रसंयुक्तम् । स्वतेजसा - स्वकीयप्रभया । इदम् । विश्वं - जगत्त्रयं । तपन्तं - अभिभवन्तंच । त्वाम् । पश्यामि - साक्षात्करोमि ॥ १९ ॥

द्यावापृथिव्यो रिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

द्यावापृथिव्योः - पृथिव्यन्तरिक्षादिसमस्तलोकानाम् । इदमंतरं - अन्तराळम् । एकेन त्वया । व्याप्तं - आक्रान्तंहि । सर्वादिशश्च । व्याप्ताः । हे महात्मन् इदम् । अनन्तम् । अद्भुतं - अतिविचित्रम् । उग्रं - अतिभयंकरम् । तव रूपम् दृष्ट्वा । लोकत्रयं - अनुकूलप्रतिकूलमध्यस्थरूप सकललोकवर्तिजनत्रितयम् । प्रव्यथितम् - अत्यन्तभीतम् ॥ २० ॥

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा स्स्तुवान्तित्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अमी । सुरसंघाः - देवसमूहाः । त्वाम् । विशन्तिहि । केचित - धैर्यरहिताः सुराः । भीताः सन्तः । प्रांजलयः - बद्धांजलयः । गृणन्ति - स्तुतिरूपाणि वाक्यानि यथा स्वज्ञानमुच्चारयन्ति । महर्षिसिद्धसंघाः - महर्षीणां - भृग्वादीनां, सिद्धानां - सनकादीनांच, संघाः - समूहाः । स्वस्तीत्युक्त्वा - मंगळाशासनम् कृत्वा । पुष्कलाभिः - समग्राभिः । स्तुतिभिः - स्तोत्रैः । त्वां स्तुवन्ति ॥ २१ ॥

रुद्रादित्या वसवो येच साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षा सुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रुद्रादित्याः - एकादशरुद्राः द्वादशादित्याः । वसवः - अष्टवसवः । येच साध्याः - साध्यनामका देवाः । विश्वेदेवाः अश्विनौ द्वौ । मरुतः - एकोनपंचाशद्वायवः । ऊष्मपाः - पितरः । ग-

न्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाश्च । ते सर्वे । विस्मिताः सन्तः । त्वा मेव । वीक्षन्ते – विलोकयन्ति ॥ २२ ॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

हे महाबाहो । बहुवक्त्रनेत्रं । बहुबाहूरुपादं । बहूदरं । बहुदंष्ट्राकरालं – बहुभिर्दंष्ट्राभिरतिभयंकरं । महत् - अपरिच्छेद्यं । तव । रूपं - विग्रहं । दृष्ट्वा । लोकाः – सर्वे जनाः । प्रव्यथिताः - अत्यन्तभयार्दिताः । तथाहंच प्रव्यथितः ॥ २३ ॥

नभस्स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं नविन्दामि शमंच विष्णो ॥ २४ ॥

हे विष्णो । नभः स्पृशं - परमाकाशपर्यन्तस्पृशं । दीप्तं - अतीव प्रकाशमानम् । अनेकवर्णं - नानावर्णम् । व्यात्ताननं - जगद्ग्रसनोन्मुखानेक विवृतवक्त्रम् । दीप्तविशालनेत्रं – अनुकूल प्रतिकूलविषय सौम्यासौम्य दीप्तिमद्विपुलनयनम् । त्वामेतादृशं । दृष्ट्वा । प्रव्यथितान्तरात्मा - अत्यन्तभीतमनस्कोहं । धृतिं - धैर्यं । नविन्दामि । शमं - शान्तिञ्च । न विन्दामि ॥ २४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

दंष्ट्राकरालानि - दंष्ट्राभिरतिभीषणानि । कालानलसन्निभानि- युगान्ताग्निसदृशानि । ते - तव । मुखानि । दृष्ट्वैव - दर्शनमात्रेण । दिशः - नजाने । शर्म - सुखम् । नचलभे । हे जगन्निवास - हे देवेश । प्रसीद- प्रसन्नो भव ॥ २५ ॥

अमी हि त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

अमी । सर्वे । धृतराष्ट्रस्य पुत्राः - दुर्योधनादयः । भीष्मः । द्रोणः । तथासौ । सूतपुत्रः - कर्णः । अवनिपालसंघैः सहायार्थमा

गतै राजसमूहैः। अस्मदीयैः - अस्मत्सहायभूतैः। योधमुख्यैः अपि- योधाग्रेसरैरपि सह। त्वां हि त्वामेव। विशन्ति ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकराळानि भयानकानि।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमांगैः ॥ २७ ॥

अमी - दुर्योधनादयः। त्वरमाणाः - त्वरावन्तः। दंष्ट्रा कराळा नि - दंष्ट्राभिरतिविकृतानि। भयानकानि - भयंकराणि। ते - तव। वक्त्राणि। विशन्ति - शलभाः पावकमिव नाशाय प्रविशन्तीत्यर्थः। केचित। चूर्णितैः - भवद्दन्तघातेन चूर्णीकृतैः। उत्तमांगैः - शिरोभिः सहिताः। दशनान्तरेषु - भवदीयदन्तान्तरालेषु। विलग्नाः - सक्ताः सन्तः। दृश्यन्ते ॥ ७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

यथा। नदीनां। बहवोम्बुवेगाः - वेगवन्तः प्रचुरजलप्रवाहाः। समुद्रंप्रत्येवाभिमुखाः सन्तः। द्रवन्ति - गच्छन्ति। तथा। अमी। नरलोकवीराः-राजानः। तव। अभिविज्वलन्ति वक्त्राणि विशन्ति ॥२८॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशन्ति नाशायसमृद्धवेगाः।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः॥ २९।

यथा। पतंगाः - शलभाः। समृद्धवेगाः - संपूर्णवेगाः स न्तः। नाशाय - भस्मीभावाय। प्रदीप्तं - प्रकर्षेण ज्वलन्तम्। ज्वलनं - पावकम्। विशन्ति। तथैव। लोकाः - सर्वे रा- जानोपि। समृद्धवेगाः - सत्वराः सन्तः। विनाशाय - विना शं संप्राप्तुम्। तव वक्त्राणि। विशन्ति ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमान स्समन्ता ल्लोकान् समग्रान् वदनै र्ज्वलद्भिः।
तेजोभि रापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

समग्रान् लोकान् - समरांगणसमवेतान् समस्तान्राज्ञः। उज्व- लद्भिः - देदीप्यमानैः। वदनैः - मुखैः। ग्रसमानः - भक्षयन्।

समन्तात् - सर्वतः । तद्रुधिरावसिक्तं सर्वमोष्ठादिप्रदेशम् । लेलिह्यसे - जिह्वया पुनः पुनः लिहसि । हे विष्णो! । उग्राः- अतिघोराः । ते भासः - रश्मयः । तेजोभिः - स्वकीयप्रकाशैः । समग्रं -समस्तम् । जगत् । आपूर्य । प्रतपन्ति ॥ ३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातु मिच्छामि भवन्त माद्यं नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

हे देववर! - देवतासार्वभौम! । ते - तुभ्यम् । नमोस्तु । उग्ररूपः - भयंकरविग्रहः । भवान् । कः । आद्यं - जगत्कर्तारम् । भवन्तम् । विज्ञातुं - विशेषेण ज्ञातुम् । इच्छामि । हि - यस्मात् । तव । प्रवृत्तिं - ईदृशं घोररूपाविस्करणहेतुभूतं प्रयत्नम्। नजानामि । आख्याहि - ममोत्तरं ब्रूहि । प्रसीद - प्रसन्नोभव ॥ ३१ ॥

(श्रीभगवानुवाच)

कालोस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तु मिह प्रवृत्तः ।
ऋतेपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

लोकक्षयकृत - लोकसंहारकर्ता । कालः - मृत्युरहम् । लोकान् - समस्तराजजनान् । समाहर्तुम् - स्वयमेवहर्तुम् । प्रवृत्तः सन् । इह - कुरुक्षेत्रे । प्रवृद्धः घोररूपेण विजृंभितोस्मि । अतः । प्रत्यनीकेषु - शत्रुसैन्येषु । ये । योधाः - योद्धारः । अवस्थिताः । तेसर्वे । त्वामृते - भवन्तंविनाऽपि । नभविष्यन्ति - मत्संकल्पादेव नष्टा भविष्यन्ति ॥ ३२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

तस्मात - कारणात् । त्वमुत्तिष्ठ । यशः - कीर्तिम् । लभस्व । शत्रून् । जित्वा - अप्रयत्नेन संहृत्य । समृद्धं राज्यं भुङ्क्ष्व । एते - धार्तराष्ट्रादयः । पूर्वमेव - त्वदुद्योगात्प्रागेव । म

येव - सर्वसंहर्त्रा । निहताः - हन्तुं संकल्पिताः । हे सव्यसाचिन् - अर्जुन । त्वं निमित्तमात्रंभव ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

मया - सर्वसंहारकेन । हतान् - हननायसंकल्पितान् । द्रोणं भीष्मं, जयद्रथं, कर्णं, तथान्यान्, योध्दवीरान् अपि । त्वम् । जहि । माव्यथिष्ठाः- व्यथांमाकृथाः । युध्यस्व - स्ववर्णोचितम् युद्धं कुरु । रणे । सपत्नान् - शत्रून् । जेष्यसि ॥ ३४ ॥

(संजय उवाच)

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलि र्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

किरीटी - अर्जुनः । केशवस्य - भगवतः । एतत् - पूर्वोक्तवचनम् । श्रुत्वा - निशम्य । नमस्कृत्वा । भीतभीतः - अत्यन्तभीतस्सन् । भूयएव । प्रणम्य - दण्डवत्प्रणिपत्य । कृतांजलिः - सम्पुटीकृतकरद्वय स्सन् । वेपमानः - कम्पमानः । कृष्णं प्रति । सगद्गदं - गद्गदस्वरेण सह । आह - अब्रवीत ॥ ३५ ॥

(अर्जुन उवाच)

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्तिच सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

हे हृषीकेश । जगत - युद्धदिदृक्षया समागतं देवगन्धर्वादिरूपं जगत् । तव प्रकीर्त्या - त्वन्महात्म्यकीर्तनेन । प्रहृष्यति - हर्षं प्राप्नोति । अनुरज्यतेच - अनुरक्तंच भवति । रक्षांसि - राक्षसाः । भीतानि - भयातुरा स्सन्तः । दिशः प्रति । द्रवन्ति - पलायन्ते । सर्वे सिद्धसंघाः - सिद्धावर्गाः । त्वां । नमस्यन्ति - प्रणमन्तिच । स्थाने - युक्तमेतत् ॥ ३६ ॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

हेमहात्मन् - अपरिच्छिन्नविग्रह । ब्रह्मणः - चतुर्मुखस्यापि। आदिकर्त्रे - निमित्तोपादानकारणभूताय । गरीयसे । ते - तुभ्यं। कस्माद्धेतोः । सर्वे । ननमेरन् - ननमस्कुर्युः । हे अनन्त - अपरिच्छिन्नस्वरूप । देवेश - सर्वदेवनियन्तः । जगन्निवास - सकलजगदाधार । सदसत् - सदसच्छब्दवाच्यं कार्यकारणोभयावस्थंस र्वप्रकृतितत्वं । त्वमेव । तत्परं - तस्मादपिपरंयत् । अक्षरं - मुक्तात्मस्वरूपं । तच्चत्वमेव ॥ ३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

हेभगवन्! आदिदेवः आदिः जगदुपादानभूतः, देवः - सृष्ट्यादिक्रीडापरः । पुराणपुरुषस्त्वं। अस्य - परिदृश्यमानस्य। विश्वस्य - जगतः । परं - उत्कृष्टम् । निधानं - आश्रयभूतस्त्वम्। वेत्ताचत्वमेवासि । वेद्यं - ज्ञातव्यंच त्वमेव । परंधाम - परम प्राप्यभूतं वैकुण्ठादिस्थानंच । त्वमेव । हे अनन्तरूप - त्रिविध परिच्छेदातीतस्वरूप । विश्वं - जगत । त्वया । ततं - व्याप्तम् ॥ ३८ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुण श्शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च।
नमो नमस्तेस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

हे भगवन् । वायुः, यमः, अग्निः, वरुणः, शशांकः, प्रजापतिरित्यादयस्त्वमेव । पितामहश्चत्वम्। लोकस्य पितरः - प्रजापतयः, तज्जनकः हिरण्यगर्भः प्रपितामहः, तस्यापि जनको भगवान् प्रपितामहइत्यर्थः । अतः । ते - तुभ्यम् । सहस्रकृत्वः - सहस्रसंख्याकावृत्ति । नमोनमः - अनन्यार्होनमस्कारोस्तु ।

पुनश्च । सहस्रकृत्वः । नमोनमः । भूयोपि । सहस्रकृत्वः। नमोनमोस्तु ॥ ३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वः ॥ ४० ॥

हे सर्व – ब्रह्मादिसमस्तदेवतारूप । ते – तुभ्यम् । पुरस्तात् – अग्रे । नमोस्तु । अथ – अनन्तरम् । ते । पृष्ठतः - पश्चात । नमोस्तु । किंबहुना । ते । सर्वतएव – सर्वास्वपि दिक्षु । नमोस्तु । अनन्तवीर्य - अनवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्यादिकल्याणगुणनिधे । अमितविक्रमः – अपरिमितपराक्रमस्त्वम् । सर्वं - वस्तुजातम् । समाप्नोषि - आत्मतया अन्तर्व्याप्नोषि । ततः - कारणात । त्वम् । सर्वोसि -- सर्वात्मकोसि ॥ ४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥

हे भगवन् ! इदं सर्वान्तरात्मत्वादिरूपं । तव । महिमानम् अजानता मया । प्रमादात् · मोहात् । प्रणयेन - चिरपरिचयेनवापि । असौ । सखा - वयस्यः । इतिमत्वा । हे कृष्ण! श्यामलांग । हे यादव ! यदुकुलप्रसूत । हे सखे ! वयस्य । इतिच संबोध्य । प्रसभं - विनयापेतंयथातथा । यद्वचनम् । उक्तं जल्पितम् ॥ ४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

किंच । हे अच्युत ! त्वं । अपहासार्थं मातुलसुतोचित परिहासार्थं । विहारशय्यासन भोजनेषु· सहशयनसहोपवेशसहभोजनेषु । एकः - एकान्तेवस्थितः । अथवा, तत्समक्षं - सर्वजनसन्निधावपि असत्कृतोसीति यत मपराधजातमस्ति तत्सर्वं । अहं । तवदासः । अप्रमेयं अपरिच्छेद्यस्वभावं । आश्रितदोषभोग्यं । त्वां क्षामये - क्षमांकारयामि ॥ ४२ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्।
न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्यो लोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

हे अप्रतिमप्रभाव! - अतुलगुणवैभव! । त्वम्। अस्य - कृत्स्नस्य । चराचरस्य - जंगमाजंगमरूपस्य । लोकस्य । पिता - जनकः । पूज्यः - पूजार्हः । गरीयान् - उत्कृष्टतमः । गुरुः - आचार्यश्च। असि। लोकत्रयेपि-कृतकाकृतक कृतकाकृतकभेदेन त्रिप्रकारकेष्वपि लोकेषु । अन्यः - त्वद्व्यतिरिक्तः । नत्वत्समः - केनापि कारुण्यादिगुणेन त्वत्सदृशो नास्ति । अभ्यधिकः - अधिकस्तु। कुतः - नकुतोपीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

तस्मात् - कारणात । अहं-अपराधसहस्रभाजनभूतः। ईशं - जगन्नियन्तारम् । ईड्यं - जगत्स्तोत्रार्हम् । त्वां - आश्रितवत्सलम् । कायं - शरीरम् । प्रणिधाय - भूतले दण्डवत्प्रणिपात्य । प्रणम्य । प्रसादये - मयि प्रसादंकारयामि । हे देव! पुत्रस्यापराधं पितेव । सख्युरपराधं सखेव । प्रियाय मह्यम् । प्रियस्त्वम् । तदपराधजातम् । सोढुं - क्षन्तुम् । अर्हसि ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

हे देव! अदृष्टपूर्वं - मया कदाचिदप्यदृष्टम् । इदं - रूपम् । दृष्ट्वा - साक्षात्कृत्य । हृषितः - प्रहृष्टोस्मि । भयेनच - त्वद्दर्शनजनितभयेन । मे मनश्च । प्रव्यथितं - प्रचलितम् । इदं रूपमुपसंहृत्य । मे - मह्यम् । तदेव - सौम्यमेव । ते - प्राचीनम् - रूपम् । दर्शय । हे देवेश ! सर्वदेवनियामक । जगन्निवास ! निखिलजगदाश्रय । प्रसीद - प्रसन्नोभव ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

तथैव - पूर्ववदेव । किरीटिनं - किरीटवन्तम् । गदिनं - कौमोदकी सहितम् । चक्रहस्तं - सुदर्शनपाणिम् । त्वाम् - अहम् । द्रष्टुं - साक्षात्कर्तुम् । इच्छामि । हेसहस्रबाहो ! सहस्रभुज । विश्वमूर्ते ! सर्वजगच्छरीर । तेनैव चतुर्भुजेन रूपेण । भव - आविर्भव ॥ ४६ ॥

(श्रीभगवानुवाच)

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

हे अर्जुन! मे - मम । यद्रूपं , तेजोमयम् । विश्वं विविधविचित्रजगदात्मकम् । अनन्तं - अपरिच्छिन्नम् । आद्यं - जगदुपादानभूतं । त्वदन्येन - त्वद्व्यतिरिक्तेन केनापि । नदृष्टपूर्वं - पूर्वं न दृष्टं । इदं । परं - निरतिशयोत्कृष्टं । रूपं । प्रसन्नेन - त्वयि प्रसादवता । मया - आश्रितवत्सलेन । आत्मयोगात - आत्मसंकल्पा देव । तव - प्रार्थयमानस्य । दर्शितं - दर्शनविषयीकृतम् ॥ ४७ ॥

न वेद यज्ञाध्ययनैर्नदानै र्नच क्रियाभि र्नतपोभिरुग्रैः ।
एवंरूप श्शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

हे कुरुप्रवीर! हे कुरुश्रेष्ठ ! एवं रूपः - ईदृशस्वरूपः । अहम् । नृलोके - मनुष्यलोके । त्वदन्येन । वेदयज्ञाध्ययनैः - वेदानां - सांगानां , यज्ञानां - कल्पसूत्रादियज्ञविधानांच, अध्ययनैः - ग्रहणधारणादिरूपैः । द्रष्टुं न शक्यः । दानैरपि द्रष्टुं न शक्यः । क्रियाभिः - दर्शपूर्णमासादिभिश्च । द्रष्टुं नशक्यः । उग्रैः - अतिदुष्करैः । तपोभिरपिद्रष्टुं न शक्यः ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

ईदृक् - ईदृशम् । घोरं - अतिभयंकरं । इदम् । मम । रूपम् । दृष्ट्वा । ते-तव । व्यथा - भयं । माभूत् । विमूढभावः - वैकल्यंच । माभूत् । व्यपेतभीः - विगतभयः । प्रीतमनाः – सन्तुष्टचित्तश्च सन् । तदेव - पूर्वं तवाभ्यस्तमेव । इदं - दर्शयिष्यमाणं । मे - मम । रूपं - सौम्यं रूपं । पुनः । प्रपश्य - वीक्षस्व ॥ ४९ ॥

(संजय उवाच)

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुन स्सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

वासुदेवः । इति - इत्युक्तप्रकारेण । अर्जुनमुक्त्वा । भूयः - पुनरपि । स्वकं - स्वकीयम् । रूपं दर्शयामास । किंच – महात्मा – महानुभावः श्रीकृष्णः । पुनः - सौम्यवपुर्भूत्वा । भीतं – अपरिचित भयंकरविश्वरूप दर्शनेन जनितभयाविष्टं । एनं – अर्जुनं । आश्वासयामास - चतुर्भिरपिबाहुभि रंगाभिमर्शनेन तस्य भयमपाचकारेत्यर्थः ॥ ५० ॥

(अर्जुन उवाच)

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्त स्सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

हे जनार्दन ! श्रीकृष्ण । इदं - निरतिशय सौन्दर्य सौकुमार्यादि कल्याणगुणशालि । मानुषम् - मनुष्यजातीयम् । सौम्यं - प्रसन्नम् । तव । रूपं – विग्रहम् । दृष्ट्वा । इदानीं । सचेताः - प्रसन्न मनस्कः । संवृत्तः – जातोऽस्मि । प्रकृतिं – स्वस्थताम् । गतः - प्राप्तश्च ॥ ५१ ॥

(श्रीभगवानुवाच)

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥

मम । यदीश्वररूपं । दृष्टवानसि । इदं - रूपं । सुदुर्दर्शं - अति दुर्लभदर्शन मित्यर्थः । यतः – देवाः – ब्रह्मादयोऽपि । नित्यं - अनव-

रतम् । अस्य – रूपस्य । दर्शन कांक्षिणः – दर्शनानि लाषिणः ॥ ५२ ॥

नाहं वेदै र्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

यथा – यादृशं - अप्राकृताकारविशिष्टम् । मां । दृष्टवानसि – एवंविधोहं । वेदैः - केवलस्वाध्यायैः । द्रष्टुं नशक्यः । केवलेन दानेनापि नशक्यः । इज्यया - केवलयोगेनापि । नशक्यः ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

हे परंतप ! नामश्रवणमात्रेण शत्रुसन्तापकर ! हे अर्जुन ! एवं विधो विश्वरूपोहम् । अनन्यया – अव्यभिचारिण्या । भक्त्याय तु । तत्वेन ज्ञातुम् - शास्त्रतः अवगन्तुम् । द्रष्टुं - साक्षात्कर्तुम् । प्रवेष्टुं – प्राप्तुश्च । शक्यः ॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्त स्संगवर्जितः ।
निर्वैर स्सर्वभूतेषु य स्समामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥

मत्कर्मकृत् - मत्सन्तर्पणकवेदाध्ययनादिकर्मकृत् । मत्परमः – मदेकप्रयोजनः । मद्भक्तः - श्रवणकीर्तनस्मरणस्तुतिप्रणामार्चनादि- रूपा मद्भक्तिः , तद्युक्तः । संगवर्जितः - मदितरविषयासक्तिरहितः । सर्वभूतेषु । निर्वैरः - निरसूयः । एवंभूतोयः पुरुषः । सः । मां- अखिलहेयप्रत्यनीकं । एति सवासनं निवृत्तसमस्ता विद्यादिप्राप्तिप्रतिबन्धकः सुखेन प्राप्नोति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्यविरचिते भगवद्गीतार्थसंग्रहे
एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीः।

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अथ द्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥

(अर्जुन उवाच)

एवं सततयुक्ता ये भक्ता स्त्वां पर्युपासते।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

एवं भगवता भक्तियोगलभ्यस्य परब्रह्मणः स्वस्यासाधारणं यथावस्थितं निरंकुशैश्वर्यं दिदृक्षवे ऽर्जुनाय प्रदर्श्य, तज्ज्ञानदर्शन प्राप्तीनामैकांतिकात्यंतिक परमभक्तिलभ्यत्वमुक्तम्। अथात्मप्राप्तिसाधन भूतादात्मोपासना द्भक्तिरूपस्य भगवदुपासनस्य स्वसाध्यनिष्पाद-नेशैघ्र्यं भगवदुपासनोपायः तदशक्तस्यात्मनिष्ठता तदपेक्षिता श्चोच्यंते ॥

एवं – मत्कर्मकृदित्युक्तरीत्या। सततयुक्ताः - त्वया सततयोगमेव परप्रयोजनं मन्वानाः। येभक्तास्त्वाम्। पर्युपासते - स्वरूप-गुणविभूतिभिः परिपूर्णमुपासते। किंच। येपि। अव्यक्तं – चक्षुरादिकरणै रनभिव्यक्तम्। अक्षरं - प्रत्यगात्मस्वरूपम्! उपासते। तेषां मध्ये। के। योगवित्तमाः - युज्यतइति योगः, फलं, तद्विदंति - लभन्तइतियोगविदः, अतिशयेन योगविदः योगवित्तमाः, स्वसाद्ध्यंप्रति शीघ्रगामिनः ॥ १ ॥

(श्री भगवानुवाच)

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेता स्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

ये - उपासकाः। मनः। मयि - निरतिशयभोग्ये। आवेश्य। परया - उत्कृष्टया। श्रद्धया। उपेताः। नित्य

युक्ताः - मया नित्यं सांगत्यमाकांक्षन्तश्च सन्तः । मामुपासते । ते युक्ततमाः – श्रेष्ठतमाः । मताः - संमताः ॥ २ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्य मव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमाचिन्त्यं च कूटस्थ मचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

येतु - उपासकाः । अनिर्देश्यं - देहादिविलक्षणतया देवमनुष्यादिशब्दनिर्देशानर्हम् । अतएव अव्यक्तं – चक्षुरादिकरणैरनभिव्यक्तम् । सर्वत्रगं - सर्वत्र - देवादिदेहेषु वर्तमानम् । तथाप्यचिन्त्यं - चिन्तयितुमशक्यम् । कूटस्थं – देवमनुष्यादिसर्वदेह साधारणतया पूर्वपुरुषभूतम् । अतएवाचलं-एकरूपम् । अतएवध्रुवं - नित्यम् । एवंभूतं अक्षरं - प्रत्यगात्मस्वरूपम् ॥ ३ ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

इन्द्रियग्रामं - इन्द्रियसमूहं । संनियम्य - विषयेभ्यः संनिवर्त्य । सर्वत्र – सर्वेष्वात्मसु । समबुद्धयः – ज्ञानैकाकारतया तुल्य धियः । सर्वभूतहिते - सर्वेषां भूतानां, हिते - अनिष्टनिवृत्तिपूर्वके ष्ट प्राप्तिरूपे । रताः - आसक्ताश्च सन्तः । पर्युपासते । तेपि । मां - मत्समानाकारम् प्रत्यगात्मानम् । प्राप्नुवन्त्येव ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतर स्तेषा मव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भि रवाप्यते ॥ ५ ॥

किन्तु । अव्यक्तासक्त चेतसां – आत्मस्वरूपप्रवणचेतसां । तेषां - उपासकानां । क्लेशः - आयासः । अधिकतरः । कुतइत्यत्राह (अव्यक्तेति) हि - यस्मात् कारणात् । देहवद्भिः - देहात्माभिमान वद्भिः । अव्यक्ता - आत्मस्वरूपविषया । गतिः - उपासना रूपा मनोवृत्तिः । दुःखं यथातथा अवाप्यते ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

येतु । सर्वाणि - लौकिकानिवैदिकानिच कर्माणि । मयि - सर्वात्मभूते । सन्यस्य - समर्प्य । मत्पराः - मदेकप्रयोजनाः । अनन्येन - अव्यभिचारिणा । योगेन - भक्तिरूपोपायेन । ध्यायन्तस्सन्तः । मामुपासते ॥ ६ ॥

तेषा महं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

हेपार्थ ! मय्यावेशितचेतसां - मदेकप्रवणमनसाम् । तेषां । अहम् - आश्रितवात्सल्यैकजलधिः । नचिरात् - अचिरेणैव । मृत्युसंसारसागरात् - मृत्युभूत संसारसमुद्रात । समुद्धर्ता - सम्यगुद्धर्ता भवामि ॥ ७ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

हे अर्जुन ! परमपुरुषार्थभूते परमसुलभे सर्वस्वामिनिमय्येव । मनः । आधत्स्व - अर्पय । मय्येव । बुद्धिं - अध्यवसायंच । निवेशय । अतऊर्ध्वं - एवमध्यवसायपूर्वकं मन स्समाधानानन्तरं । मय्येव । निवसिष्यसि - निवत्स्यसि ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

मयि - अदृष्टपूर्वे । चित्तं - मनः । स्थिरं यथा तथा । समाधातुं - निवेशयितुम् । न शक्नोषि । शक्तो न भविष्यसि यदि । अथ शब्दो यद्यर्थः । ततः - तस्माद्धेतोः । अभ्यासयोगेन । मयि - निरतिशय प्रेमगर्भ स्मरणावृत्त्युपायेन । मां प्राप्तुं इच्छ ॥ ९ ॥

अभ्यासेप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धि मवाप्स्यसि॥ १०॥

अभ्यासेपि - निरतिशयप्रेमगर्भ स्मरणावृत्तावपि। असमर्थोऽसि यदि। ततो मत्कर्मपरमो भव- मत्कर्माणि-इतिहासपुराणादि प्रसिद्धानि आलयनिर्माणोद्यानकरण प्रदीपारोपणसम्मार्जना नुलेपन पुष्पाहरण पूजाप्रवर्तन संकीर्तन प्रदक्षिण स्तुतिप्रणामादि मदाराधनात्मक कर्माणि, परमाणि - प्रयोजनानि, यस्यसः, तथोक्तोभव। मदर्थं केवलं - मत्प्रीणनाय। कर्माण्युक्तरूपाणि। कुर्वन्-आचरन्नपि। सिद्धिं - मत्प्राप्तिरूपाम्। अवाप्स्यसि॥ १०॥

अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः।
सर्वकर्म फलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्॥ ११॥

मद्योगं - मयि निरतिशयभक्तियोगं। आश्रितः सन्। एतदपि - पूर्वोक्तं कर्म। कर्तुमशक्तोसि यदि। ततः। यतात्मवान्-नियमितमनस्क स्सन्। फलत्यागं - फलाभिसन्धिरहितम्। सर्व-कर्म - मदाराधनैकवेषं यज्ञ दानादिकं समस्तं कर्म। कुरु-समाचर॥ ११॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासा ज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्याना त्कर्मफलत्याग स्त्यागाच्छान्ति रनन्तरम्॥ १२॥

हि यस्मात्कारणात्। अभ्यासात - उक्तरूपात्। ज्ञानं-आत्मनः साक्षात्काररूपं। श्रेयः - हितं। ज्ञानात् - तादृशात्। ध्यानं - आत्मस्वरूपविषयकम्। विशिष्यते - हितंभवति। ज्ञानात् - तादृशात्। कर्मफलत्यागः - फलत्यागपूर्वकर्मानुष्ठानं। श्रेयः। त्यागात्तादृशात्। अनन्तरं - अचिरादेव। शांतिः-रजस्तमोमूलकरागद्वेषादिनिवृत्ति र्भवति॥ १२॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एवच ।
निर्ममो निरहंकार स्समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

सर्वभूतानां - मनोवाक्कायैरपकुर्वतामपि सर्वजन्तूनां । अद्वेष्टा - अकृतद्वेषः । मैत्रः - सर्वभूतहितैषी । करुणः - सर्व भूतदयापरः । निर्ममः - देहेंद्रियादिषु ममकार रहितः । निरहं कारः - देहात्माभिमानरूपाहंकाररहितः । अतएव । समदुःख सुखः - सुखदुःखयोरविकृतचितः । अतएव । क्षमी - अवर्जनीयशीतोष्णादिसहिष्णुः ॥ १३ ॥

सन्तुष्ट स्सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धि र्यो मद्भक्त स्स मे प्रियः ॥ १४ ॥

सन्तुष्टः - यदृच्छालाभसंतुष्टः । सततं । योगी - प्रकृतिविमुक्तात्मानुसन्धानपरः । यतात्मा - नियतमनस्कः । दृढनिश्चयः । मयि-सर्वकर्माराध्ये । अर्पितमनोबुद्धिः - समर्पितचित्ताध्यवसायः । एवं भूतोयः । मद्भक्तः - मयि भक्तिमान् । सः । मे-मम । प्रियः ॥१४॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगै र्मुक्तो य स्स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

यस्मात - कर्मयोगनिष्ठात् । लोकः - जनः । नोद्विजते - नबिभेति । लोकाच्च यो नोद्विजते । अतएव । हर्षा मर्ष भयो द्वेगैः - कंचित् प्रति हर्षेण, कंचित् प्रति भयेन, कंचित् प्रत्यु द्वेगेन - कम्पेन, विमुक्तः । सच । मे-मम । प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्ष श्शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्त स्स मे प्रियः ॥ १६ ॥

अनपेक्षः-आत्मव्यतिरिक्त वस्तु न्यपेक्षारहितः । शुचिः-नियताहारेण शुद्धः । दक्षः - युक्तायुक्त विवेक समर्थः ।

उदासीनः - अनवहितो यत्नरहितः । गतव्यथः-द्वन्द्वेषु व्यथारहितः । सर्वारम्भ परित्यागी - लौकिक मनो वाक्काय व्यापार रहितः । एवं भूतोयः मद्भक्तः । सच । मे - मम । प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् य स्स मे प्रियः ॥ १७ ॥

यः । न हृष्यति - दैवात प्राप्तं प्रिय मर्थं प्राप्यापि हर्षं न प्राप्नोति । नद्वेष्टि-अप्रियं प्राप्यापि द्वेषं न करोति । नशोचति- पशु पक्षी सुतादि वियोगरूप शोकनिमित्तं प्राप्यापि शोकं न करोति । नकांक्षति - अनागतं वस्तु न इछति । यः । शुभा शुभ परित्यागी-पुण्य पाप रूप प्रतिबन्धक कर्म निवृत्तिपरः । एवंविधोयोमद्भक्तः । सच । मे मम । प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः स्संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

शत्रौ - अपकारिणि । मित्रे - उपकारिणिच । समः । तथा । मानावमानयोः - सत्कारासत्कारयोः । शीतोष्ण सुख दुःखेष्वपि । समः- निर्विकारः । संगविवर्जितः - क्वचिद् प्यासक्तिरहितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दा स्तुति र्मौनी संतुष्टो येन केन चित् ।
अनिकेत स्स्थिरमति र्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

तुल्य निन्दा स्तुतिः - निन्दास्तुत्यो रेक प्रकारः । मौनी - प्रतिनिन्दा स्तुति वा गुणोच्चारणरहितः । येनकेनचित्-यदृच्छागतेन । संतुष्टः - संजातहर्षः । स्थिरमतिः - अचंचलात्म मननशीलः । अनिकेतः - गृहक्षेत्रादि वसक्तः । एवंभूतो यो भक्तिमान् नरः । सच मेप्रियः ॥ १९ ॥

येतु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्गीतायाम् द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ये – पुरुषाः । श्रद्धधानाः - श्रद्धावन्तः । मत्परमाः - मदेकप्रयोजनाः । यथोक्तं - मदुक्तप्रकारम् । धर्म्यामृतं – धर्मादनपेतम्, अमृतवद्भोग्यभूतंच । इदं – भक्तियोगाख्यं मदुपासनम् । पर्युपासते – सपरिकरमनुतिष्ठन्ति । तेभक्ताः । मे – मम । अतीव - प्रियाः – प्रियतमाः । मदात्मभूताइत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्यविरचिते भगवद्गीतार्थसंग्रहे
द्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीः ।
श्रीमते रामानुजाय नमः ।

॥ अथ त्रयोदशोध्यायः ॥

(श्री भगवानुवाच)
इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञइति तद्विदः ॥ १ ॥

प्रथमषट्के भगवदुपासनांगभूत प्रत्यगात्मसाक्षात्कारस्य कर्मज्ञानयोगसाध्यत्व मुक्तम् । मध्यमषट्के भगवतस्य याथात्म्यतन्माहात्म्यज्ञानपूर्वक भक्तियोगनिष्ठा प्रतिपादिता । इदानी मुत्तर षट्के पूर्वषट्कद्वयोदितमर्थजातं विशोध्यते ।

तत्र त्रयोदशेध्याये देहात्मस्वरूपं देहयाथात्म्यशोधनं देहवियुक्तात्मप्राप्त्युपायो वियुक्तात्मस्वरूपशोधनम् तथाविधस्यात्मनोऽचित्सम्बन्धहेतुस्ततोऽविवेकानुसन्धानप्रकारश्चोच्यते ।

इदं - देवमनुष्यादि शब्द निर्देश्यं शरीरम् । क्षेत्रं - कर्म बीज फलोत्पत्तिस्थानं । इत्यभिधीयते । यएतच्छरीरं । वेत्ति । तम् । क्षेत्रज्ञ इति । तद्विदः - आत्मस्वरूपविदः । प्राहुः - प्रवदन्ति ॥ १ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो र्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

हे भारत ! सर्वक्षेत्रेषु - समस्तशरीरेषु वर्तमानम् । क्षेत्रज्ञं - आत्मानञ्च । मां - विद्धि - मदात्मकं जानीहि । अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मां विद्धीत्यर्थः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः - शरीरात्मनोः । यत् ज्ञानम् - तयोः परस्परविलक्षणत्वमदात्मकत्व विषया बुद्धिः । तत् - ज्ञानम् । मम । मतं - संमतम् ॥ २ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

तत् - पूर्वोक्तं । क्षेत्रं - शरीरं । यच्च - यज्जातीयं । यादृक् - यादृशं । यद्विकारि - यादृश विकारवत । यतः - यस्यहेतोः उत्पन्नं । यच्च - यत्स्वरूपंच । सच - क्षेत्रज्ञः । यः - यत्स्वरूपः । यत्प्रभावश्च - यादृशस्वभावश्च । तत्सर्वं । समासेन - संग्रहेण । मे - मत्तः । शृणु-सावधान माकर्णय ॥ ३ ॥

ऋषिभि र्बहुधा गीतं छन्दोभि र्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भि र्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

तत् - क्षेत्रज्ञ स्वरूपं । ऋषिभिः - पराशरादिभिः । विविधैः - नानाविधैः । छन्दोभिः - वेदैः । हेतुमद्भिः - युक्तियुक्तैः । विनिश्चितैः - निर्णयान्तैः । ब्रह्मसूत्रपदैः - ब्रह्मप्रतिपादक शारीरक

सूत्रपदैश्च । बहुधा - बहुप्रकारेण । पृथक् - असंकीर्णं यथा भवति तथा। गीतं - प्रतिपादितम् ॥ ४ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धि रव्यक्तमेवच ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

महा भूतानि - पृथिव्यादीनि पंच । अहंकारः । बुद्धिः - महतत्वम् । अव्यक्तम् - मूलप्रकृतिः । दशैकंच इन्द्रियाणि - श्रोत्रादीनि मनोन्तानि एकादश । इन्द्रियाणां गोचराः - शब्द स्पर्शादिविषयाः । पंच ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेष स्सुखं दुःखं संघात श्चेतनाऽऽधृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

इच्छा-कामः । द्वेषः । क्रोधः । सुखं-अनुकूलम् । दुःखं-प्रतिकूलम् । संघातः - शरीरं । चेतना – ज्ञानं । आधृतिः - भोगाधारता । एतत्सर्व-सविकारं । क्षेत्रं । समासेन– संक्षेपेण । उदाहृतं - प्रतिपादितम् । अव्यक्त महदहंकार पंचभूतारब्धतया जडरूप मिन्द्रियाश्रयं इच्छाद्वेषादि विकारयुक्तं भूतसंघातस्वरूपं सुखदुःखभोगाधारं नैकप्रयोजनं शरीरमेव क्षेत्रमित्युक्तंभवति ॥ ६ ॥

अमानित्वमदंभित्व महिंसा क्षान्ति रार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अमानित्वं - गर्वरहितत्वं । अदम्भित्वं - धार्मिकत्वख्यात्येक प्रयोजनाय धर्मानुष्ठान रूप दम्भरहितत्वं । अहिंसा - परोपद्रव रहितता । क्षांतिः - सहिष्णुता । आर्जवं - करणत्रय ऋजुत्वं । आचार्योपासनं - गुरु शुश्रूषा । शौचं - शुचित्वं । स्थैर्यं - अध्यात्मविद्याया मचञ्चलत्वं । आत्मविनिग्रहः - मनो निग्रहः ॥ ७ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्य मनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इंद्रियार्थेषु - विषयेषु । वैराग्यं - विरक्तिः । अनहंकार श्च - देहात्माभिमान रहितत्वं । जन्म - जननम् , मृत्युर्मरणं , जरा - शरीरशैथिल्यं , व्याधिः - शरीरपीडा , तैर्यत दुःखम् , सएवदोषः , तस्यानुदर्शनं - पुनः पुनरालोकनम् ॥ ८ ॥

असक्ति रनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यंच समचित्तत्व मिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्तिः - आत्मव्यतिरिक्त विषयसंगराहितत्वं । पुत्र दार गृहादिषु - अनभिष्वंगः - संगरहितत्वं । इष्टा निष्टो पपत्तिषु । नित्यं । समचित्तत्वं - हर्षविषादराहितत्वं ॥ ९ ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्ति रव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्व मरति र्जनसंसदि ॥ १० ॥

मयि विषये । अनन्य योगेन - देवतान्तरसंस्पर्श राहित्येन उपलक्षिता । अव्यभिचारिणीभक्तिश्च । विविक्त देश सेवित्वं - विजनप्रदेशवासित्वं । जनसंसदि - असत्सभायां । अरतिः अरुचिः ॥ १० ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्त मज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अध्यात्म ज्ञान नित्यत्वं - आत्म ज्ञान निरतत्वं । तत्वंज्ञानार्थ चिन्तनं - तत्वज्ञानैक प्रयोजनं चिंतनं । एत त्सर्वं । ज्ञानं आत्म ज्ञान साधन भूत मि त्यनेन प्रकारेण । प्रोक्तं । यत्

अतोऽन्यथा - अमानित्वाद्यतिरिक्तंयत् । तदज्ञानं - आत्म वि-
रोधि ॥ ११ ॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा ऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

ज्ञेयं - अमानित्वादि साधनै र्ज्ञातव्यं । यदात्मस्वरूपं । तत् । प्रवक्ष्यामि । यत् - आत्मस्वरूपं । ज्ञात्वा । अमृतं - मोक्षं । अश्नुते - प्राप्नोति । तत - प्रत्यगात्मस्वरूपं । अनादि - आदि मध्यान्त रहितं । मत्परं - मच्छेषत्वैकस्वरूपं । ब्रह्म - अणुस्वरूपमपि गुणतो बृहत्वयुक्तं । सत् - कार्यावस्थं । नो च्यते । असत् - कारणावस्थंच । नो च्यते । आत्मनि कार्य कारणा वस्था नैव , अवस्थाद्वयान्वयस्य प्रकृतिसंसर्गकार्यत्वेन स्वाभाविकत्वा भावात् , अचित्संसर्गवियुक्त मात्मस्वरूपम् सदसच्छब्द वाच्यम् न भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतो ऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वत श्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

तत् - आत्मस्वरूपम् । सर्वतः पाणिपादम् - सर्वत्र करचरणादियुक्तम् । सर्वतोक्षि शिरो मुखं - सर्वत्र नयन शिरोवदन संयुक्तं । सर्वतः श्रुतिमत् - सर्वत्र श्रोत्रेन्द्रिययुक्तम् । लोके । य त्सर्वं वस्तुजातं । तत् । आवृत्य - धर्मभूत ज्ञानेनव्याप्य । तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृच ॥ १४ ॥

सर्वेंद्रिय गुणाभासम्-सर्वेन्द्रिय व्यापार कृत विषय ज्ञान सामर्थ्यवत् । सर्वेंद्रिय विवर्जितं - स्वभावतः सर्वेंद्रिय सम्बन्ध रहितं । असक्तं - वस्तुतः पुत्रादि रहितं । सर्व-

भृत् - सर्व भरण सामर्थ्यवच्च । निर्गुणं - गुणरहितं । गुण-भोक्तृ - गुणत्रय कृत सुख दुःखानुभव समर्थंच ॥ १४ ॥

बहिरन्तश्च भूताना मचरं चरमेवच ।
सूक्ष्मत्वा त्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

तत - आत्मस्वरूपं । भूतानां - पृथिव्यादीनां । वहिश्चांतश्चवर्तते । अचरं - स्वभावतः पादाद्यधीन संचार रहितं । चरं-कदाचि त्पादाद्यधीन संचारंच । सूक्ष्मत्वाद्धेतोरविज्ञेयम् - शरीरातिरेकेण ज्ञातुमशक्यम् । किंच । दूरस्थम् - ज्ञानरहितानां देहे वर्तमानमपि विप्रकृष्टं । अन्तिके - ज्ञानिना मत्यन्त सन्निकृष्टंच ॥ १५ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृच तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

तत - आत्मस्वरूपं । भूतेषु - देवमनुष्यादि देहेषु । अविभक्तं - एकाकारतया विभागरहितम् । विभक्तमिव - ज्ञानरहितानां भिन्नमिव । स्थितंच । भूतभर्तृ । देवमनुष्यादि शरीर भरण समर्थंच । ग्रसिष्णु - अन्नादि ग्रसन शीलंच । प्रभविष्णु - प्रभवहेतुश्च । एवं ज्ञेयं - देहादि विलक्षण तया ज्ञातव्यम् ॥ १६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योति स्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

तत् - आत्मस्वरूपम् । ज्योतिषां - मणि द्युमणी दीपादि प्रकाश वस्तूना मपि । ज्योतिः - प्रकाशकं । तमसः - प्रकृतेः । परं - प्रधान मिति । उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं - ज्ञानैकाकारमिति विज्ञेयं । ज्ञानगम्यं - अमानित्वादि ज्ञान साधनेन प्राप्यं । सर्वस्य - देव मनुष्यादेः । हृदये विशेषेणावस्थितम् ॥ १७ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इति - अनेन प्रकारेण । क्षेत्रं - शरीरस्वरूपम् । ज्ञानं - ज्ञातव्यात्म तत्व ज्ञानसाधनम् । ज्ञेयं - ज्ञातव्य क्षेत्रज्ञस्वरूपंच । समासतः - संक्षेपेणोक्तं । मद्भक्तः - मयि भक्तिमान् पुरुषः । एतत् - त्रितयम् । विज्ञाय - विविच्यज्ञात्वा । मद्भावाय - अपहतपाप्म त्वादि मत्स्वभावाय । उपपद्यते - समर्थोभवति ॥ १८ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥ १९ ॥

प्रकृतिं - पुरुषंच - उभावपि - अनादीएव · विद्धि । विकारान् - बन्धहेतुभूतान् रागद्वेषादीन् । गुणान् - मोक्षहेतुभूता नमानि त्वादींश्च । प्रकृति सम्भवान् । विद्धि ॥ १९ ॥

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

कार्य कारण कर्तृत्वे - कार्य-शरीरं, कारणं इन्द्रियजातं, तयोः, कर्तृत्वे-भोगसाधन क्रियाश्रयत्वे । प्रकृतिरेव हेतुरित्युच्यते । पुरुषः - प्रकृतिसंश्लिष्टोजीवः । सुखदुःखानां । भोक्तृत्वे - भोगाश्रयत्वे । हेतुरित्युच्यते ॥ २० ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पुरुषः - जीवः । प्रकृतिस्थः - प्रकृतिसंश्लिष्टस्सन् । प्रकृतिजान् गुणान्-प्रकृतिसंसर्गजं सत्वादिगुण कार्यं सुखदुःखादि । भुङ्क्ते-अनुभवति । अस्य - पुरुषस्य । सदस द्योनिजन्मसु · साध्वसाधुरूप देवमनुष्यादियोनिसम्भवेषु । गुणसंगः - कारणम् ॥ २१ ॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहे ऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२ ॥

अपरिच्छिन्न ज्ञानशक्तिरपि । पुरुषः - जीवः । अस्मिन्नेव देहे ऽवस्थित स्सन् । उपद्रष्टा - कर्मसु प्रवर्तमानस्य साक्षात्कर्ता । अनु - मन्ता-प्रेरकः । भर्ता - धारकः । भोक्ता - अनुभवनशीलः । महे- श्वरः - नियामकः । परमात्मा - अन्नमयादिभ्यो प्युत्कृष्टतया परम- आत्मेतिच । उक्तः - कथितः ॥ २२ ॥

य एनं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणै स्सह ।
सर्वथा वर्तमानो ऽपि न स भूयो ऽभिजायते ॥ २३ ॥

यः-पुमान् । एनं- उक्तस्वभावं । पुरुषं - प्रत्यगात्मानं । प्रकृ- तिंच । गुणैस्सह । वेत्ति - जानाति । सः । सर्वथा- येन केनापि प्र- कारेण । वर्तमानोपि । भूयः । नाभिजायते - संसारं नप्रा प्नोति ॥ २३ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

केचित्-पुरुषाः । आत्मनि-देहे स्थितम् । आत्मानं । आत्मना - मनसा- ध्यानेन । पश्यन्ति-साक्षात्कुर्वन्ति । अन्येतु । सांख्येन-ज्ञानरूपेण । योगेन- पश्यन्ति । अपरे । कर्मयोगेन - अनभिसंहितफल कर्मानुष्ठानेन । प- श्यन्ति ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्त श्श्रुत्वा ऽन्येभ्य उपासते ।
तेपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ये-अधिकारिणस्तु । एवं- उक्तस्वभावमात्मानं । अजानन्तः । अ- न्येभ्यः । ज्ञाननिष्ठेभ्यः । श्रुत्वा । श्रुतिपरायणाः - श्रवणनिष्ठास्सं-

तः । आत्मानमुपासते । तेपि । मृत्युम् - संसारम् । अतितर-न्त्येव ॥ २५ ॥

यावत्संजायते किंचि त्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगा त्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

स्थावर जंगमं - अचरं चरंच । यावत् - यत किंचित् प्रकृष्ट मपकृष्टंवा । सत्त्वं - जन्तुः । जायते । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात- प्रकृतिपुरुषसंयोगादेव । तत् जातं विद्धि ॥ २६ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

सर्वेषु भूतेषु - देव मनुष्यादि शरीरेषु . तिष्ठन्तं - वर्तमानम् । परमेश्वरम् - परमनियन्तारम् प्रत्यगात्मानं । समं - समानाकारम् । भूतेषु - नश्यत्स्वपि अविनश्यन्तंच । यः पश्यति । सपश्यति - सएव साक्षात्करोति ॥ २७ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

हि - यस्मात्कारणात् । सर्वत्र - देवादिशरीरेषु । समवस्थितं - विलक्षणतया वर्तमानम् । ईश्वरं - आत्मानम् । समं - समानाकारं । पश्यन् - पुरुषः । आत्मना - मनसा । आत्मानं - स्वात्मानं । न हिनस्ति - न नाशयति । ततः । तस्मादेव । परां - उत्कृष्टां । गतिं - प्राप्यभूत मात्मानं - याति - प्राप्नोति ॥ २८ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मान मकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

किंच । यः - पुरुषः । सर्वशः - सर्वाणि । कर्माणि । प्रकृत्यैव - शरीराकारेण परिणतया प्रकृत्यैव । क्रियमाणानि । पश्यति । तथा -

आत्मानं अकर्तारंच पश्यति । सः । आत्मानं-तथावस्थितम् । साक्षात्करोति ॥ २९ ॥

यदा भूतपृथग्भाव मेकस्थ मनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा । भूत पृथग्भावं - भूतेषु - देवमनुष्यादिजन्तुषु, पृथग्भावं - देवमनुष्यादिभेदं । एकस्थं - अचिदंशरूपैकदेशावस्थितम् । पश्यति । नतु चिदंशेवस्थितं पश्यति । ततएव अचिदंशादेव । विस्तारं - प्रपंचं । पश्यति । तदा । ब्रह्म - परिशुद्धात्मस्वरूपं । संपद्यते - प्राप्नोति ॥ ३० ॥

अनादित्वा न्निर्गुणत्वा त्परमात्माय मव्ययः ।
शरीरस्थो ऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अयं । परमात्मा - निष्कृष्टस्वरूपो जीवः । शरीरस्थोपि । अनादित्वात् - उत्पत्तिरहितत्वात् । अव्ययः - नाशरहितः । निर्गुणत्वात् - सत्वादि गुणरहितत्वात् । नकरोति - कर्ता न भवति । न लिप्यते - देहस्वभावैर्वा नलिप्यते ॥ ३१ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्या दाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा । आकाशं । सर्वगतमपि - समस्त वस्तु संयुक्तमपि । सौक्ष्म्यात् - अतिसूक्ष्मत्वाद्धेतोः । नोपलिप्यते - देहस्वभावै र्नस्पृश्यते । तथा । आत्मापि । सर्वत्र - देहे - देवमनुष्यादिरूपे । अवस्थितः - वर्तमानोपि । सूक्ष्मत्वात् नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

हेभारत! यथा । एकः- रविः-सूर्यः । समस्तमिमं लोकम् । प्रका-

शयति । तथा । एकः । क्षेत्री - जीवः । कृत्स्नं - आपादमस्तकं सर्वं । क्षेत्रं - शरीरं । प्रकाशयति - व्यवहारयोग्यम् करोति ॥ ३३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव मन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

॥ इति श्री भगवद्गीतायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥

एवं - उक्तप्रकारेण । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः - शरीरात्मनोः । अन्तरं - जडत्वाजडत्वादिकृत भेदं । भूतप्रकृति मोक्षंच - भूतानि - पृथिव्यादीनि, प्रकृतिः-कारणं यस्य तत् , भूतप्रकृति - शरीरं, तन्मोक्ष्यते - येन - स भूतप्रकृतिमोक्षः, अमानित्वादि गुणवर्गः । तंच । ये - पुरुषाः । विदुः - जानन्ति । ते । परं - स्वस्वरूपेणा वस्थितं आत्मानं । यान्ति - प्राप्नुवन्ति ॥ ३४ ॥

इति श्रीयामुनाचार्यविरचिते भगवद्गीतार्थसंग्रहे
॥ त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीः ।
॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयस्सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

हे अर्जुन ! ज्ञानानां-प्रकृतिपुरुषविषयकसमस्तज्ञानानां मध्ये । उत्तमं-उत्कृष्टम् । परं - पूर्वोक्तज्ञानादन्यत् । ज्ञानं- सत्वादिविषयकज्ञानं । भूयः - पुनरपि । प्रवक्ष्यामि ! यज्ज्ञानंज्ञात्वा । मुनयः - तद्विषयकमननशीलाः पुरुषाः । इतः - संसारात् । परां उत्कृष्टां । सिद्धिं । गताः - प्राप्ताः ॥ १ ॥

इदं ज्ञान मुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेपि नोपजायन्ते प्रळये न व्यथन्तिच ॥ २ ॥

इदं - मया वक्ष्यमाणं । ज्ञानं । उपाश्रित्य - लब्ध्वा । मम साधर्म्यं - मत्साम्यम् । आगताः - प्राप्ताः । सर्गे - सृष्टिकालेपि । नोपजायन्ते । प्रळये - संहारकाळे । न व्यथन्ति - न क्लिश्यन्तिच ॥ २ ॥

मम योनि र्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भव स्सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

योनिः - सकल जग दुत्पत्ति स्थानभूतम् । महत-मूलभूतम् । मम-मत्सम्बन्धि । यत् ब्रह्म - प्रकृतिरस्ति । तस्मिन् । अहं - सकलजगज्जनकोहं । गर्भं - चेतन समष्टि रूपं । दधामि - प्रकृत्यास्ह जीवप्रकृतिं योजयामीत्यर्थः । हे भारत ! ततः-तस्मात् । प्रकृति पुरुषसंयोजनरूपात् गर्भाधानात् । सर्वभूतानां - ब्रह्मादि स्तम्ब पर्यन्तानां समस्तजन्तूनां । सम्भवः - उत्पत्तिः । भवति ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तय स्सम्भवन्तियाः ।
तासां ब्रह्ममहद्योनि रहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

हे कौन्तेय ! सर्व योनिषु-देवमनुष्यादि समस्तयोनिषु । याः-मूर्तयः - शरीराणि । सम्भवन्ति - जायन्ते । तासां मूर्तीनां - महत्-मूलभूतम् । ब्रह्म - प्रकृतिः । योनिः - कारणम् । अहन्तु । बीजप्रदः - तत्तद्देहरूपाङ्कुरहेतुभूत चेतनपुंजरूप बीजप्रदः । पिता - जनकः ॥ ४ ॥

सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिन मव्ययम् ॥ ५ ॥

हे महाबाहो ! सत्वं रजतस्तम इति - त्रयोगुणाः । प्रकृतिसम्भवाः - मूल प्रकृतेर्जाताः । देहिनं - देहसम्बन्धिनं । अव्ययम् - विकाररहितम् । आत्मानम् । देहे निबध्नन्ति ॥ ५ ॥

तत्र सत्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

हे अनघ ! तत्र - गुणत्रयमध्ये । सत्वं - सत्वगुणः । निर्मलत्वात्- निर्मलत्वाद्धेतोः । प्रकाशकं - वस्तुयाथात्म्यज्ञानजनकं । अनामयम् - आरोग्यहेतुः । सः देहिनमेनम् । सुखसंगेन ज्ञान संगेनच । बध्नाति - संयोजयति ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णा संगसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

हेकौन्तेय ! रजः - रजोगुणं । रागात्मकं । तृष्णासंगसमुद्भवम् - तृष्णा-शब्दादिविषय स्पृहा, संगः - पुत्रदारादिष्वासक्तिः, तयोः, समुद्भवं - उत्पत्तिस्थानं । विद्धि - जानीहि । तत् -रजः । देहिनम् । कर्मसंगेन - पुण्यपाप क्रियारूप संगेन । निब- ध्नाति ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनां ।
प्रमादालस्य निद्राभि स्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमस्तु - तमो गुणंतु । अज्ञानजं - अन्यथा ज्ञानसम्भूतं । स- र्वभूतानां । मोहनं - मोहजनकंच । विद्धि । तत् -तमः । देहिनम् । प्र- मादा लस्य निद्राभिर्निबध्नाति ॥ ८ ॥

सत्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञान मावृत्य तु तमः प्रमादेसंजयत्युत ॥ ९ ॥

हे भारत ! सत्वं । सुखे-केवल सुखविषये । देहिनं । संज यति - घटयति । रजः - केवल कर्मविषये सञ्जयति । तमस्तु । ज्ञानं - वस्तुयाथात्म्यविषयं । आवृत्य - तिरोधाय । उत - वैपरीत्येन । प्रमादे - अकृत्यकरण कृत्याकरणरूपे अनवधाने । सञ्जयति ॥ ९ ॥

रज स्तम श्चाभिभूय सत्वं भवति भारत ।
रजस्सत्वं तमश्चैव तम स्सत्वं रज स्तथा ॥ १० ॥

कदाचित । रज स्तमश्चाभिभूय सत्व मुद्रिक्तं भवति । कदाचि त्सत्वं तम श्चाभिभूय रज एवो द्रिक्तं भवति । कदाचि त्सत्वं रज श्चाभिभूय तमएवो द्रिक्तं भवति ॥ १० ॥

सर्वद्वारेषु देहे ऽ स्मिन् प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्या द्विवृद्धं सत्त्व मित्युत ॥ ११ ॥

यदा - यस्मिन् काले । अस्मिन् देहे सर्वद्वारेषु - चक्षुरादि सर्वेन्द्रियेषु । प्रकाशः- वस्तुयाथात्म्य ज्ञानं । उपजायते - प्रसरति । तदा । सत्वं विवृद्धमिति - उद्रिक्तमिति । विद्यात् - जानीयात् ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्ति रारम्भः कर्मणा मशम स्स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभः - द्रव्य त्याग स्वभावराहित्यम् । प्रवृत्तिः - व्यर्थ चेष्टासु यत्नः । कर्मणां - दृष्टा दृष्ट फल साधन भूत लौकिक वैदिक कर्मणाम् । आरंभः - उपक्रमः । अशमः - इन्द्रिया नुपरमः । स्पृहा - विषये ष्वभिलाषः । एतानि - कार्याणि । रजसि । विवृद्धे - उद्रिक्ते सति । जायन्ते ॥ १२ ॥

अप्रकाशोप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एवच ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

हे कुरुनन्दन ! अप्रकाशः - अज्ञानम् । अप्रवृत्तिः - स्तब्धता । प्रमादः - अनवधानम् । मोहः - विपरीत ज्ञानञ्च । एतानि - कार्याणि । तमसि विवृद्धे जायन्ते ॥ १३ ॥

यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रळयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदांलोका नमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

यदा । सत्वे प्रवृद्धेसति । देहभृत – देहधारी । प्रळयं - मरणम् । याति । तदा । अमलान् - निर्मलान् । उत्तमविदां - आत्म स्वरूप याथात्म्य विदाम् पुरुषाणाम् । लोकान् । प्रतिपद्यते - प्राप्नोति ॥ १४ ॥

रजसि प्रळयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि । प्रवृद्धे सति । प्रळयं - मरणम् । गत्वा । कर्मसंगिषु - काम्य कर्म प्रवणेषु जनेषु । जायते । तमसि प्रवृद्धे सति । प्रलीनः - मृतः पुरुषः । मूढयोनिषु - सकल पुरुषार्थानर्ह पशुपक्ष्यादियोनिषु । जायते ॥ १५ ॥

कर्मण स्सुकृतस्याहु स्सात्विकं निर्मलंफलम् ।
रजसस्तु फलं दुःख मज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

सुकृतस्य कर्मणः । मदाराधन रूपस्य । सात्विकं - सत्वगुण जनितम् । निर्मलं फल माहुः । रजसस्तु । दुःख सन्निभं फल माहुः । तमस स्त्वज्ञानं फलमाहुः ॥ १६ ॥

सत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेवच ॥ १७ ॥

सत्वात् । ज्ञानम् – आत्मस्वरूपसाक्षात्कार रूपम् । संजायते । रजसः लोभो जायते । तमसः प्रमाद मोहौ । भवतः – जायेते । तथा । अज्ञानंच जायते ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

सत्वस्थाः – सत्वगुणनिष्ठाः । ऊर्ध्वं गच्छन्ति - क्रमेण मो-

क्षं गच्छन्ति - प्राप्नुवन्ति । राजसाः - रजोगुणनिष्ठाः । मध्ये तिष्ठन्ति - स्वर्गमनुभूय क्षीणे पुण्ये पुनः पुनः मर्त्य लोक मेव प्रविशन्ति । तामसाः । जघन्य गुण वृत्तिस्थाः - अतिनिकृष्ट तमोगुणनिष्ठा स्सन्तः । अधोगच्छन्ति - पुनः पुन र्नीचजन्तुषु जनित्वा निरयगामिनो भवन्ति ॥ १८ ॥

नान्यंगुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

द्रष्टा - ज्ञाता जीवः । यदा - सत्वोद्रेकसमये । गुणेभ्यः । अन्यं - अतिरिक्तम् । कर्तारं नानुपश्यति । गुणेभ्यः । परं - अतिरिक्तम् । वेत्ति - पश्यति । स मद्भाव मधिगच्छति ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजराव्याधि विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

देही - शरीरभृत । शरीरसमुद्भवान् । एतान् - उक्तरूपान् । त्रीन् - सत्वरजस्तमोरूपान् । गुणान् । अतीत्य - अतिक्रम्य । सत्वादिगुणातीत मात्मानं ज्ञात्वा । जन्ममृत्यु जारादुःखैः विमुक्त स्सन् । अमृतं-आत्मानम् । अश्नुते - अनुभवति ॥ २० ॥

(अर्जुन उवाच)

कैर्लिंगैस्त्रीन् गुणानेता नतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतां स्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

हे प्रभो ! स्वामिन् कृष्ण । एतान् - त्रीन् - गुणान् । अतीतः - अतिक्रान्तः पुरुषः । कैर्लिंगैः - लक्षणै रूपलक्ष्यो भवति । किमाचारः - कीदृशाचारः । एतान् - त्रीन् - गुणांश्च । कथं - केनोपायेन । अतिवर्तते - अत्येति ॥ २१ ॥

(श्रीभगवानुवाच)

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेवच पांडव ।
न द्वेष्टिसप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते ॥ २३ ॥

हे पाण्डव ! यः । प्रकाशं - वस्तुयाथात्म्य ज्ञानं । प्रवृत्तिं - फल-साधन कर्मसु प्रयत्नम् । मोहं - विपरीतज्ञानंच । एतानि । संप्रवृत्तानि - आत्मव्यतिरिक्तेषु साधनतया प्रवृत्तानि । सत्वादि कार्याणि । नैव द्वेष्टि । निवृत्तानि च तथाविधानि । न कांक्षति । यः - आत्मानुभवशीलः । उदासीनवत - अकिंचित्कारइव । आसीनः - वर्तमान स्सन् । गुणैः - सत्वादिभिः । न विचाल्पते । गुणाः - सत्वादयः । वर्तन्ते - प्रकाशादिस्वकार्येषु प्रवर्तन्ते । इत्येवं प्रकारेण । यः । अव तिष्ठति - तूष्णीमास्ते । नेंगते - स्वयं न प्रवर्तते ॥२२॥ २३ ॥

समदुःखसुख स्स्वस्थ स्समलोष्टाश्मकांचनः ।
तुल्यप्रियाप्रियोधीर स्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥२४॥
मानावमानयोस्तुल्य स्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारंभपरित्यागी गुणातीत स्स उच्यते ॥ २५ ॥

सम दुःखसुखः - सुखदुःखयो रविकृत चित्तः । स्वस्थः - स्वात्मैकनिष्ठः । सम लोष्टा श्म कांचनः - लोष्टे - घटशकले , अश्मनि - पाषाणे, कांचने च- समबुद्धिः । तुल्यप्रिया प्रियः - इष्टानिष्टविषयेषु तुल्यादरः । धीरः - विवेककुशलः । तुल्य निन्दात्मसंस्तुतिः - गुण-दोष निमित्तात्म निन्दास्तुत्योः समचित्तः । तथा । मानावमानयो रपि तुल्यः । अतएव निमित्तात् । मित्रारिपक्षयोरपि तुल्यः । सर्वारम्भ परित्यागी - सांसारिक सर्व कर्मपरित्यागी । एवं भूतोयः । स गुणातीत इत्युच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
सगुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

यः । मां-अनवधिकातिशया संख्येय कल्याणगुणगणौघ महार्णवम् । अव्यभिचारेण - भक्तियोगेन । सेवते । सएतान् गुणान् ।

समतीत्य - सवासनमतिक्रम्य । ब्रह्मभूयाय । कल्पते - समर्थो - भवति ॥ २६ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

हि - यस्मात् कारणात् । अहं - अपरिच्छिन्न ज्ञानानन्द स्वरूपः । अमृतस्य - भोग्यभूतस्य । अव्ययस्य - अविकारस्य । ब्रह्मणः - प्रत्यगात्म स्वरूपस्य । शाश्वतस्य - चिरकालस्थायिनः । धर्मस्य - ऐश्वर्यस्यच । ऐकान्तिकस्य - परमैकान्तिलभ्यस्य । सुखस्य - निरतिशयानंदस्यच । प्रतिष्ठा - आश्रयभूतः । अतः । प्रस्तुत मात्मप्राप्तिरूप ब्रह्मभूयस्त्व मपि मद्भक्तजनैक लभ्य मित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्यविरचिते भगवद्गीतार्थसंग्रहे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजायनमः ।

॥ अथ पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(श्रीभगवानुवाच)

ऊर्ध्वमूलमधश्शाख मश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

यं - अश्वत्थं - देवमनुष्यादि चतुर्विधशरीर सम्बन्ध लक्षणं, संसाराख्यमश्वत्थवृक्षम् । ऊर्ध्वमूलं - ऊर्ध्वं सप्तलोकोपरि-

मूलं - सर्वजीव समष्टिरूप चतुर्मुखाख्यं मूलं यस्यतं - तथोक्त म्। अधः शाखं - अधः - मर्त्यलोके, शाखाः – समस्त नर मृग पशु पक्षि कृमि कीट पतंग स्थावराख्याः, यस्य तं। अव्ययं - आ मोक्षमनिवर्त्यम्। आदेहपातं अछेद्यत्वान्नाशरहितंच। आहुः – 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोश्वत्थ स्सनातनः' इत्याद्याः श्रुतयः प्रव-दन्ति। यस्यचाश्वत्थस्य। छन्दांसि - वेदाः। पर्णानि - पत्राण्या-हुः। उत्तरोत्तरं पर्णानां वृक्षविवृद्धि हेतुत्वव द्वेदप्रतिपाद्य का-म्यकर्मणां संसार वृद्धिहेतुत्वा च्छन्दसामेतत्पर्णत्वम्। यः। तं – एवंभूतं अश्वत्थम्। वेद – तत्वतो जानाति। सः। वेद-वित् – सकलवेदार्थवेदी ॥ १ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः।
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुवन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

तस्य - अश्वत्थस्य। गुणप्रवृद्धाः – गुणैः - सत्वादिभिः, ज लसेकैरिव, प्रवृद्धाः। विषयप्रवालाः - विषयाः - शब्दादयः, तएव - प्रवालाः - पल्लवाः, यासां ताः, तथोक्ताः। शाखाः। अधः - पृथिव्यांच। प्रसृताः – मनुष्यपश्वादिरूपेण प्रवृत्ताः। ऊ र्ध्वंच प्रसृताः - ऊर्ध्वलोकेषु देवगन्धर्वादिरूपेण प्रसृताः। कुतइत्य-त्राह। तस्य – ब्रह्मलोकमूलस्य मनुष्यलोकाग्रस्य वृक्षस्य। कर्मानुबन्धीनि – कर्माणि - कर्मरूपाणि, अनुवन्धीनि - सहजानि - मूलानि। अधः। मनुष्यलोकेच। अनुसन्ततानि – व्याप्तानि। पृथि-व्यांहि मनुष्यत्वावस्थाया मनुष्ठितैः कर्मभिः अधोमनुष्यादयः ऊ-र्ध्वंदेवादयश्च भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो नचादि र्न च संप्रतिष्ठा।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल मसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥

इह – अस्मिन् लोके। अस्य वृक्षस्य रूपम्। तथा। उक्तप्रका रेण। नोपलभ्यते – संसारिभि र्नदृश्यते। अस्य। अन्तः –

विनाशश्च । नोपलभ्यते । अस्य । आदिः -कारणंच । नोपल भ्यते । अस्य संप्रतिष्ठा नोपलभ्यते । एनं - उक्तप्रकारं सुविरूढमूलमश्वत्थम् । दृढेन - स्थिरेण । असंगशस्त्रेण - विषयविरक्तिरूपशस्त्रेण । छित्वा ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तंति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

ततः - तस्मात । पदं - परिशुद्धात्मरूपं । परिमार्गितव्यं - प्राप्तुमन्वेषणीयम् । यस्मिन् - यदेव । गताः पुरुषाः भूयो न निवर्तन्ति । असंगशस्त्रलाभो पायमाह (तमेवेति) आद्यं - जगत्कारणं । पुरुषं - परमात्मानमेव । प्रपद्य - शरणं गच्छ । इयतः - एतावतः - संगनिवृत्यादेः स्वाधीनभूता । पुराणी - चिरन्तनी । प्रवृत्तिः - प्रकृतिः । प्रसृता - संजाता । प्राचीनाहि मुमुक्षवः मामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तबन्धा स्संजाताइत्यर्थः ॥ ४ ॥

निर्मानमोहाजितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ता स्सुखदुःखसंज्ञै र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

निर्मानमोहाः-निर्गत मानमोहाः । देहात्माभिमानरूप मोहरहिताः । जितसंगदोषाः - निर्जितविषयासक्त्याख्यदोषाः । अध्यात्मनित्याः - आत्मज्ञाननिरताः । विनिवृत्तकामाः - विशेषेण निवृत्तात्मव्यतिरिक्त कामाः । सुखदुःखसंज्ञैः - सुखदुःखाभिधानैः । द्वंद्वैः विमुक्ताः । अमूढाः - विवेकिनः । अव्ययं - नाशरहितम् । तत्पदं - आत्मस्वरूपम् । गच्छन्ति - प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

तत्-स्वयं- ज्योतिर्धाम । सूर्यः न भासयते । शशांकश्च नभासयते । पावकः - अग्निश्च । न भासयते । यद्धामगत्वायोगिनो न -

निवर्तन्ते । तत् । परमं - उत्कृष्टं । धाम-ज्योतिः । मम-मदीयं ॥ ६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूत स्सनातनः ।
मन ष्षष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानिकर्षति ॥ ७ ॥

सनातनः - शाश्वतः कश्चित् प्रत्यगात्मा । ममैवांशः - मदंश एव सन् । जीवभूतो ऽ विद्यावेष्टनेन बन्धनंप्राप्तः , जीवलोके - कर्मफलभूमौ - वर्तमानः । प्रकृतिस्थानि । मन ष्षष्ठानीन्द्रियाणि षड्ज्ञानेन्द्रियाणि । कर्षति - गृहीत्वा इतस्ततः संचरति ॥ ७ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानिसंयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥

ईश्वरः - जीवः । यत् - यदा । शरीरं-अपूर्वशरीरान्तरं । अवाप्नोति - उपविशति । यत - यदा । उत्क्रामति - शरीरं विहाय गच्छति । तदा । वायुः । आशयात् - चन्दनाद्याशयात । गन्धानिव । एतानि - कर्मेन्द्रियभूतसूक्ष्मसहितानि मन ष्षष्ठानीन्द्रियाणि गृहीत्वा । संयाति - शरीरान्तर प्रवेशाय गच्छति ॥ ८ ॥

श्रोत्रं चक्षुस्स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

अयं - जीवः । श्रोत्रं चक्षुः । स्पर्शनं - त्वगिन्द्रियम् । रसनेन्द्रियं घ्राणं मनश्चं अधिष्ठाय । विषयान् - शब्दादीन् । उपसेवते - उपभुङ्क्ते ॥ ९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितंवापि भुंजानं वा गुणान्वितं ।
विमूढा नानुपश्यंति पश्यंतिज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

गुणान्वितं . सत्वादिगुणसमेतम् । अतएव । उत्क्रामन्तम् - कस्माच्चि च्छरीरान्निर्गतं । स्थितं - कस्मिन्श्चिच्छरीरे वर्तमानंवा । भुंजानं - विषयाननुभवन्तं वा । एवंभूतमिमं - ज्ञानैकाकारं जीवं । विमुढ़ाः - ज्ञानशून्याः । नानुपश्यन्ति - न जानन्ति । ज्ञानचक्षुषस्तु पुरुषाः । साक्षात्कुर्वन्ति ॥ १० ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितं ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

यतन्तः - मत्प्रयत्नपूर्वकं यतमानाः । योगिनः । आत्मनि - शरीरे । अवस्थितं । एनं जीवम् । पश्यन्ति - साक्षत् कुर्वन्ति । यतन्तोपि । अकृतात्मानः - अकृतमच्छरणागतिकमनसः । अतएव, अचेतसः - अमनस्कप्रायाः पुरुषाः । एनमात्मानम् । नानुपश्यन्ति ॥ ११ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

यत् आदित्यगतं तेजः अखिलं जगत् । भासयते - प्रकाशयति । चन्द्रमसि यत्तेजः । तत्तेजः । मामकं - मदीयम् । विद्धि - जानीहि ॥ १२ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीस्सर्वा स्सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

अहम् । गां - पृथ्वीम् । आविश्य । ओजसा - मदीयसामर्थ्येन । सर्वाणि भूतानि धारयामि । रसात्मकः - अमृतमयशरीरः । सोमोभूत्वा । सर्वाश्चौषधीः - सस्यादीनि । पुष्णामि - पोषयामि ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

अहम् । वैश्वानरः - जाठराग्निर्भूत्वा । प्राणिनां देहमाश्रितस्सन् । प्राणापानसमायुक्तः - प्राणापानाभ्यां - तदुद्दीपकप्राणवायुवृत्तिभेदाभ्यां, समायुक्तः - सहितस्सन् । चतुर्विधं - खाद्यचोष्यलेह्यपानीयरूपेण चतुःप्रकारम् । अन्नं - प्राणिभि र्भुक्तं अन्नंवस्तु । पचामि - रसादि रूपेण परिणमयामि ॥ १४ ॥

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्त स्स्मृतिर्ज्ञान मपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहं ॥ १५ ॥

अहम् । सर्वस्य - भूतजातस्य । हृदि - हृदयकमले । सन्निविष्टः - नियन्तृतया सम्यगवस्थितः । अतः । मत्तएव । सर्वस्य पदार्थस्य । स्मृतिः - स्मरणम् । ज्ञानं - प्रत्यक्षादिरूपं वस्तुयाथात्म्यज्ञानम् । अपोहनं - ऊहादिरूपं ज्ञानंच । भवति । अतः । सर्वैश्च वेदै रहमेव । वेद्यः - मुख्यतया प्रतिपाद्यः । अहमेव । वेदान्तकृत - वेदप्रतिपाद्यकर्मफलप्रदाता । वेदविच्चा हमेव ॥ १५ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षर स्सर्वाणिभूतानि कूटस्थो ऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

लोके - जगति । क्षरः अक्षरश्चेति । इमौ द्वावेव पुरुषौ प्रसिद्धौ । तत्र । सर्वाणि - ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानि समस्तानि भूतानि । क्षरः पुरुषइत्युच्यते । कूटस्थः - मुक्तात्मा पुरुषः । अक्षर इत्युच्यते ॥ १६ ॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

उत्तमः पुरुषस्तु । अन्यः - क्षरा ऽक्षर शब्दवाच्य बद्ध मुक्ताभ्या मतिरिक्तः । परमात्मेति । उदाहृतः - वेदान्तेषु प्रतिपादितइत्यर्थः । यः - परमात्मा । लोकत्रयं - बद्धमुक्तनित्यरूपलोकत्रितयम् । आविश्य - आत्मतया प्रविश्य । बिभर्ति । अव्ययः - विकाररहितः । ईश्वरः - सर्वनियन्ताच ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽह मक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मिलोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यस्मात् - कारणात् । अहम् क्षरम् । अतीतः - अतिक्रान्तः । अक्षरादप्युत्तमश्च । अतः । लोके - धर्मशास्त्रे । वेदे - तन्मूलभूतश्रुतौच । पुरुषोत्तमइति । प्रथितः - प्रसिद्धोस्मि ॥ १८ ॥

योमामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यः । एवं – उक्तरीत्या । पुरुषोत्तमं मां । असम्मूढः - मोह-रहितस्सन् । जानाति - यथावद्वेत्ति । हे भारत ! सः । सर्ववित् समस्तप्राप्त्युपाय वेदी । सर्वप्रकारेण मां भजति ॥ १९ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्र मिदमुक्तं मयाऽनघ ।
एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान् स्या त्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

हे अनघ ! इति - इत्थं भूतम् । गुह्यतमं - अतिरहस्य भूतम् । इदं - शास्त्रं । मया - आश्रितवत्सलेन । उक्तम् । एतत - मदुक्तं मत्पुरुषोत्तमत्वम् । बुध्वा – ज्ञात्वैव । बुद्धिमान् - ज्ञानीस्यात् । कृतकृत्यः - कृतार्थश्च । स्यात् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्यविरचिते गीतार्थसंग्रहे

॥ पंचदशो ऽध्यायः ॥

श्रीः ।

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अभयं सत्त्वसंशुद्धि र्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अथा तीताध्यायत्रयोक्त स्यार्थस्य स्थिरीकरणाय शास्त्रवश्य त द्विपरीतयो र्दैवासुरयो र्विभागः।

अभयं – दुःखनिमित्त दर्शन जनित भयराहित्यम्। सत्व संशुद्धिः - सत्वजनितां तःकरणशुद्धिः। ज्ञानयोगव्यवस्थितिः – ज्ञान योगनिष्ठा। दानं - न्यायार्जितद्रव्यस्य पात्रे प्रतिपादनम्। दमः- अन्तरिन्द्रियनिग्रहः। यज्ञः - फलाभिसन्धि रहित महायज्ञाद्यनु–ष्ठानम्। स्वाध्यायः - वेदाभ्यासः। तपः – भगवत्प्रीतिजनकं काय क्लेशादि। आर्जवं - करण त्रयस्यैकरूपत्वम् ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोध स्त्याग श्शांतिरपैशुनम्।
दयाभूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसा - परपीडानिवृत्तिः। सत्यं - भूतहितं वाक्यम्। अ-क्रोधः - परोद्वेगजनक चित्तविकाराभावः। त्यागः - विरोधिपरिग्र-हवर्जनम्। शान्तिः - इन्द्रियनिग्रहः। अपैशुनं - परोपद्रवहेतु वा-क्यविवर्जनम्। भूतेषु – सर्वप्राणिषु। दया – दुःखासहिष्णुत्वं। अलोलुप्त्वं – विषयेष्वचंचलत्वं। मार्दवं – मृदुप्रकृतित्वं। ह्रीः - अकृत्यकरणे लज्जा। अचापलं - विषय सन्निधा वप्यचञ्च-लत्वम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृति श्शौच मद्रोहो नातिमानिता।
भवंति सम्पदंदैवी मभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

तेजः - दुर्जनैरनभिभवनीयत्वम्। क्षमा - क्षान्तिः। धृतिः - धै-र्यम्। शौचं - करणत्रयनैर्मल्यम्। अद्रोहः – परहितनिरोधाक रणम्। नातिमानिता - अस्थानगर्वरूपातिमानरहितता। एतेगु णाः। हे भारत ! दैवीं संपदं - भगवदाज्ञानुवृत्तिरूपाम्। अभि जातस्य - अभिमुखीकृत्यजातस्य पुरुषस्य। भवन्ति ॥ ३ ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥

हे पार्थ! दंभः - धार्मिकोयमिति ख्यातये धर्मानुष्टानम्। दर्पः - विषयानुभवजनितो हर्षविशेषः। अभिमानः - स्वविद्याभिजनवित्ताद्यनुगुणाभिमानः। क्रोधः - चित्तक्षोभः। पारुष्यं - साधुजनोद्वेगकरकर्म स्वभावत्वम्। अज्ञानं - त्याज्योपादेयविवेकराहितत्वम्। आसुरीं संपदं - भगवदाज्ञातिलंघनरूपाम्। अभिजातस्य पुरुषस्य सम्भवन्ति ॥ ४ ॥

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।
माशुच स्सम्पदं दैवी मभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥

दैवी - देवसंबन्धिनी। संपत् - उक्तरूपा। विमोक्षाय-बन्धमुक्तये। भवति। आसुरी - असुरसंबन्धिनी संपत्। निबन्धाय - निरयाय। भवति। हे पाण्डव! परमधार्मिकपाण्डुमहाराजतनय। त्वम्। दैवीं संपद मभिजातोसि। माशुचः - निबन्धनिमित्तशोकं माकृथाः ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

हे पार्थ! अस्मिन् लोके। भूतसर्गौ - प्राणिना मुत्पत्ती। दैवः - आसुरश्चेति - द्वावेव। तयोर्मध्ये। दैवः सर्गः। विस्तरशः - विस्तरेण। प्रोक्तः - प्रागेव कथितः। आसुरं सर्गम्। मे - मत्तः। शृणु - सावधान माकर्णय ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिंच निवृत्तिंच जना न विदुरासुराः।
न शौचंनापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

आसुराः - असुरसंबन्धिनः जनाः। प्रवृत्तिं - अभ्युदयसाधनम्। निवृत्तिं - मोक्षसाधनंच। वैदिकं कर्म। नविदुः - न जानन्ति। तेषु - जनेषु। शौचं - बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः। नविद्यते। आचारोपि शास्त्रीयो नविद्यते। सत्यं - भूतहितपर्यवसायि भाषणंच। नविद्यते ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

ते - आसुराः । जगत् - प्रपंचम् । ब्रह्मात्मकतया सत्यमपि । मिथ्याभूतमिति । आहुः - वदन्ति । अप्रतिष्ठं - ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमपि । अप्रतिष्ठितमेव । आहुः । अनीश्वरं - सर्वेश्वरेण नियमितमपि नियन्तृशून्य माहुः । किंच । अपरस्पर संभूतं - स्त्रीपुरुष द्वंद्व संभूत व्यतिरिक्तम् । अन्यद्वस्तु । किम् - अस्ति - किमपि नास्त्येव । अतः । सर्वम् । कामहेतुकं - स्त्रीपुरुषयोः परस्पर काम हेतुकमेव । इतिचाहुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोहिताः ॥ ९ ॥

ते - जनाः । एतां - उक्तरूपाम् । दृष्टिं - मतिम् । अवष्टभ्य - अवलम्ब्य । नष्टात्मानः - अदृष्टात्म स्वरूपाः । अतएव । अल्पबुद्धयः - दृष्टार्थ मात्र पर्यवसित मतयः । उग्रकर्माणः - भयंकरव्यापाराः । अहिताः - सर्वकण्टकाश्च सन्तः । जगतः - लोकस्य । क्षयाय - नाशाय । प्रभवन्ति - प्रवर्तन्ते ॥ ९ ॥

काममाश्रित्यदुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तंते‘ऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

ते - जनाः । दुष्पूरं - पूरयितुमशक्यम् । काममाश्रित्य । दंभ मान मदान्विताः । मोहात् - अविवेकात् । असद्ग्राहान् - चौर्याद्यसदुपायगृहीतार्थसंचयान् । गृहीत्वा - उपादाय । अशुचिव्रताः । अत्यन्तनिषिद्धकर्माणस्सन्तः । प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

चिंतामपरिमेयांच प्रलयांतामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

किंच । अपरिमेयां - अपरिछिन्नां । प्रलयान्तां - प्रलय काल पर्यन्त साध्यविषयां । चिन्ताम् - आलोचनम् । उपाश्रिताः - प्राप्ताः । कामोपभोग परमाः - कामोपभोगमेव परमपुरुषार्थं मन्यमानाः । एतावत् - इदमेव प्रयोजनमिति । निश्चिताः-निश्चयवन्तः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहंते कामभोगार्थ मन्यायेनार्थसंचयान्॥ १२ ॥

आशापाशशतैः - विषय स्पृहा रज्जु शतैः। बद्धाः। कामक्रोध परायणाः - कामक्रोधैकनिष्ठाः । कामभोगार्थं । अर्थसंचयान् : अर्थ संग्रहान् प्रति । ईहन्ते - चेष्टन्ते ॥ १२ ॥

इदमद्य मया लब्ध मिमं प्राप्स्ये मनोरथम्।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं ॥१३ ॥

इदं - क्षेत्रवित्तादिकं । अद्य - अधुना । मया - आर्जितम् । इदं - मनोरथंच । प्राप्स्ये - साधयिष्यामि । इदंधनं । मे-मम । अस्ति । इदमपिधनं । मे - मम - पुनर्भविष्यति ॥ १३॥

असौ मया हतश्शत्रु र्हनिष्ये चापरानपि।
ईश्वरोह महं भोगी सिद्धोहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

मया । असौ - शत्रुः । हतः । अपरानपि शत्रून् हनिष्ये । अहं। ईश्वरः - स्वतन्त्रोनियन्ता । अहं । भोगी - भोक्ता । अहं। सिद्धः - ज्ञानशक्त्यादिसम्पन्नः । बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

आढयो भिजनवानस्मि कोन्यो स्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अहं । आढयः - सम्पन्नः । अभिजनवान् - सत्कुलप्रसूतः । लोके मया सदृशः अन्यः कः पुरुषो स्ति । यक्ष्ये - इतोधिका भ्युद

याय यागं करिष्ये। दास्यामि - दानं करिष्यामि । मोदिष्ये- मोदंप्राप्स्ये । इति -अनेन प्रकारेण । अज्ञानविमोहिताः - अविवेकेन मोहं प्रापिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ॥ १६ ॥

अनेकचित्तविभ्रांताः - अनेकैः, चित्तैः - मनोवृत्तिभिः, विभ्रांताःक्षुब्धाः, क्षोभयुक्ताः । मोहजालसमावृताः - विपरीतज्ञानवागुरा वेष्टिताः । कामभोगेषु - विषयसुखानुभवेषु । प्रसक्ताः- प्रकर्षेण आसक्ताः । अशुचौ - अतिहेये। नरकेपतन्ति ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्॥ १७॥

ते - जनाः! आत्मसंभाविताः - आत्मप्रशंसापराः। स्तब्धाः- परिपूर्णाभिमानतया कृतकृत्या वय मिति निश्चेष्टाः । धनमानमदान्विताः - अनादिप्रयुक्त गर्वौद्धत्याभ्या मुपेताः । दंभेन - ख्यात्यकैप्रयोजनाभिसन्धिना । अविधिपूर्वकं - शास्त्रोक्तप्रकारपरित्यागपूर्वकम् । नामयज्ञैः । यजन्ति - यज्ञान् कुर्वन्ति ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतो ऽभ्यसूयकाः॥१८॥

अहंकारं - स्वशेषभूतेन इत्यादिविपरीतां वयमेव करिष्याम इत्येवंरूपा महंकृतिं । बलं-भगवतो बलेन इत्यादिविपरीतं स्वबलपर्याप्त्यनुसन्धानम् । दर्प - गर्वं । कामक्रोधौच संश्रिताः। आत्मपरदेहेषु-स्वदेहेषु परदेहेषुच । अन्तः प्राविश्य नियन्तारं महोपकारके मां। प्रद्विषन्तः - प्रकर्षेण द्विषन्तः। अभ्यसूयकाः - कर्मवश्यस्य जीवस्य कर्मणैव सिद्धिः किमीश्वरेण अकिंचित्करेणेति मध्यसूयां कुर्वन्तश्च सन्तः। यजन्तइति पूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभा नासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

द्विषतः – मयि द्वेषं कुर्वतः । क्रूरान् - नृशंसान् । अमंगळान् तान् असुरान् । नराधमान् । अहं – सकलजगन्नियन्ताहम् । अजस्रम् ; संसारेषु – चक्रवत् परिवर्तमान जन्म जरा मरणादिसन्तानेषु । तत्राप्यासुरीषु योनिषु – असुरसबन्धियोनिषु । क्षिपामि – पातयामि ॥ १९॥॥

असुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यांत्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

हेकौन्तेय ! आसुरीं - योनिं । आपन्नाः - प्राप्ताः । जन्मनि जन्मनि - उत्तरोत्तरेषु जन्मसु । मूढ़ाः – ज्ञानशून्याः । मां-अप्राप्यैव - यथावत् अविज्ञायैव । ततः - तज्जन्मनः । अधमां - अपकृष्टामेव । गतिं । यांति - प्राप्नुवन्ति ॥ २० ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामःक्रोधस्तथा लोभ स्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

आत्मनः – स्वरूपस्य । नाशकं – अनवाप्तिहेतुः । कामःक्रोधः लोभश्चेति इदं त्रिविधं । नरकस्य । द्वारं - हेतुः । तस्मात् - नरकहेतुत्वात् । एतत्त्रयं । त्यजेत - प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥ २१ ॥

एतै र्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारै स्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मन श्श्रेय स्ततो याति परां गतिं ॥ २२ ॥

हे कौन्तेय ! तमोद्वारैः - विपरीतज्ञानहेतुभिः । एतैः - त्रिभिः कामक्रोधलोभैः । विमुक्तो नरः । आत्मनः – स्वस्य । श्रेयः - यथावस्थितमद्विषय ज्ञानजनकम् भक्तियोगाख्यम् ; कल्याणम् । आचरति - अनुतिष्ठति । ततः - तस्मात् ; परां गतिं याति ॥ २२ ॥

य श्शास्त्रविधि मुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धि मवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

योनरः । शास्त्रविधिं - श्रुतिस्मृतिविहितमनुशासनम् । उत्सृज्य - परित्यज्य । कामकारतः - स्वेच्छानुगुणम् । वर्तते - कर्मस्वधिकरोति । सः । सिद्धिं - स्वर्गादिरूपाम् । नावाप्नोति । परां गतिंच नावाप्नोतीति किमु वक्तव्यम् ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तु मिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां षोडशो ऽध्यायः ॥ १६ ॥

तस्मात् - अशास्त्रीयानुष्ठानस्य सर्वानर्थमूलत्वात् हेतोः। हे-कौंतेय ! कार्याकार्यव्यवस्थितौ - कृत्याकृत्यव्यवस्थायां । ते - तव । शास्त्रमेव । प्रमाणं । इह - कर्मभूमौ । शास्त्रविधानोक्तं - शास्त्ररूप मदनुशासनोक्तं । कर्म । ज्ञात्वा कर्तु मर्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्य विरचिते भगवद्गीतार्थसंग्रहे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

(अर्जुन उवाच)

ये शास्त्र विधि मुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये - जनाः । शास्त्रविधिं - शास्त्ररूपं त्वदनुशासनम् । उत्सृज्य । श्रद्धया - आस्तिक्यबुद्ध्या । अन्विता स्सन्तः । यजन्ति । हे कृष्ण! तेषां निष्ठातु । कीदृशी - किंस्वरूपा। सत्वं - सत्वनिष्ठा । आहो रजः - उतरजोनिष्ठा । तमः - तमोनिष्ठावा ॥ १ ॥

(श्री भगवानुवाच)

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

देहिनां-देहधारिणां । श्रद्धा । त्रिविधा-त्रिप्रकारा । भवति । साच स्वभावजा - प्राचीनवासना निमित्तक तत्तद्रुचि विशेष जन्या। सात्विकी - सत्वमूला । राजसी - रजोमूला । तामसी - तमोमूलाचेति । तां त्रिविधां श्रद्धाम् । शृणु - सावधानमकर्णय ॥ २ ॥

सत्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयो ऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्ध स्स एव सः ॥ ३ ॥

हे भारत ! सर्वस्य देहिनः । सत्वानुरूपा - अन्तः करणा द्यनुगुणा । श्रद्धा । भवति । अन्तःकरणं यादृश गुण विशिष्टं तादृशी श्रद्धा भवतीत्यर्थः । अयं पुरुषः । श्रद्धामयः - श्रद्धापरिणामरूपः । तथाच । यः । यच्छ्रद्धः - यादृशश्रद्धायुक्तः । सः । स एव - तत्तच्छ्रद्धएव । तादृश श्रद्धा विशेष जन्य फलवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४॥

सात्विकाः - सात्विक श्रद्धायुक्ताः । देवान् - इन्द्रादीन् । यजन्ते । राजसाः - राजसश्रद्धायुक्ताः । यक्ष रक्षांसि । यजन्ति । अन्ये । तामसाः - तामस श्रद्धा युक्ताः । प्रेतान्-

भूतगणांश्च यजन्ति । दुःखा संभिन्न सुख हेतु भूत देवयाग विषयक श्रद्धा सात्विकी , दुःख मिश्र सुख हेतु यक्ष रक्षो याग विषयक श्रद्धा राजसी , दुःखप्रचुरा ल्पसुख हेतु प्रेतादि याग विषयक श्रद्धा तामसीति भावः ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपोजनाः ।
दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्शयन्त श्शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्त श्शरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

ये जनाः । दम्भाहंकारसंयुक्ताः । कामरागबलान्विताः - रागः - विषयस्पृहा , सएव परिपाक विशेषापन्नः कामः , तद्विशिष्टं ताम सं बलं, तेनान्विताः । किंच । शरीरस्थं । भूतग्रामं - पृथिव्यादि भूतसमूहं । कर्शयन्तः - कृशीकुर्वंतः । अचेतसः - विवेकाभावा दमनस्क प्रायाः । अन्तः शरीरस्थं - शरीरान्तर्वर्तिनम् । मां - मदंशभूतं जीवात्मानंच । कर्शयन्त स्सन्तः । अशास्त्रविहित मतिदारुणम् । तपः तप्यन्ते - तपः कुर्वंति । तान् । आसुरनिश्चयान् - मदाज्ञातिलंघनरूरा सुरसम्बन्धि निश्चयवतः । विद्धि ॥ ५ ॥ ६ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञ स्तप स्तथा दानं तेषां भेद मिमं शृणु ॥ ७ ॥

सर्वस्य - जनस्य । आहारस्तु । त्रिविधः - गुणत्रयसंबन्धेन त्रिप्रकारः । प्रियोभवति । यज्ञ स्तपो दानश्च त्रिविधं भवति । तेषां - आहारादीनां । इमं - वक्ष्यमाणम् । भेदं । शृणु ॥ ७ ॥

आयु स्सत्वबलारोग्य सुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्या स्स्निग्धा स्स्थिरा हृद्या आहारा स्सात्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुषः , सत्वस्य - ज्ञानस्य , बलस्य , आरोग्यस्य , सुखस्य - शरीरसुखस्य , प्रीतेः - आत्मसन्तोषस्यच , विवर्द्धनाः - विवृद्धिकराः । रस्याः - मधुररसोपेताः । स्निग्धाः - आज्यादि स्नेह

युक्ताः । स्थिराः - स्थिरपरिणामवन्तः । हृद्याः - रमणीयाः । आहाराः । सात्विकप्रियाः - सत्वगुणविवृद्धिहेतुत्वा त्सात्विकजनप्रिया भवन्ति ॥ ८ ॥

कट्वाम्ललवणात्युष्ण तीक्ष्णरूक्षाविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

कटवः-कटुरसप्रचुराः, अम्लाः- अम्लरसप्रचुराः, लवणाः- लवणरसप्रचुराः, अत्युष्णाः - स्पृष्टुमशक्याः, तीक्ष्णाः - अतिशीतत्वातितीक्ष्णत्वादिना क्रूराः, रूक्षाः - शुष्काः, विदाहिनः - सन्तापकराः । अतएव । दुःखशोकामयप्रदाः - धातुवैषम्यकृतदुःखस्य पश्चात्तापजनितशोकस्य कालान्तरभाविरोगस्यच हेतुभूताः । आहाराः । राजसस्यजनस्य इष्टाभवन्ति ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

यातयामं - चिरकालस्थितम् । गतरसं - नष्टस्वाभाविकरसम् । पूति - दुर्गन्धयुक्तम् । पर्युषितं - कालातिपातात् रसान्तरं गतम् । उच्छिष्टं - आचार्यादि व्यतिरिक्तभुक्तावशिष्टम् । अमेध्यं - अपरिशुद्धम् । एवंभूतं यद्भोजन मस्ति । तत् तामसप्रियम् ॥ १० ॥

अफलाकांक्षिभि र्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मन स्समाधाय स सात्विकः ॥ ११ ॥

अभिसन्धाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

यज्ञः । विधिदृष्टः - शास्त्रदृष्टप्रकारस्सन् । अफलाकांक्षिभिः - फलाभिसन्धि रहितैः पुरुषैः । यष्टव्यएव - भगवदाराधनत्वेन स्वयं प्रयोजनत्वेन अवश्यं कर्तव्यएव । इति- अनेन प्रकारेण । मनः । समाधाय । इज्यते - अनुष्ठीयते । सयज्ञः सात्विकः । फल मभिस-

न्धाय । दम्भार्थं - ख्यातिलाभार्थंच । इज्यते इतियत । हे भ
रतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं - राजसं । विद्धि ॥ ११ ॥ १२ ॥

विधिहीन मसृष्टान्नं मन्त्रहीन मदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनं - चोदनारहितं । असृष्टान्नं - अन्यायागतद्रव्यकम् । मन्त्रहीनं - यथोक्तमन्त्ररहितम् । अदक्षिणं - लोभाददत्तदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं - आस्तिक्यबुद्धिरहितम् । एतादृशंयज्ञम् । तामसं । परिचक्षते - पण्डिताः प्रवदन्ति ॥ १३ ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञ पूजनं शौच मार्जवम् ।
ब्रह्मचर्य महिंसाच शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

देवाः - ब्रह्मणाः, गुरुः - आचार्यः, प्राज्ञाः, एतेषां, पूजनं - प्रत्युत्थान प्रदक्षिण नमस्कारादि ।शौचं - तीर्थस्नानाचरणं । आर्जवं- मनोवाक्कायाना मैकरूप्यं । ब्रह्मचर्यं - योषित्सु सानुराग वीक्षणादि व- र्जनं । अहिंसा - परोपद्रवनिवृत्तिः । एतत । शारीरं - शरीरसम्बन्धि । तपः । उच्यते ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

अनुद्वेगकरं - अभयंकरम् । सत्यं - यथार्थं । प्रियहितं - प्रियं- परिणामे हितंच यद्वाक्यं तत् । स्वध्यायाभ्यसनंच । वाङ्मयं - वा- चिकं । तप उच्यते ॥ २५ ॥

मनःप्रसाद स्सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येत त्तपोमानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मनः प्रसादः - मनः कालुष्य रहितत्वं । सौम्यत्वं - पुरा- भ्युदयप्रावण्यं । मौनं - वाङ्नियमनं । आत्मविनिग्रहः - मनोनिग्रहः । भावसंशुद्धिः - हृदयशुद्धिः । इत्येवंभूतमेतत । मानसं तप - उच्यते ॥ १६ ॥

श्रद्धया परया तप्तं तप स्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकांक्षिभि र्युक्तै स्सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

अफलाकांक्षिभिः - फलाभिसन्धिरहितैः । युक्तैः - भगवद्ध्यानपरैः । परया श्रद्धया तप्तम् । तत् - पूर्वोक्तम् । त्रिविधं - शारीरादि त्रिप्रकारम् । तपः । सात्त्विकम् । परिचक्षते - प्रवदन्ति ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपोदंभेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

नरैः । सत्कारमान पूजार्थं - सत्कारो मानसिकादरः, मानो वाचिकप्रशंसा, पूजा कायिको पकृत नमस्कारादि, तदर्थम् । दम्भेन । तपः क्रियते । तत्तपः । इह-लोके । चलं - चलनहेतुः । अध्रुवं - अस्थिरफलं । राजसं तपः प्रोक्तम् ॥ १८ ॥

मूढ ग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामस मुदाहृतम् ॥ १९ ॥

मूढग्राहेण - मूढाभिनिवेशेन । आत्मनः - स्वस्य । पीडया - शक्त्यननुगुण कायक्लेशेन । यत्तपः क्रियते । परस्य - शत्रोः । उत्सादनार्थंवा । यदभिचारादिरूपं तपः क्रियते । तत् तामसं । उदाहृतम् - कथितम् ॥ १९ ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

देशे - पुण्यक्षेत्रे । काले - ग्रहणादिपुण्यकाले । पात्रे - श्रुतवृत्तादिभि र्दानपात्रेच । दातव्यम् - भगवदाराधनैकवेषेण दानं कर्तव्यमिति । अनुपकारिणे । यद्दानं दीयते । तद्दानं - सात्त्विकमिति । स्मृतम् - धर्मशास्त्रोक्तम् ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फल मुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

प्रत्युपकारार्थं - प्रतिगृहीतु स्सकाशा दुपकारलाभार्थंच । फलं - स्वर्गादिरूपम् । उद्दिश्यच । परिक्लिष्टम् - अकल्याणद्रव्यंच यथा तथा । यत्पुनः दानं दीयते । तद्राजस मुदाहृतम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दान मपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृत मवज्ञातं तत्तामस मुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अदेशकाले - कलिंगाद्ययोग्यदेशे रात्र्याद्ययोग्यकालेच । अपात्रेभ्यः - पङ्क्तिदूषक विट पतित विकर्मनिरत वेदविहितानुष्ठानादिदूषकादिभ्यश्च । असत्कृतं - आदौ पादप्रक्षाळनादि गौरव रहितम् । अवज्ञातम् - वाचिकोपचारवर्जितम् । यद्दानम् । तत् तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मण स्त्रिविध स्स्मृतः ।
ब्राह्मणा स्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

ब्रह्मणः - वेदप्रतिपाद्यकर्मणः । ओंतत्सदिति । त्रिविधः - त्रिप्रकारः । निर्देशः स्मृतः । तत्रादौ । ओमितिशब्दप्रयोगः । अंतेतत्सच्छब्दयोरन्वय इति भावः । ब्राह्मणाः - त्रैवर्णिकाः । वेदायज्ञाश्च । तेन - त्रिविधेन निर्देशेनसहिताः । पुरा । विहिताः - मयैवनिर्मिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ता स्सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

तस्मात् - कारणात् । ब्रह्मवादिनां । विधानोक्ताः - विधानेन - विधिवाक्येन , उक्ताः - प्रतिपादिताः । यज्ञदानतपःक्रियाः - यज्ञदानतपोरूपाणि कर्माणि । ओमित्युदाहृत्य - आदावोमित्युच्चार्य । सततं । प्रवर्त्तंते - प्रयुज्यंत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपः क्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥

मोक्षकांक्षिभिः - मुमुक्षुभिः । तदित्युदाहृत्य - इदं - कर्म

तत्र ब्रह्म त्यभेदोच्चारणेनोच्चार्य । फलं - प्रयोजनांतरं । अनभिसन्धाय । विविधाः - नानाप्रकाराः । यज्ञ तपः क्रियाः दानक्रियाश्च । चकारात् वेदाभ्यासादिक्रियाश्च । क्रियन्ते ॥२५॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

हेपार्थ ! सदित्येतत्पदम् । सद्भावे - अतीतानागतादिव्यावृत्ते विद्यमानत्वे । साधुभावे - समीचीनत्वेच । प्रयुज्यते - लोकैर्व्यवह्रियते । तेन । हेपार्थ ! प्रशस्ते-कल्याणे । कर्मणि । सच्छब्दः । युज्यते - प्रयुज्यतइत्यर्थः ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थिति स्सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञे तपसि दानेच । चकारादध्ययनेच । स्थितिः-निष्ठा । सदित्युच्यते । तदर्थीयं - कर्म - त्रैवर्णिकार्थीयं, त्रैवर्णिकेभ्योहितम् ,यज्ञदानादिकं, तत्सम्बन्धिकर्मच । सदित्येव । अभिधीयते-प्रोच्यते ॥ २७॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्री भगवद्गीतायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अश्रद्धया - शास्त्रीयमपि श्रद्धां विना ऽनुष्ठितम् । यत् हुतं-होमः । दत्तं - दानं । तप्तं - तपश्चं । कृतं । हेपार्थ ! तत् कर्म असदित्युच्यते । कुतइत्युक्ते । तत् - श्रद्धारहितंकर्म । प्रेत्य - शरीरंत्यक्त्वा गंतव्यमपि । नसाधयति । इह - लोके वर्तमानदशायां च । साध्यं नसाधयति । श्रद्धायुक्तं अशास्त्रीयं - शास्त्रीयमपिश्रद्धा रहितंकर्म - दृष्टादृष्टोभयप्रयोजनाभावा दननुष्ठेयं,उभयविधप्रयोजन योगाच्छास्त्रीयमेव श्रद्धाऽविनाभूतंकर्म अवश्यमनुष्ठेय मित्यध्यायसारार्थः ॥२८॥

इति श्रीमद्यामुनाचार्य विरचिते भगवद्गीतार्थसंग्रहे सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

(अर्जुन उवाच)

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्व मिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथ क्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

अथ वेदांतेषु 'त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' 'संन्यास योगाद्य-त्तय श्शुद्धसत्वा' इति मोक्ष साधनत्वेन निर्दिष्टयो स्त्याग संन्यास-यो रैक्यं त्यागस्य च स्वरूपं भगवति सर्वेश्वरे सर्वकर्मणां कर्तृत्वा द्यनुसन्धानं सत्वरजस्तमसां कार्यवर्णनेन सत्वस्योपादेयत्वं स्व स्व वर्णोचितानां कर्मणां परमपुरुष प्राप्ति निर्वर्त्तत प्रकारः कृत्स्नस्य गीता शास्त्रस्य सारार्थो भक्तियोगइतिच प्रतिपाद्यते ।

तत्रादौ त्यागसंन्यासयोः पृथक्त्वैकत्वे स्वरूपंच निर्णेतुं अर्जुनः पृच्छति ।

हे महाबाहो ! महाभुज । केशिनिषूदन ! केशिनामरक्षोविध्वंसन । हृषीकेश ! सर्वेन्द्रिय नियामक । पृथक् - भेदेन प्रतीय मानयोः । संन्यासस्य त्यागस्यच । तत्वं - याथार्थ्यं । वेदितुं - ज्ञातुं । इच्छामि ॥ १ ॥

(श्रीभगवानुवाच)

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

कवयः - केचित्पण्डिताः । काम्यानां - अभ्युदयसाधनभूतानां । कर्मणां - वैदिकक्रियाणां । न्यासं - स्वरूपत्यागं । संन्यासं ।

विदुः - जानन्ति । विचक्षणाः - पण्डिताः । सर्वकर्मफलत्यागं- नित्य नैमित्तिक काम्य रूप समस्त कर्मणां फलत्यागमात्रं । त्यागं। प्राहुः ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहु र्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

एके -केचित कपिलमतानुसारिणः । मनीषिणः - विद्वांसः । दोषवत - रागद्वेषादिदोषयुक्तम् । कर्म - यज्ञदानादिकम् । त्याज्यं- स्वरूपेणत्यागार्हमिति । प्राहुः । अपरे - मन्मतानुसारिणः केचित्- पण्डितास्तु । यज्ञदानतपःकर्म । नत्याज्यं -अकरणे प्रत्यवायस्मरणात स्वरूपेण त्यागानर्ह इति । प्राहुः ॥ ३ ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविध स्संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

हे भरत सत्तम ! तत्र विप्रतिपन्ने त्यागेविषये । निश्चयं - त्याग विषयकं निर्णयं । मे-मत्तः। शृणु। हे पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः - अनुष्ठी- यमानेष्वेव कर्मसु फलतः कर्मतः कर्तृतश्च त्रिप्रकारः। त्यागः। संप्रकी र्तितोहि - मयाप्रागेव 'मयि सर्वाणि कर्माणि' इत्यादिना सम्य क्कीर्ति त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञदानतपः कर्म - यज्ञदानतपःप्रभृति वैदिकं कर्म। नत्याज्यम् । किन्तु । तत्कार्यमेव । कुतइत्युक्ते । यज्ञोदानन्तपश्च । चकारा दन्या- न्यपि वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि । मनीषिणां पावनान्येव ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मत मुत्तमम् ॥ ६ ॥

हेपार्थ ! एतानि - पूर्वोक्तानि । कर्माणि - यज्ञादी न्यपि । सं

गं - तत्रममकारं । फलानिच । त्यक्त्वा । कर्त्तव्यानि - अवश्यमनुष्ठेयानि । इति - एवं । निश्चितं - निर्णीतं । उत्तमं । मे । मतं - सिद्धांतः ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्याग स्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

नियतस्य - वर्णाश्रमानुबन्धितया दुस्त्यजस्य । कर्मणस्तु । संन्यासः - त्यागोपि । नोपपद्यते । तस्य - कर्मणः । मोहात् - बन्धकत्वभ्रमात । परित्यागः । तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभया त्त्यजेत ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

यत् । कर्म - महायज्ञादिकं । दुःखं - आयाससाध्यत्वेन दुःख स्वरूपम् । इत्येव । कायक्लेशभयात् त्यजेदितियत । सपुरुषः । तं- राजसं त्यागं कृत्वा । त्यागफलं - ज्ञाननिष्ठारूप संन्यासफलं । नैवलभेत - नप्राप्नुयात ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते ऽर्जुन ।
संगं त्यक्त्वा फलं चैव सत्याग स्सात्विको मतः ॥ ९ ॥

हे अर्जुन ! नियतं - नित्यं नैमित्तिकञ्च वर्णाश्रमा नुबन्धि । कर्म । कार्यं - भगवदाराधन रूपत्वेन अवश्यंकर्त्तव्यमि त्येव । संगं-तत्र ममकारं । फलं - प्रयोजनांतरं । चकारा त्कर्तृत्वंच । त्यक्त्वाक्रियत इतियत् । सएव सात्विकस्त्यागोमतः ॥ ९ ॥

न द्वेष्टयकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते ।
त्यागी सत्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

सत्वसमाविष्टः - सत्वगुणव्याप्तः । अतएव । मेधावी - यथा वस्थिततत्वज्ञानवान् । अतएव । छिन्नसंशयः- निवृत्तसन्देहः । त्यागी - पूर्वोक्त सात्विकत्यागवान् पुरुषः । अकुशलं - अनिष्टफलं । कर्म । नद्वेष्टि - तत्रद्वेषंनकरोति । कुशले - स्वर्गादीष्टफलके कर्मणि । नानुषज्जते - तत्रासक्तिञ्च नकरोति ॥ १० ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

हि - यस्मात्कारणात । देहभृता - शरीरधारिणा । अशेषतः - सर्वाणि कर्माणि । त्यक्तुं नशक्यं । यस्तु पुरुषः । कर्मफलत्यागी - कर्मसु फलसंगकर्तृत्वत्यागी । सः । त्यागीति । अभिधीयते - कथ्यते ॥ ११ ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

अनिष्टं- निरयादिकम् । इष्टं - स्वर्गादिकं । मिश्रं - इष्टानिष्टमिश्रं पशुबक्ष्यसुतादिकं । इति त्रिविधंकर्मणः फलं । अत्यागिनां - सात्विकत्यागरहितानां । प्रेत्य - कर्मानुष्ठानोत्तरकाले । भवति । सन्यासिनां - सात्विकत्यागिनान्तु मुमुक्षूणां । क्वचित्- कदाचि दपि । नभवति । नाहि मुमुक्षो मोक्षविरोधि फल मुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

हेमहाबाहो ! सांख्ये - तत्वज्ञानप्रधाने । कृतां ते - सिद्धान्ते । वेदान्तइत्यर्थः । सर्वकर्मणां - लौकिकानां वैदिकानांच सर्वेषां कर्मणां । सिद्धये - उत्पत्तये । प्रोक्तानि । एतानि - वक्ष्यमाणानि कारणानि । पंच । मे - मत्तः । निबोध - बुध्यस्व ॥ १३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधं ।
विविधाच पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥ १४ ॥

अधिष्ठानं - शरीरं । तथा । कर्ता - जीवः । पृथग्विधं - नानाप्रकारं । करणं-इन्द्रियवर्गश्च । विविधा । पृथक्-वृत्तिभेदेन पृथग्भूता । चेष्टा- पंचात्मकप्राणवायुः । अत्र-कारणवर्गे । दैवं-परमात्मा । पंचमं - प्रधानकारणमित्यर्थः ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्य त्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

नरः । शरीरवाङ्मनोभिः । न्याय्यं- शास्त्रविहितम् । विपरीतं - शास्त्रनिषिद्धं वा । यत् - कर्म । प्रारभते - कर्तुं यतते । तस्य - सर्वस्य कर्मणः । एते - अधिष्ठानादयो दैवान्ताः । पंच ! हेतवः - कारणानि ॥ १५ ॥

तत्रैवं सति कर्तार मात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वा न्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

एवंसति । तत्र - कर्मणि । योनरः । केवलमेकमात्मानं - स्वात्मानमेव । कर्त्तारं पश्यति । सः । दुर्मतिः । अकृतबुद्धित्वात् - अनिष्पन्नज्ञानत्वात् । न पश्यति - यथावस्थित कर्तृत्वस्वरूपम् न- जानाति ॥ १६ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोका न्न हंति न निबद्ध्यते ॥ १७ ॥

यस्य - पुरुषस्य । भावः - कर्तृत्वविषयक मनोवृत्तिविशेषः । नाहंकृतः - अहमेव करोमीत्येवंरूपा भिमानरहिता यस्य बुद्धिः । न - लिप्यते - क्रियमाणे कर्मणि ममेदं कर्म मदीय मेतत्कर्म फल मिति कर्मणाफलेनच नस्पृश्यते । स इमान् लोकान् हत्वाऽपि । न हन्ति- हनने कर्ताऽपि न भवति । नबध्यते - तत्फलंच नानुभवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञानं - कर्तव्यकर्मस्वरूपविषयकज्ञानं । ज्ञेयं - बोद्धव्यं कर्म । परिज्ञाता - तत्कर्मस्वरूपबोद्धेति । कर्मचोदना - कर्मविधिः । त्रिविधा - त्रिप्रकारः । ज्ञानादित्रययुक्तो ज्योतिष्टोमादिकर्मविधिरित्यर्थः । करणं - साधनभूतम् व्रीह्यादिकम् । कर्म-यागादेः स्वरूपं ।

कर्ता - तत्प्रयोक्ताचेति । कर्मसंग्रह स्त्रिविधः - संग्राह्यकर्मापि त्रिप्रकारमित्यर्थः ॥ १८ ॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणुतान्यपि ॥ १९ ॥

ज्ञानं- अनुष्ठेयकर्मविषयकं । कर्म - अनुष्ठेयं कर्म । कर्ता-तदनुष्ठाता च । गुणभेदतः-सत्वादिगुणभेदेन । त्रिधैव-त्रिविधतयैव । गुणसंख्याने - सत्वादिगुणकार्य परिगणने । प्रोच्यते- गुणविद्भिः कथ्यते । तान्यपि - गुणभेदभिन्नज्ञानादीन्यपि । यथावच्छृणु - सवधान माकर्णय ॥ १८ ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ॥ २० ॥

विभक्तेषु - ब्राह्मणादिभेदेन परस्पर विलक्षणेषु सर्वभूतेषु । एकं- ज्ञानैकाकारतया वर्तमानं । भावं-आत्मस्वरूपम् । येन- ज्ञानेन । अविभक्तं - ब्राह्मणत्वादिभेदरहितम् । अव्ययं - विकाररहितम् । ईक्षते - पश्यति । तज्ज्ञानं । सात्विकं विद्धि ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

यतज्ज्ञानं । सर्वेषु भूतेषु । भावान् । आत्मवस्तुनि ब्राह्मणत्वादिभेदेन । नानाभूतान् । पृथग्विधान् - नीलपीतादिभिन्नप्रकारांश्च । वेति । तज्ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मि न्कार्येसक्तमहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामस मुदाहृतं ॥ २२ ॥

यत्तु । एकस्मिन्कार्ये-अत्यल्प फलके एकस्मिन् कर्मणि । कृत्स्नवत्-कृत्स्नफलदइव । प्रवर्तयति । अहेतुकं - अकारणं । अतत्वार्थवत् - एकाकार आत्मनि यथावस्थित ब्राह्मणत्वादि मिथ्यार्थवत् । अल्पं - अतिक्षुद्र फलदंच भवति । तज्ज्ञानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

नियतं संगरहित मरागद्वेषतः कृतं ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

नियतं - स्ववर्णाश्रमोचितं । संगरहितं - तत्रकर्तृत्वादिसंगरहितं । अरागद्वेषतः - रागद्वेषरहितेन । अफलप्रेप्सुना – प्रयोजनान्तर प्राप्ती च्छारहितेन पुरुषेण । यत्कर्मकृतं । तत्कर्मसात्विकमुच्यते ॥२३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुळायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसा मनवेक्ष्य च पौरुषं ।
मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतं ॥ २५ ॥

यत्पुनः कर्म । कामेप्सुना - मोक्षव्यतिरिक्त फलेप्सुना । साहंकारेण - अहंकरोमी त्यभिमानवताचपुरुषेण । बहुळायासम् - अधिकतरक्लेशं । क्रियते । तद्राजसमुदाहृतम् । अनुबन्धं - पश्चाद्भाविदुःखम् । क्षयं - अर्थव्ययम् । हिंसां - प्राणिपीडाम् । पौरुषं - स्वसामर्थ्यंच । अनवेक्ष्य – अपरामृश्य । मोहात् - स्वस्वातन्त्रचभ्रमात । यत् - कर्म । आरभ्यते - क्रियते । तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते ॥ २६ ॥

मुक्तसंगः – कर्मणि ममकाररहितः । अनहंवादी – अनहंकारः, मिथ्याभिमानमूलकाहंवादरहितः । धृत्युत्साहसमन्वितः – धृत्या - यावत्कर्मसमाप्ति अवर्जनीय दुःखादिसहिष्णुत्वरूपधैर्येण , उत्साहेनच , समन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योः - युद्धादिकर्मणि जयादि सिद्ध्यसिद्ध्योः । निर्विकारः – असन्तोषादिविकाररहितः । एवंविधः कर्ता सात्विक उच्यते ॥ २६ ॥

रागी कर्म फलप्रेप्सु र्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

रागी – ख्यातिकामः । कर्मफलप्रेप्सुः - मोक्षव्यतिरिक्त कर्मफलप्राप्तीच्छुः । लुब्धः - कर्मापेक्षित वित्तव्ययसंकोचस्वभावः । हिंसात्मकः – परपीडनेन कर्म करण शीलः । अशुचिः - शुद्धिरहितः । हर्षशोकान्विवः - जयाजयादिषु हर्षविषादादिविकारसहितः । एवंविधः कर्ता । राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृत स्स्तब्ध श्शठो नैकृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्रीच कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्तः – विकर्मस्थः । प्राकृतः - अनधिगतविद्यः । स्तब्धः – कर्मस्वनारंभशीलः । शठः - अभिचारादिकर्म रुचिः । नैकृतिकः - वंचनपरः । अलसः - आरब्धेपि कर्मणि आशुकरणस्वभावरहितः । विषादी - अत्यन्तविषादशीलः । दीर्घसूत्री च-परेषुच दीर्घकालव र्त्यनर्थपर्यालोचनशीलः । एवंविधः कर्ता । तामस उच्यते ॥ २८ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥

हे धनंजय ! बुद्धेः - निश्चयात्मकज्ञानस्य । धृतेः - आरब्धकर्मणः विघ्नोपनिपातेपि धारणसामर्थ्यस्यच । पृथक्त्वेन – असांकर्येण । प्रोच्यमानं -मया कथ्यमानं । भेदं - त्रिविधं भेदम् । अशेषेण - साकल्येन । शृणु - सावधान माकर्णय ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धि स्सा पार्थ सात्विकी ॥ ३० ॥

हेपार्थ ! या - बुद्धिः । प्रवृत्तिं - फलसाधनभूतंधर्मं । निवृत्तिं – मोक्षसाधनभूतं धर्मं । कार्याकार्ये – कर्तव्याकर्तव्ये । भयाभये – भयस्थानमभयस्थानंच । बन्धं – प्रकृतिसम्बन्ध याथात्म्यम् ।

मोक्षं - मोक्षस्वरूपंच । वेत्ति - विषयीकरोति । सा बुद्धिः । सात्त्विकी ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मंच कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत् प्रजानाति बुद्धि स्सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

यया - बुद्ध्या । धर्मं अधर्मंच - धर्माधर्मौ । कार्याकार्ये । अयथावत् - असमग्रं । प्रजानाति । सा राजसी बुद्धिः । असमग्रवेदनमन्यथा वेदनंच राजस्यां, तामस्यां सर्वत्र विपरीतग्रहइति भेद इत्येके । पीतश्शंखइतिव द्धर्मवैपरीत्यग्रहे राजसी, शुक्तिका रजतग्रहवत धर्मिवैपरीत्ये तामसीति भेद इत्यन्ये ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् विपरितांश्च बुद्धि स्सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

हेपार्थ ! याबुद्धिः । तमसा - तमोगुणेन । वृता - वेष्टितासती । धर्मं अधर्मं इति । मन्यते - गृह्णाति । किं बहुना । सर्वार्थान् - विपरीतान् । मन्यते - सन्तमर्थमसन्त मसन्तमर्थं सन्तमित्यनेन प्रकारेण गृह्णाति । साबुद्धिः तामसी ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृति स्सा पार्थ सात्विकी ॥ ३३ ॥

हे पार्थ ! योगेन - भगवदुपासनेन । अव्यभिचारिण्या - योगस्य निरतिशयानन्दरूपत्वेन स्वतः पुरुषार्थतया तं विहाय फलान्तरमस्पृशन्त्येत्यर्थः । यया - एवं रूपया धृत्या । मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः - योगोद्देशेन प्रवृत्तान् मनः प्राण बहिरिन्द्रिय व्यापारान् । पुरुषः । धारयते - निर्विघ्नं प्रवर्तयति । सा धृतिः - सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयते ऽर्जुन ।

प्रसंगेन फलाकांक्षी धृति स्सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

हे अर्जुन ! पुरुषः । फलाकांक्षी – प्रयोजनान्तरकाम स्सन् । प्रसंगेन – प्रकृष्टसंगेन । धर्मकामार्थान् - धर्मकामार्थसाधन भूत मनः प्राणेन्द्रियव्यापारान् । यया धृत्या । धारयते । सा - धृतिः । राजसी ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेवच ।

न विमुंचति दुर्मेधा धृति स्सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

हे पार्थ ! दुर्मेधाः - दुष्टबुद्धिः पुरुषः । यया - धृत्या । स्वप्नं - निद्रां । भयं - भयजनकं धर्मं । शोकं - शोकजनकं धर्मं । विषादं - मनोविषादजनकं धर्मं । मदं - गर्वजनकं धर्मंच । एतत्साधनभूतान् मनः प्राणेन्द्रियव्यापारानित्यर्थः । न विमुंचति – न त्यजति । सा धृति स्तामसी ॥ ३५ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

हे भरतर्षभ ! इदानीं । त्रिविधं – गुणत स्त्रिप्रकारं । सुखन्तु । मे - मत्तः । शृणु । यत्र - सुखे । अभ्यासात - चिरकालपरिचयात । रमते - रतिं प्राप्नोति । दुःखान्तं – समस्तसांसारिकदुखस्यांतं च । निगच्छति - प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामे ऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्विकं प्रोक्त मात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यत् – पूर्वोक्तं सुखं । अग्रे – उपक्रमसमये । विषमिव - आयाससाध्यत्वा दपरिचयाञ्च गरलमिव स्थित्वा । परिणामे - परिपाकसमये । अमृतोपमं - अभ्यासातिशयात् अमृतसमं भवति । आत्म बुद्धि प्रसादजंच - आत्मविषयक ज्ञान प्रसादेन जातंच । तत्सुखं । सात्विकं । प्रोक्तं ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगा द्यत्तदग्रे ऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

यत् । सुखम् । अग्रे - अनुभवदशायाम् । विषयेन्द्रियसंयोगात् - विषयाणा मिन्द्रियाणांच संगात् । अमृतमिव स्थितम् । परिणामे - विपाकसमये । विषमिव भवति । तत्सुखं राजसम् भवति ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यत्सुखम् । अग्रे - अनुभवदशायाम् । अनुबन्धे - विपाकसमयेच । आत्मनः - स्वस्य । मोहनं - मोहजनकम् । निद्रालस्यप्रमादोत्थं - निद्रया - दिवास्वापादिना, आलस्येन - इन्द्रियव्यापारमांद्येन, प्रमादेन - अनवधानेनच , उत्थं - उत्पन्नम् । तत्सुखम् । तामस मुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्वं प्रकृतिजै मुक्तं यदेभि स्स्या त्रिभि गुणैः ॥ ४० ॥

यत् । सत्वं - जनः । प्रकृतिजैः - प्रकृतिसंभवैः । एभिः - उक्तविधैः । त्रिभिः । गुणैः - सत्वरजस्तमोभिः । मुक्तं स्यात् । तत्तादृशः जन्तुः । पृथिव्यां - पृथिवीवर्ति मनुष्यादिषु वा । दिवि - स्वर्गादौ देवेषु वा । नास्ति । सर्वमपिब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जन्तुजातं गुणत्रय वश्य मेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवै गुणैः ॥ ४१ ॥

हे परंतप ! ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां । स्वभावप्रभवैः - स्वकीयप्राचीनकर्मसमुद्भवैः । गुणैः - सत्वादिभिस्सह । कर्माणि - तेषां कर्तव्यक्रियावृत्तयश्च । प्रविभक्तानि - विभज्य कथिताः ॥ ४१ ॥

शमो दम स्तप श्शौचं क्षान्ति रार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मंकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

शमः - बहिरिन्द्रियनियमनम् । दमः - अन्तःकरणनियमनम् । तपः - शास्त्रीयकर्मानुष्ठानयोग्यतासंपादनम् । क्षान्तिः - अपकारिष्वपि चित्तस्य निर्विकारता । आर्जवं - परेषु मनोवाक्कायानामैकरूप्यम् । ज्ञानं - तत्वावबोधः । विज्ञानं - परतत्वगतविशेषावबोधः । आस्तिक्यं - श्रद्धाच । एतत् । ब्राह्मं - ब्राह्मणासाधारणम् । स्वभावजं - ब्राह्मणजन्महेतुप्राचीनकर्ममूलसत्वोद्रिकजनितम् । कर्म - अवश्यं कर्तव्यं कर्मेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृति र्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दान मीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्य - युद्धेषु निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम् । तेजः - परैरनभिभवनीयतयाऽवस्थानम् । धृतिः - धैर्यम् । दाक्ष्यं - उत्साहशीलत्वं । युद्धे - शस्त्रपातसमये । अपलायनम् - अनिवर्तनम् । दानं - पात्रेत्यागः । ईश्वरभावः - सकलजननियमनसामर्थ्यंच । क्षात्रं - क्षत्रियासाधारणम् । स्वभावजं - क्षत्रियजन्महेतु प्राचीन कर्ममूल रजोगुणजनितम् । कर्म - अवश्यकर्तव्यक्रिया ॥ ४३ ॥

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यंकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

कृषिगोरक्षवाणिज्यं । वैश्यासाधारणम् । स्वभावजं - वैश्यजन्म हेतु प्राचीन कर्ममूलक तमोमिश्र रजोगुणजनितम् । कर्म - कर्तव्याक्रिया । शूद्रस्यापि । परिचर्यात्मकं - पूर्ववर्णत्रयशुश्रूषारूपम् । कर्म । स्वभावजं - शूद्रजन्महेतु प्राचीन कर्ममूलक केवल तमो गुण जनितम् ॥ ४४ ॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरत स्संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरत स्सिद्धि यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वेस्वे - स्वस्ववर्णा साधारणे । कर्मणि - शास्त्रीयधर्मे । अभिरतः - आभिमुख्येनप्रवृत्तः । नरः - मनुष्यः । संसिद्धिं-

मोक्षरूपां सम्यक्सिद्धिम् । लभते - प्राप्नोति । स्वकर्मनिरतः पुरुषः । यथा – येनप्रकारेण । सिद्धिं - मोक्षम् । विन्दति । तत्स्वरूपं शृणु ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्ति र्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यतः - यस्मात परमपुरुषात् । भूतानां - ब्रह्मादिस्तंब पर्यन्तानां प्राणिनाम् । प्रवृत्तिः - उत्पत्यादि स्समस्तो व्यापारः । भवति । येन - परमपुरुषेण । इदं - सर्वं - स्थावरजंगमात्मकं जगत् । ततं - व्याप्तम् । तं - तादृशम् पुरुषोत्तमं मां आश्रितवात्सल्यजलधिम् । स्वकर्मणा - वर्णाश्रमोचितधर्मेण । अभ्यर्च्य - आराध्य । मानवः - मनुष्यः । सिद्धिं - मत्प्राप्तिरूपाम् । विन्दति - प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मा त्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

स्वधर्मः – भगवदाराधनरूपकर्मयोगाख्यो धर्मः । विगुणोपि – अंगविकलोपि । स्वनुष्ठितात् - सांगमनुष्ठितात् । परधर्मात् – अधिकारिविशेषधर्मात् ज्ञानयोगात । श्रेयान् - श्रेष्ठः । स्वभावनियतं - स्वकीयजन्मन उचितं । कर्म कुर्वन् पुरुषः । किल्बिषं - पापम् । नाप्नोति - नप्राप्नोति ॥ ४७ ॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्नि रिवावृताः ॥ ४८ ॥

हे कौन्तेय ! सहजं - स्वभावनियतम् । कर्म - कर्मयोगम् । सदोषं - सदुःखमपि । नत्यजेत । हि - यस्मात कारणात् । सर्वारम्भाः - सर्वेप्युपायाः । धूमेनाग्निरिव । दोषेण - दुःखरूपेण । आवृताः - वेष्टिताः ॥ ४८ ॥

असक्तबुद्धि स्सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

सर्वत्र - क्रियमाणेषु सर्वेषु कर्मसु । असक्तबुद्धिः - संगरहिताध्यवसायः । जितात्मा-जितमनस्कः । विगतस्पृहः - फलारंभेच्छारहितः । संन्यासेन - सात्विकत्यागेन युक्तः पुरुषः । परमां - उत्कृष्टां । नैष्कर्म्यसिद्धिं - ज्ञाननिष्ठां । अधिगच्छति ॥ ४९ ॥

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

हे कौन्तेय ! सिद्धिं - पूर्वोक्ताम् । प्राप्तः - पुरुषः । यथा - येन प्रकारेण वर्तमानः । ब्रह्म । प्राप्नोति । तथा - तंप्रकारम् । समासेन - संक्षेपेणैव । मे - मत्तः । निबोध - बुध्यस्व । या । ज्ञानस्य - ब्रह्मज्ञानस्य । परा निष्ठा - पर्यवसानभूमिः ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयां स्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

विशुद्धया - संशयविपर्ययादि दोषरहितया । बुद्ध्या युक्तः । धृत्या-धैर्येण । आत्मानं - मनः । नियम्य । शब्दादीन् विषयां स्त्यक्त्वा । रागद्वेषौ । व्युदस्य - परिहृत्य ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

विविक्तसेवी - एकान्तवासी । लघ्वाशी - मिताहारः । यतवाक्कायमानसः - नियमितकरणत्रितयः । नित्यं । ध्यानयोगपरः - अध्यात्मोपायनिष्ठः पुरुषः । वैराग्यं । समुपाश्रितः - सम्यग्वर्द्धयन् ॥ ५२॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्मम श्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

अहंकारं - अनात्मन्यात्माभिमानम् । बलं - तद्धेतुभूत कर्मवासनाबलं । दर्पं - गर्वं । कामं । क्रोधं । परिग्रहं - पुत्रमित्राद्यभिमानं सर्वं ।

विमुच्य - त्यक्त्वा । निर्ममः - ममकाररहितः । शान्तः - आत्मानुभवैकसुखे वर्त्तमान स्सन् । ब्रह्मभूयाय - प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपाय । कल्पते - समर्थोभवति ॥ ५३ ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।
सम स्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मभूतः - उक्तरूपेण सब्रह्मत्वं प्राप्तः पुरुषः । प्रसन्नात्मा - निर्मलस्वरूपः । न शोचति - किंचिदपिप्रति शोकं न करोति । न - कांक्षति - मद्व्यतिरिक्तं किंचिदपि न वांछति । सर्वेषु भूतेषु । समः - तुल्यबुद्धि स्सन् । परां - उत्कृष्टां । मद्भक्तिं - अखिलहेय प्रत्यनीककल्याणैकतान स्वरूपे सर्वस्वामिनि अत्यन्तप्रियानुभव स्वरूपां भक्तिं । लभते ॥ ५४ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

अहं । यः - यत्स्वरूपः । यावान् - गुणविभूत्यादिभि र्यत्परिमाणश्च । अस्मि । तंमां । भक्त्या । तत्त्वतः - तत्त्वेन । अभिजानाति - साक्षात्करोति । मां तत्वतो ज्ञात्वा । तदनन्तरम् । ततः - भक्त्या । मां । विशते - विशति ॥ ५५ ॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादा दवाप्नोति शाश्वतं पद मव्ययम् ॥ ५६ ॥

सर्वकर्माणि - नकेवलं नित्यनैमित्तिकानि, किन्तु, काम्यान्यपीत्यर्थः । मद्व्यपाश्रयः - मदेकाश्रयस्सन् । सदा - आप्रयाणम् । कुर्वाणः – अनुतिष्ठन् सन् । मत् प्रसादात् । शाश्वतं पदं - परमप्राप्यं मां । अवाप्नोति ॥ ५६ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोग मुपाश्रित्य मच्चित्त स्सततंभव ॥ ५७ ॥

चेतसा। सर्वकर्माणि । मयि - सर्वान्तर्यामिणि। संन्यस्य - समर्प्य। मत्परः - मदेकप्राप्यः। बुद्धियोगं - स्वात्मन्यकर्तृत्वानुसन्धानरूपम्। उपाश्रित्य उपादाय । सततं । मच्चित्तः - मद्विषयकचित्तवृत्तिविशिष्ट कर्मानुष्ठानपरः। भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि।
अथचेत्त्वमहंकारा न्नश्रोष्यसिविनंक्ष्यासि ॥ ५८ ॥

मच्चित्तः - मद्विषयोक्तमनोवृत्ति विशिष्ट कर्मयोग मनुतिष्ठन् । त्वं । मत्प्रसादात् - मदनुग्रहादेव । सर्वदुर्गाणि ~ प्राप्तिप्रतिबंधक सकलसांसारिकदुःखानि । तरिष्यसि - लंघयिष्यसि । अथ त्व महंकारात्। नश्रोष्यसि - मदीयं हितवचनं नाकर्णयिष्यसियदि । विनंक्ष्यसि - नष्टोभविष्यसि ॥ ५८ ॥

यद्यहंकारमाश्रित्य नयोत्स्यइतिमन्यसे।
मिथ्यैषव्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

अहंकारात - अहमेवस्वयंजानामि इत्येवं रूप मभिमान माश्रित्य । नयोत्स्ये - युद्धंनकरिष्यामीति । मन्यसे यदि । ते- तव । एषः। व्यवसायः - निश्चयः । मिथ्यैव भविष्यति । कथमित्युक्ते । प्रकृतिः - तवस्वभावएव । त्वां । नियोक्ष्यति - युद्धेप्रवर्तयिष्यति ॥ ५९ ॥

स्वभावजेनकौंतेय निबद्धस्स्वेनकर्मणा।
कर्तुंनेच्छसियन्मोहा त्करिष्यस्यवशोपितत् ॥ ६० ॥

हे कौंतेय! स्वभावजेन-शौर्यस्वभावजनितेन। स्वेन -स्वासाधारणेन । कर्मणा - युद्धाख्येन । निबद्धः - वशीकृतः । त्वमेव । अधुना । यत- युद्धं । मोहात् -अज्ञानात्। कर्तुंनेछसि। तत-युद्धं। अवशोपि। करिष्यसि ॥ ६० ॥

ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुनतिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

हे अर्जुन! ईश्वरः - सर्वनियन्तावासुदेवः । सर्वभूतानां । हृद्देशे - ज्ञानोदयस्थाने हृदयप्रदेशे । यन्त्रारूढानि - शरीररूपयंत्राधिष्ठितानि । सर्वभूतानि । मायया - स्वकीययाप्रकृत्या । भ्रामयन् - प्रवर्त्तयन् । तिष्ठति ॥ ६१ ॥

तमेवशरणंगच्छ सर्वभावेनभारत।
तत्प्रसादात्परांशान्तिं स्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतं ॥ ६२ ॥

हे भारत! तमेव - हृदिस्थमेव सर्वनियन्तारम् । सर्वभावेन - सर्वप्रकारेण । शरणंगच्छ । तत्प्रसादात् - तदनुग्रहात । परां - उत्कृष्टां । शांतिं । शाश्वतं स्थानं - परमपदं । प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

इतितेज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरंमया।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसितथाकुरु ॥ ६३ ॥

इति - अनेन प्रकारेण । ते - तुभ्यं । मया - स्वतस्सर्वज्ञेन आप्ततमेन हितैषिणाचमया । गुह्यात् - सर्वस्मादपि रहस्यात् । गुह्यतरं - अतिरहस्यभूतं । ज्ञानं - कर्म ज्ञान भक्ति योग विषयंसकलं ज्ञानं । आख्यातं - उपदिष्टं । एतत् - सर्वं । विमृश्य - सम्यक्परामृश्य । यथेच्छसि तथाकुरु - स्ववर्णाश्रमधर्मगर्भं कर्मयोगं ज्ञानयोगं भक्तियोगंवा अनुतिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वगुह्यतमंभूयः शृणुमेपरमंवचः।
इष्टोसिमेदृढमिति ततोवक्ष्यामितेहितं ॥ ६४ ॥

सर्वगुह्यतमं - सर्वेष्वपि कर्मयोगादिषु गुह्येषु मध्ये गुह्यतमं । परमं - उत्कृष्टं । मे - मम । वचः । भूयः - पुनरपि । शृणु । त्वं । मे - मम । दृढं - अत्यन्तम् । इष्टः - प्रीतिविषयोसि । इति यत् ततो हेतोः । तव । हितम् - परमपुरुषार्थसाधनभूतम् । वक्ष्यामि - कथयिष्यामि ॥ ६ ॥

मन्मनाभवमद्भक्तो मद्याजीमांनमस्कुरु ।
मामेवैष्यसिसत्यन्ते प्रतिजानेप्रियोसिमे ॥ ६५ ॥

मद्भक्तः-मयि अत्यन्तप्रीतियुक्तस्सन् ! मन्मनाः-मदेकप्रवणमनोवृत्तिः । भव ! मामेव- यष्टुं-पूजयितुं, शीलमस्यास्तीति, मद्याजी-मदाराधनपरोभव । मां नमस्कुरु - मय्यात्मात्मीयभरन्यासपूर्वं प्रणिपातं कुरु । एवञ्च सति । मामेव । एष्यसि - प्राप्स्यसि । ते - तव । सत्यं - प्रतिजाने - प्रतिज्ञां करोमि । यत स्त्वं । मे - मम । प्रियोसि ॥ ६५ ॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकंशरणंव्रज ।
अहन्त्वासर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामिमाशुचः ॥ ६६ ॥

एवं 'न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसी' त्यकरणे बाधोक्ति पूर्वकं यथाधिकारं सात्विकत्यागेन कर्मज्ञानभक्तियोगेषु कर्तव्यतयोक्तेषु अचित्पारतन्त्र्यैकवेष्टस्य अनन्यशरणस्य चेतनस्य कर्मयोगाद्यनुष्ठानमपि स्वरूपविरुद्धं तदकरणमपि स्वरूपनाशकमिति दर्शितं, हन्त सर्वधर्मस्वरूपनाशएव प्राप्त इति महता शोकेन विशिष्ट स्यार्जुनस्य साधनान्तरपरित्यागपूर्वकं भगवदेकप्रपदनरूप सारतमार्थो पदेशेन शोकमपनुदति ॥

सर्वधर्मान् - अखिलान् मत्प्राप्त्युपायतया मदुक्तान् कर्मज्ञानभक्तियोगान् । परित्यज्य -रुचिवासनाभ्यां सह अपुनरंकुरं त्यक्त्वा । मामेकं - आश्रितवात्सल्यैकजलधिं अखिलजगत्स्वामिनं अतिसुशीलम् अतिसुलभं अनालोचितविशेषा शेषलोकशरण्यं मामेव। शरणं - प्राप्त्युपायं । व्रज - अवगच्छ । अहं - सर्वज्ञः सर्वशक्ति रवाप्तसमस्तकामः स्वेतरसमस्त चिदचिद्वस्तुशेषी परमकारुणिकश्चाहं । त्वां । अज्ञ मशक्त मप्राप्तसकलधर्मत्यागपूर्वकं मामेवोपायत्वेन अध्यवसितवन्तं त्वां । सर्वपापेभ्यः-अविद्या वासना रुचिप्रकृति सम्बन्धा भ्युपगतप्रारब्धेतरपूर्वाघ प्रामादिकोतराघ रूपेभ्यः सर्वेभ्यो मत् प्राप्तिप्रतिबन्धकेभ्यः । मोक्षयिष्यामि - अश्लेषविनाशरूप मोक्षवन्तं करिष्यामि ! माशुचः - शोकं माकार्षीः । सर्वेभ्यस्साधनान्तरेभ्योपि सर्वप्रकारविलक्षणोपाये मयि स्ववशे सति किं न्तत्र शोकनिमित्त मिति भावः । अत्र भगवत् प्राप्तिसि -

द्यैव प्रतिबन्धकनिवृत्तौ सत्यां स्वयमेवार्हतीति प्रतिषन्धकनिवृत्तिमात्र मपाकृत्यतयाऽत्रोच्यत इति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

इदंतेनातपस्काय नाभक्तायकदाचन।
नचाशुश्रूषवेवाच्यं नचमांयोभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

इदं - रहस्यम् । अतपस्काय - अननुष्ठिततपसे । ते - त्वया । नवाच्यम् - नोपदेष्टव्यम् । अभक्ताय - गुरुमन्त्रदेवताभक्तिरहिताय । कदाचन नवाच्यम् । अशुश्रूषवे - शुश्रूषा रहिताय । नवाच्यम् । किंच । यः । मां प्रति । अभ्यसूयति । मत्स्वरूपरूपगुणविभूतिषु कथितेषु दोष माविष्करोति । तस्मै-सर्वगुणसंपन्नायापिच नवाच्यम् ॥ ६७ ॥

यइदंपरमंगुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति।
भक्तिंमयिपरांकृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयम् ॥ ६८ ॥

यः - पुरुषः । परमं - सारतममिदम् । गुह्यं - रहस्यम् । मद्भक्तेषु । अभिधास्यति । स मयि परां भक्ति कृत्वा । मामेव एष्यति, नात्र संशयइत्यर्थः ॥ ६८ ॥

नचतस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मेप्रियकृत्तमः।
भवितानचमेतस्मा दन्यः प्रियतरोभुवि॥ ६९ ॥

दिवि । भूमौ - मनुष्येषुमध्ये। तस्मात् - योग्येष्वेतच्छास्त्रख्यापनपरात्पुरुषात् । मे - मम । प्रियकृत्तमः - अतिशयेन प्रियंकरः । कश्चिदपि । न । इतःपूर्वमपि नाभूत् । नच भविता - इतःपरंच नभविष्यति । अतएव । तस्मात् पुरुषात् अन्यः । मे - मम । प्रियतरः - अतिशयप्रीतिविशेषयोग्यः । नाभून्नभविताच ॥ ६९ ॥

अध्येष्यतेचयइमं धर्म्यसंवादमावयोः।
ज्ञानयज्ञेन तेनाह मिष्टस्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

किंच । यः पुरुषः । धर्म्यं - परमश्रेयस्साधनभूतम् । आवयोः - तव मम च । इमं - गीताशास्त्ररूपम् । संवादं । अध्येष्यते - गुरुसकाशादर्थावबोधपर्यन्त मध्ययनं करिष्यति । तेन - पुरुषेण । ज्ञानयज्ञेन - भगवदनुसन्धानरूप ज्ञानयज्ञेन कर्मणा । अहम् । इष्टः - आराधितः । स्यां - भवेयम् । इति - अनेन प्रकारेण । मे - अवाप्तसमस्तकामस्य मम । मतिः - अभिमतिः ॥ ७० ॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्त श्शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ॥ ७१ ॥

यो नरः । श्रद्धावान् - एतच्छ्रवणे अत्यन्तविश्वासशाली । अनसूयः - मय्यसूयारहितश्च सन् । इमं शृणुयादपि - परैः पठ्यमानस्य अस्य श्रवणं वा कुर्यात् । सोपि । मुक्तः - तच्छ्रवणमात्रेण मद्भक्तिविरोधिपापै र्विमुक्तः । पुण्यकृतां - सुकृतिनां जनानाम् । शुभान् - कल्याणान् । लोकान् । प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

हे पार्थ ! त्वया - मय्येव सकलविध बन्धुत्व प्रतिपत्तिं कृतवता त्वया । एतत् मद्वाक्यं । एकाग्रेण - सावधानेन चेतसा । श्रुतं कच्चित् । हे धनंजय ! ते-तव । अज्ञानसंमोहः - अज्ञानकृतोभ्रमः । प्रणष्टः कच्चित्-सवासनं निवृत्तः किम् ॥ ७२ ॥

(अर्जुन उवाच)

नष्टो मोह स्स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

हे धनंजय ! त्वत्प्रसादात् - त्वदनुग्रहात् । मोहः । नष्टः - सवासनान्निवृत्तः । स्मृतिः - चिदचिदीश्वरतत्वयाथात्म्यविषयिणीबुद्धिः । लब्धा - प्राप्ता - अतः । गतसन्देहः - सवासननिवृत्त-

सर्वसंशयः । स्थितोस्मि । तव-आप्ततमस्य । वचनं । करिष्ये-अवश्यमनुष्ठास्यामि ॥ ७३ ॥

(संजय उवाच)

इत्यहंवासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणं ॥ ७४ ॥

इति-एवं प्रकारं । अद्भुतं - आश्चर्यभूतम् । रोमहर्षणं - रोमांचजनकम् । महात्मनः - ब्रह्मरुद्रादीनामपि वाङ्मनसापरिछेद्यस्वभावस्य । वासुदेवस्य - भगवतः । महात्मनः - महाबुद्धेः । पार्थस्य-अर्जुनस्यच । इमं संवादं । अहं । अश्रौषं - श्रुतवान् ॥ ७४ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवा नेतद्गुह्यमहं परं ।
योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयत स्वयम् ॥ ७ ॥

व्यास प्रसादात् - व्यासानुग्रहात् । योगं - योगाख्यं । परमं-उत्कृष्टं । गुह्यं - रहस्यम् । योगेश्वरात् - योगस्य - ज्ञानशक्तिबलैश्वर्य तेजोरूप कल्याणगुणयोगस्य , ईश्वरात् - स्वासाधारणतया नियन्तुः । स्वयं कथयतः । कृष्णात् । अहं । अर्जुनवदव्यवधानेनैव । श्रुतवानस्मि ॥ ७५ ॥

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

हेराजन्! धृतराष्ट्र! पुण्यं - परमपावनम् । अद्भुतं । आश्चर्यावहं । केशवार्जुनयोरिमं संवादं । संस्मृत्यसंस्मृत्य - स्मृत्वा स्मृत्वा । मुहुर्मुहुः - पुनः पुनः । हृष्यामि-हर्षंप्राप्नोमि ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयोमे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

हेराजन् ! हरेः - कृष्णस्य । अत्यद्भुतं - अत्यन्ताश्चर्यावहं । दिव्यचक्षुःप्रदानपूर्वक मर्जुनायप्रकाशितम् मयाच साक्षात्कृतम् । रूपं - विश्वरूपं च । संस्मृत्यसंस्मृत्य - स्मृत्वास्मृत्वा । पुनः पुनः । हृष्यामि । एवं हृष्यतो मे महान्विस्मयो भवति । काच-

मन्विष्यतो महार्घमणिलाभइव युद्धाडंबरविलोकनायगत्वा शास्त्रपातभयात् दूरे स्थितवतः कोय मलभ्यलाभ इति ममहान्विस्मय इति तात्पर्यम् ॥ ७७ ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूति र्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

यत्र – यस्मिन् पक्षे । योगेश्वरः कृष्णः वर्तते । यत्र-पक्षे । धनुर्धरः-करधृतगाण्डीवः । पार्थः - अर्जुनः । वर्तते । तत्र - तस्मिन्पक्षे । श्रीः – राज्यादिभोगसमृद्धिः । विजयः-शत्रुनिरासः । भूतिः-ऐश्वर्य । नीतिश्च । ध्रुवा – निश्चला । इत्येवंममतिस्संजाता । तवतु नैवं मतिरस्तीतिभावः ॥

अस्त्रविद्याराजविद्या ममविद्यानर्हायते ।
विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानातिकेशवम् ॥ १ ॥
मायांनसेवेभद्रन्ते नवृथाधर्ममाचरे ।
शुद्धभावंगतोभक्त्या शास्त्राद्वेद्मिजनार्दनम् ॥ २ ॥

इति ग्रन्थां तरोक्तं संजय धृतराष्ट्रयोः परस्परवैलक्षण्य मिहविवक्षितं । रोचतेयदि श्रीकृष्णार्जुना वस्मिन्समये प्रसादनीयौ तवैति फलितार्थः ॥७८॥

इति श्रीम द्यामुनाचार्य विरचिते श्रीमद्भगवद्गीतार्थ संग्रहे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

शास्त्रंच समाप्तम् ॥